

КОНСПЕКТ
лекцій з навчальної дисципліни
«ФІЛОСОФІЯ (ФІЛОСОФІЯ, РЕЛІГІЄЗНАВСТВО, ЕТИКА І ЕСТЕТИКА)»
(назва навчальної дисципліни)
для спеціальності
073 «Менеджмент»
(шифр та назва спеціальності)

Склав: викладач, к.ф.н. Саїтгарєєва О.Г.
(прізвище та ініціали)

Конспект обговорений
на засіданні кафедри/циклової комісії
соціально-гуманітарних дисциплін
(назва кафедри/циклової комісії)

Протокол № ___ від « ___ » _____ 2019 р.

Завідувач кафедри/Голова циклової комісії

_____
(підпис)

Коваленко О.Ф.
(прізвище та ініціали)

Розділ №1. «Гуманістичний зміст історії виникнення і розвитку філософії»

Лекція 1.1. Вступ. Філософія як дослідження світоглядних проблем засобами раціонального мислення

План лекції

1. Загальна характеристика сучасної філософської парадигми
2. Поняття світогляду та його історичні типи: міфологічний, релігійний, філософський.
3. Специфіка філософського світогляду. Основне питання філософії.
4. Філософія у системі культури. Функції філософії.

Література:

1. Айгарс Г.А. Основи філософії: Збірні таблиці з курсу та тлумачний словник основних філософських термінів. – Кривий Ріг, КК НАУ, 2009. – 44 с.
2. Грипас Л.М. Опорний конспект лекцій з філософії. – Кривий Ріг, КРАТЦА, 2003. – 148 с.
3. Касьян В.І. Філософія: Відповіді на питання екзаменаційних білетів: Навч. посіб. – 3-тєвид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2005. – 333 с.
4. Петрушенко В.Л. Основи філософських знань: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти I-II рівнів акредитації, 4-те видання, стереотипне. – Львів: «Магнолія плюс», 2006. – 312 с.
5. Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти III-IV рівнів акредитації. – 4-те видання, стереотипн., – Львів: «Новий Світ-2000», 2006. – 506 с.
6. Практикум з філософії: Методичний посібник для викладачів та студентів ВНЗ. Під редакцією В.Л. Петрушенка. – Львів: «Новий Світ-2000», «Магнолія плюс», 2003. – 256 с.
7. Смольков О.А., Децинський Ю.Л. Філософія: Навчальний посібник, 2-ге видання, стереотипне. – Львів: «Магнолія Плюс»; видавець СПД ФО «В.М. Піча», 2006. – 460 с.

Зміст лекції

1. Загальна характеристика сучасної філософської парадигми

Філософію, яка існувала до середини XIX століття, називають класичною. Вона була значним кроком у становленні теоретичної думки порівняно з усім попереднім філософським розвитком. Характерною ознакою цієї філософії була безмежна віра в розум. Філософам – класикам властивий пізнавальний оптимізм, впевненість у тому, що раціональне пізнання, наука є тією силою, яка згодом дасть змогу вирішити всі проблеми, які стоять перед людством. Особливістю класичної філософії є також те, що, розглядаючи людину та історію, вона сконцентрувала свою увагу навколо проблеми свободи та інших гуманістичних цінностей і стверджувала необхідність раціонального пізнання загальнолюдських моральних принципів та ідеалів.

Філософія XX століття (некласична) формується насамперед як антитеза класичній, як певне "нове філософське мислення". Для некласичної філософії характерні такі суттєві риси.

1. Сучасна філософія характеризується наявністю різноманітних шкіл. Найбільш відомими є такі: герменевтика, екзистенціалізм, неопозитивізм, неофрейдизм, неотомізм, персоналізм, прагматизм, структуралізм, феноменологія, філософська антропологія та ін. (схема 3.1). Проте це аж ніяк не означає її "космополітизацію". Навпаки, сучасна філософія набула "загальнолюдського", "планетарного" характеру. Річ у тім, що XX століття – це час становлення нового рівня цілісності людства, яке починає активно визначати себе як суб'єкт загальнолюдської практики. В цих умовах філософія вперше за всю свою історію стає реально "світовою філософією" – її провідні школи набувають статусу світових тенденцій планетарності філософської думки. Такому процесу значною мірою сприяє інтернаціоналізація філософських досліджень, об'єднання зусиль філософів різних країн і напрямків у розробці фундаментальних теоретичних проблем. Ці процеси виступають важливою передумовою для

формування взаєморозуміння представників різних культур.

2. Сучасна філософія відмовляється від раціоналізму: стає на позиції ірраціоналізму. Ірраціоналізм (від лат. *irrationalis* - нерозумний, несвідомий) – це система філософських вчень, які обстоюють обмеженість раціонального пізнання, протиставляють йому інтуїцію, віру, інстинкт як основні види пізнання. В історії філософії ірраціоналістична тенденція була притаманна неоплатонізму, августиніанству та іншим філософським школам. Як філософська течія ірраціоналізм сформувався в XIX столітті. У XX столітті цей стиль філософствування починає домінувати в західній філософії; "філософію мислення" замінює "філософія життя".

Ірраціоналізм з його приниженням або запереченням раціонального пізнання слід відрізняти від агностицизму, який затверджує принципову неможливість об'єктивного пізнання світу взагалі.

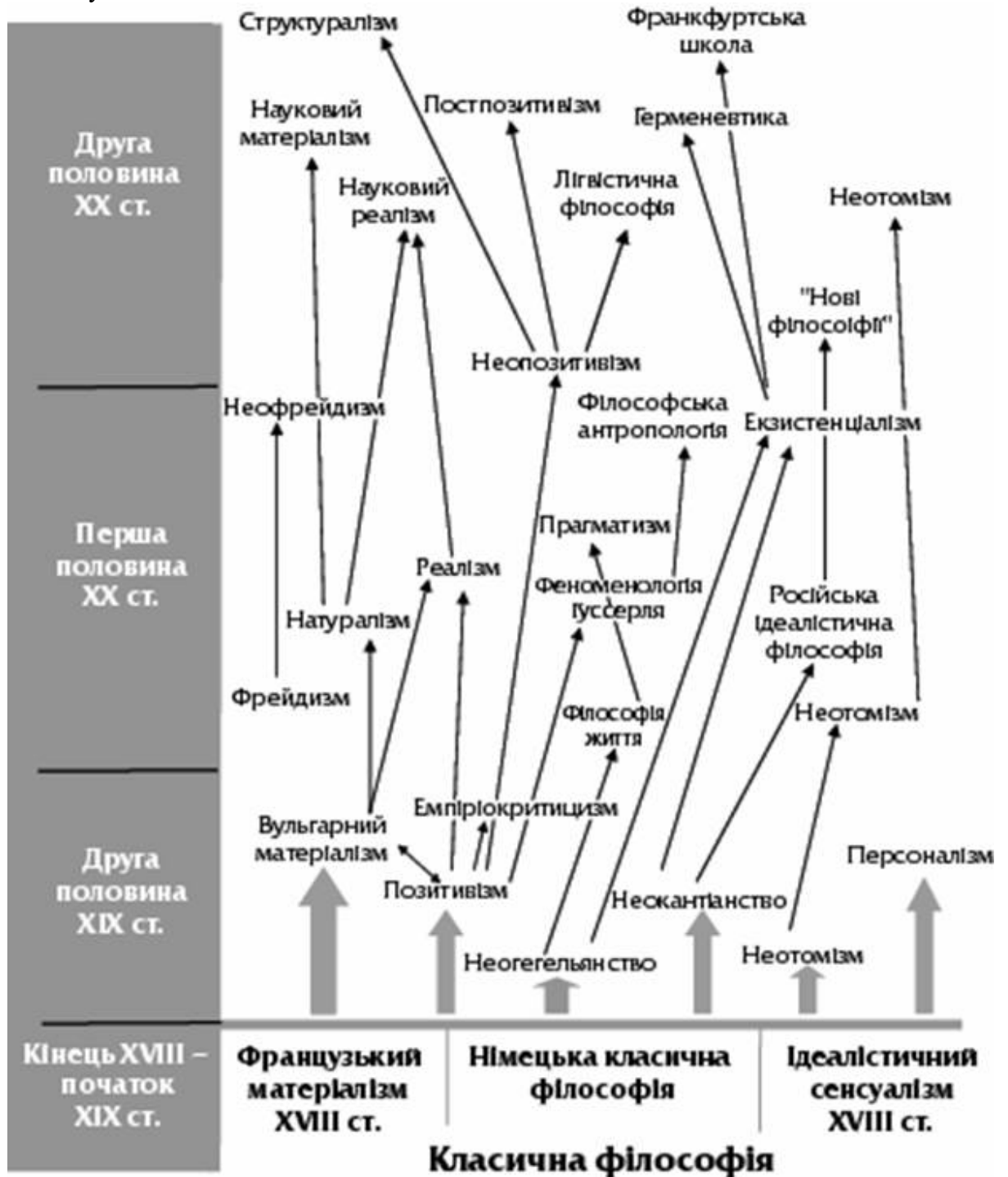

Схема 1. Еволюція філософії

3. Більшість сучасних філософських систем має антропологічний характер. Вони поєднуються загальною особливістю: наявністю спільного підходу до визначення головної філософської проблеми, а саме проблеми людини. Антропологізм проявляється у спробах визначати основи і сфери людської особистості та суб'єктивності, розглядати людину як "міру всіх речей", із неї та завдяки їй намагатися зрозуміти як її саму, так і навколишнє середовище (природу, суспільство), а також культуру. На розвиток філософського антропологізму мали вплив такі ідеї: по-перше, людина – це істота, яка володіє розвинутим даром створювати символи; по-друге, людина, отримавши відносну самостійність від природи, набула можливості саморозвитку, перевтілення; по-третє, спонтанність людської природи, здатність людини змінювати людське буття ніби знову відтворює саму людину не тільки духовно, а і як біологічний вид.

4. У філософії XX століття спостерігається суперечливе ставлення до науки. З'явилися погляди, які дістали назву сцієнтизму і антисцієнтизму. Сцієнтизм (від лат. *scientia* і англ. *science* – знання, наука) – позиція світогляду, в основі якої лежить уявлення про наукове знання як про універсальну культурну цінність і достатню умову для орієнтації людини у світі. Наука – це універсальне "всезнання", що містить відповіді на всі питання і дає людині абсолютну гарантію успішності її безпосередніх дій у будь-яких життєвих ситуаціях. Такий погляд ігнорує суттєву рису науки, яка, зокрема, відрізняє її від релігії – наука завжди передбачає сферу непізнаного як необхідну умову свого функціонування.

Як усвідомлена орієнтація, сцієнтизм утверджується в західній культурі в кінці XIX століття, причому одночасно виникає і протилежна світоглядна позиція – антисцієнтизм. Останній стверджує принципову обмеженість науки у вирішенні проблем людського існування, звертає увагу на негативні наслідки науково-технічного прогресу. Антисцієнтизм тлумачить науку як "дегуманізуючу силу", що є джерелом трагічності людського існування.

5. У XX столітті дістала подальшого розвитку релігійна філософія. Спроби релігійного осмислення дійсності відрізняються від наукових методів, мають свою специфіку. Однак і в руслі релігійної думки народжувались і народжуються видатні філософські вчення, що значно впливають на культуру людства.

6. У XX столітті переважна більшість філософських шкіл і течій протистояла філософії марксизму. Це визначалось тим, що на довгі роки марксизм стає наріжним каменем ідеології та політики суспільства, яке намагалось на практиці реалізувати комуністичні ідеї. У прагненні довести неспроможність принципів марксизму більшість представників філософських течій віддали данину їх критиці. Довгі роки розвиток філософії здійснювався у сфері ідеологічного протиборства. Замість того щоб, вирішувати суто філософські проблеми, сторони відшукували вади та слабкі місця у філософських концепціях одна одної. На цьому фоні підсилювались намагання побудови філософських систем, які прагнули до звільнення від впливу ідеології, природознавства і навіть науки.

Серед безлічі напрямів і течій філософії XX століття є кілька ліній, які найбільш яскраво характеризують основні тенденції її розвитку. Це, по-перше, ірраціоналістично-гуманістична; по-друге, сцієнтистська; по-третє, релігійна. Які основні ідеї репрезентовані в цих напрямках, в чому позначився їхній вплив на соціокультурне буття, світорозуміння і духовність людини XX століття, якою мірою вони підносять менталітет людства на новий щабель і в чому зазнали вони невдач? Саме ці питання знаходитимуться в центрі нашої уваги.

2. Поняття світогляду та його історичні типи: міфологічний, релігійний, філософський

Пристаючи до вивчення першого питання теми, студентам слід зрозуміти, що філософські питання апелюють до *духовності* людини і суспільства. Щоб сформулювати уявлення про духовність, необхідно показати, що вона ґрунтується на певній психокulturі людини. У свою чергу, психокultura формується в процесі життєдіяльності кожної людини, яка задається питаннями: для чого жити? для чого вчитися? для чого заробляти гроші? для чого робити кар'єру? і т. ін. Питання є спільними для всіх, а до відповідей на них кожна

людина повинна прийти особистісно. Ці питання “для чого?” і відповіді на них у своїй єдності складають фундамент духовності кожної особистості. Отже, духовність не можна зводити до релігійності, оскільки це явище більш широке й глибоке. Воно торкається всіх сторін людського життя: виробничої, побутової, політичної, правової, моральної, релігійної, естетичної.

Видатний сучасний український філософ, лауреат Національної премії імені Тараса Шевченка С.Б.Кримський класифікував усі питання, якими переймається людство протягом своєї історії, і виділив такі три групи:

- питання, на які можна дати однозначну відповідь (наприклад: чому йде дощ? чому на зміну ночі приходиться день? що таке психіка? і т.д.). На них відповідає наука;
- питання, на які неможливо дати відповіді в загальній формі (наприклад:, що таке дружба? що таке кохання? у чому полягає щастя людини? і подібні до них). Це особисті питання і на них відповідають література й мистецтво;
- у полягає сенс життя? чи можна досягти особистого безсмертя? і т. д.). Це так звані сенсожиттєві питання, на які людина дає відповідь у пограничних життєвих ситуаціях, коли вона опиняється перед вибором: бути чи не бути? якою бути? що краще: смерть чи ганьба? Тобто це питання про власну присутність у світі, коли людина прагне зазирнути в саму себе, в найпотаємніші глибини своєї душі.

С.Б.Кримський вважає, що саме *треть* група питань і пошуки відповідей на них, що вимагають напруженої роботи розуму й душі особистості щодо формування свого “внутрішнього світу”, складає зону людської духовності. Це є пошук шляху людини до самої себе. Саме тут починається робота філософії.

Слово “філософія” складається з двох слів: *філео* – люблю і *софія* – мудрість. Проте вже Піфагор, який упровадив його ще в VI ст. до н.е., розумів під цим словом не стільки любов до мудрості, скільки любов до пошуку істини. Саме тому в Стародавній Греції філософія зароджується як теоретична система знань, яка є спробою відповісти на питання про походження і єдність світу, його кінечність та безкінечність, принципи будови, про життя і смерть, сенс буття людини й суспільства, про походження, сутність людини та її місце у світобудові, чи знає людина саму себе й наскільки знає та багато інших. Причому цими питаннями люди не переймаються в повсякденному житті, коли займаються пошуками хліба насущного, оскільки повсякденність “вуалює” дійсність, а філософія має своїм завданням зняти цю вуаль і виявити справжні відносини реального світу, тобто, образно кажучи, “зняти іржу з повсякденності” (С.Б.Кримський). Ці питання постійно відтворюються на різних етапах історії людства, торкаючись бездонних глибин людського життя.

Але самі ці питання сформувалися задовго до виникнення філософії ще в первісному суспільстві, коли люди прагнули якось пояснити світ природи та виявити свої стосунки з ним. Отже, від самого зародження людства зазначені вище питання поставали як *світоглядні*.

Що ж таке світогляд і які його складові? Коли і як він формується? Який має характер і від чого залежить? Чи змінюється з розвитком суспільства? Якщо так, то від чого залежать ці зміни? При пошуках відповідей на ці та інші питання стосовно сутності світогляду студентам необхідно показати, що світогляд притаманний лише суспільній людині. Він формується впродовж усього її життя під впливом певних зовнішніх умов. Слово “*світогляд*” складається зі слів “світ” і “погляд”, але його не можна тлумачити лише як “погляд на світ”. Якби це було так, то у людей, що живуть в один і той же час, в одному й тому ж місці, мають приблизно однаковий рівень знань, був би однаковий світогляд. Насправді це не так. Чому?

Немовля від народження не має свідомості, воно народжується лише із *здатністю до мислення, мовлення, почуттів, волі, творчості, діяльності*, які виступають як *сутнісні сили людини*. Зазначені здібності можуть сформуватися тільки у процесі соціалізації індивіда внаслідок освоєння ним усього поля людської культури. Вже з перших кроків життя дитини її оточують батьки й інша рідня, речі домашнього вжитку, іграшки. Їй співають колискові, розказують казки, пестять, посміхаються тощо. Так людське дитя потрапляє в світ культури, яка включає в себе матеріальні й духовні цінності, а також відносини між людьми з приводу них. Уся сукупність суспільних відносин (вербальних і невербальних) складає процес спілкування, до якого залучається немовля. Спочатку воно

освоює оточуючий світ через органи чуття, розрізняючи речі на смак, голоси рідних, а потім і кольори та інші зовнішні властивості речей і явищ.

Маленька дитина активно освоює оточуючий її світ і згодом починає вирізняти себе з нього, протиставляти себе іншим людям і не просто повторювати вимовлені іншими людьми слова, а говорити осмислено, ідентифікуючи різні речі. Коли дитина починає виділяти себе як “Я”, до чуттєвого сприйняття нею світу долучається раціональне освоєння нею дійсності. Вона починає розрізняти добро і зло, коли їй розказують казки, співпереживати казковим героям, освоюючи таким чином ази моральності. І хоча діти сприймають казковий світ як справжній, це допомагає їм у подальшому житті вчитися розрізняти добрі і погані вчинки оточуючих людей, набувати життєвого досвіду. Діти зростають у різних матеріальних і духовних умовах, їм доступні різні цінності суспільства, вони мають різну психіку, яка впливає на формування характеру, а тому у різних дітей по-різному формується світовідчуття та світорозуміння, які в своїй єдності складають фундамент світогляду.

Світогляд – це складне суспільне явище, невід’ємними елементами якого є почуття, емоції, переживання, знання, воля (готовність до певних дій), переконання, цілі, мрії, надії, віра, вірування, ілюзії, сподівання, ідеали і т.д., що складаються у процесі життєдіяльності людей під безпосереднім впливом їх матеріальних і духовних умов життя. Причому ці складові світогляду не нав’язуються дитині ззовні, а активно формуються самою маленькою людиною, яка прагне до самостійності, виражаючи це прагнення словами: “Я сам (сама)”. Названі елементи світогляду неможливо відділити один від одного, тому світогляд називають сплавом цих компонентів.

Світогляд відіграє вирішальну роль у житті людини, дозволяючи їй орієнтуватися в оточуючому світі. Визначний український філософ – академік В.І.Шинкарук дав досить влучне визначення світогляду. Він говорив: “Світогляд – це форма суспільної самосвідомості людини, через яку вона сприймає, осмислює та оцінює оточуючу дійсність як світ свого буття, а також визначає своє місце в ньому”. У даному визначенні фокусується увага на *активності* людини, її здатності до творчого, осмисленого відношення до світу, його освоєння відповідно до своїх уподобань, цілей, сенсожиттєвих орієнтирів. Світогляду кожної людини притаманні як індивідуальні, так і суспільні характеристики, оскільки в процесі освоєння культури суспільства вона “привласнює” (засвоює) суспільні знання, моральні, правові норми поведінки, політичні, естетичні, релігійні й інші цінності.

Світогляд має історичний характер. Протягом історії людства він пройшов три історичні етапи, яким відповідають наступні історичні типи світогляду: міфологічний, релігійний та філософський.

Міфологічний світогляд (*міф* – сказання про діяння героїв і богів) був притаманний первіснообщинному суспільству. Він ґрунтувався на *тотемізмі* (вірі членів роду в надприродний зв’язок даної родової групи з якоюсь твариною, рослиною тощо, які вважалися прародичами і служили об’єктом поклоніння для даного роду). Проте *тотемізм* і *міфологічний світогляд* не можна ототожнювати, бо останній лише здійснюється через тотемізм, виступаючи формою духовно-практичного освоєння світу. Міфологічний світогляд поділяє світ на *видимий* (у ньому живуть люди) та *невидимий* (у ньому живуть герої та боги), розчиняючи людей у природі. Це був початок історії духу.

Міфологічна свідомість виникає й розвивається в період збирання та мисливства, ще до землеробства й скотарства, коли головною продуктивною силою, що перетворювала природу, виступала сила первісного колективу. А тому мислення первісних людей спиралося на принципи доцільності. Міфи є результатом стихійно сформованої колективної, родо-племенної свідомості, яка була наслідком тривалого панування сил природи над людьми. І лише в умовах землеробства, коли освоювались родючість землі та сили тварин, людина піднімалася до усвідомлення сили об’єктивних закономірностей природи. Міфологічний світогляд – це не продукт невігластва. Він поставив такі питання, якими людство переймається й у наш час: про походження світу й людини; про хаос і космос; про кінченість та нескінченість світу і т. п. Проте вони були поставлені у формі міфу.

Перехід до *релігійного* світогляду ознаменований тим, що через виникнення та розвиток виробництва людина була виділена з природи, почала протиставляти себе природі. У свою

чергу, процес виробництва (обробіток землі, скотарство, початок ремісництва) вимагає знання законів природи й веде до розмежування *природного танадрприродного* у свідомості людей. Більш високий рівень розвитку суспільства породжує новий тип залежності: якщо у первісному суспільстві існувала залежність людей від природи, то процес виробництва зумовлює майнову нерівність людей і формує залежність людини від людини.

В цих умовах не природні, а суспільні сили стають ворожими людині. Розпадаються родові відносини, виникають племена, міф утрачає зв'язок із своєю основою і розпадається на релігію й мистецтво (епос, сказання, билини тощо). Так виникала первісна релігія, яка мала форму багатобожжя, коли герої перетворюються на богів. Це була перша, перехідна форма релігії. А в умовах рабовласницького суспільства у свідомості рабів світ роздвоюється на світ зла й несправедливості та світ добра, в якому можна врятуватися шляхом певного способу дії (молитви, терпіння і т.п.). Релігійний світогляд виникає на основі ідеї спасіння і виступає “духом бездушних порядків” (В.І. Шинкарук). На своїй власній основі формуються основні світові релігії – християнство, буддизм, а пізніше – іслам.

Вперше у людській історії релігійний світогляд породжує ідею свободи, розмикає коло. Суспільна історія постала як лінійний процес у єдності минулого, теперішнього та майбутнього, у той час як міфологічний світогляд був обернений у минуле, відшукуючи пращурів у природі. У рабовласницькому суспільстві індивідуальна свідомість виділяє людину з роду, породжує самосвідомість, здатність почувати себе як вільну істоту, а також ідею сенсу власного життя. Проте пошуки сенсу життя лежать не в реальному світі, а в нереальному житті, бо *цей* світ є для раба світом зла й несправедливості. Саме тому з'являється ідея позбавлення від зла у потойбічному світі.

Філософський світогляд почав формуватися майже одночасно з релігійним, проте він мав інше підґрунтя. Основою виникнення філософського світогляду була потреба в знаннях про природні явища, із якими люди мали справу в процесі виробництва. Необхідно було виявляти конкретні властивості предметів природи з метою задоволення повсякденних потреб, що вело до узагальнень і утворення абстрактних понять, через які й відбувалося формування протонауки, яка закладала підвалини інтелектуального осягнення оточуючого світу. Найважливішою рисою нового типу знання був *сумнів* у правильності існуючих знань, які приймалися як постулати. Критичне їх переосмислення породжувало нові запитання і спонукало до пошуку відповідей на них. Так зароджувався філософський світогляд, який інакше, ніж міфологічний та релігійний, пояснював походження світу, людини, суспільства, феномен життя й смерті та інші природні й соціальні явища.

3. Специфіка філософського світогляду. Основне питання філософії

При вивченні другого питання теми студентам слід мати на увазі, що філософський світогляд бере свій початок у міфології, яка першою поставила світоглядні питання й давала відповіді на них у формі міфу, сказання, епосу, казок, легенд тощо, які передавалися з покоління у покоління й приймалися на віру. Філософія ж пішла протилежним шляхом, поставивши світоглядні питання під контроль розуму, обравши метою раціональне пояснення світобудови. Вона не задовольняється чуттєво-емоційними формами знання, а прагне до аргументованого обґрунтування своїх положень, які мають теоретичну форму.

У філософському знанні не розглядаються практичні питання. Видатний давньогрецький філософ Аристотель писав про філософію: “Всі інші науки є більш необхідними, але кращої немає жодної” (Аристотель.). За своїм змістом філософський світогляд прагне охопити світ як цілісність у єдності різнорідних його частин. Саме тому філософські питання мають граничний характер: у чому полягає сутність світу? якими є його перші й останні принципи? завдяки чому світ єдиний? що таке людина? у чому сенс її життя? та інші, подібні за характером до перерахованих.

Займаючись обґрунтуванням світоглядних проблем, філософія виступає формою теоретичного розвитку самого світогляду, робить його теоретично усвідомленим. Це можна продемонструвати на наступному прикладі. Кожна людина у повсякденному житті користується поняттям “причина”, проте далеко не кожна може пояснити, що таке причина. Для цього треба теоретично виявити сутність причини й причинності. Це і є сфера знань

філософії. Те ж саме можна сказати про поняття “рух”, “форма”, “зміст”, “дійсність” і т.п.

У людини є потреба схопити у своєму мисленні весь світ і зрозуміти зв'язки між різними його частинами. Звідки виникає у людей таке прагнення? Основною причиною є те, що інакше людина виявляється самотньою у світі, що викликає у неї розгубленість, страх перед світом, втрату душевного спокою. Навпаки, розуміння єдності світу, своє власної органічної присутності в ньому, зв'язку з іншими людьми допомагає людині з надією та оптимізмом дивитись у майбутнє, реалізовувати свої мрії, ставити перед собою мету, формувати ідеали, осмислювати сенс свого життя, відшукувати гармонію зі світом, відбирати адекватні засоби для їх реалізації.

Філософія схоплює світ у його всезагальних характеристиках і тому формує специфічні для неї всезагальні поняття, які називаються *категоріями*. Філософський світогляд оперує такими категоріями, як “світ”, “людина”, “природа”, “буття”, “сущє”, “свідомість”, “мислення”, “матерія”, “субстанція”, “рух”, “простір”, “час” і багато інших. Це світоглядні категорії, які допомагають людині правильно орієнтуватися у світі, освоювати його, творити речі і явища матеріальної та духовної культури, формувати власні уявлення про Істину, Добро, Красу, Справедливість тощо, узгоджувати свої уявлення про світ із думками інших людей, шукати шляхи гармонізації індивідуального й суспільного життя. При цьому філософія спирається на досягнення природничих, соціально-гуманітарних та технічних наук, узагальнюючи їх відкриття.

Із зазначеного вище випливає, що основною проблемою, вирішенням якої займається філософія, є проблема “людина – світ”, тобто проблема теоретичного осягнення світу людиною, виявлення свого місця в ньому та перспектив свого життя. Саме поняття “*світ*” у філософії теж розглядається специфічно. *По-перше*, світ – це Космос або Всесвіт, в якому перебуває людина. *По-друге*, світ – це суспільство, представником і творцем якого виступає людина. *По-третє*, світ – це духовний стан людини, її почуття, емоції, переживання, знання, переконання, мрії, сподівання; моральні, політичні, правові принципи, якими вона керується у своєму житті; релігійні вірування, естетичні смаки та уподобання; ідеали тощо. Тому філософи говорять, що не лише людина є частиною світу, але і вміщує в собі цілий світ.

У філософії роздуми про світ ґрунтуються на виявленні місця людини у світі: як у природному, так і в суспільному. Хоча питання про людину і оточуючий її світ вивчається багатьма науками, проте лише філософія досліджує відношення *людини* до світу як *мислячої* істоти. Тому філософія приділяє значну увагу вивченню і поясненню проблем походження та сутності свідомості, мислення, розуму, причин їх виникнення і джерел розвитку, в'ясненню їх функцій у життєдіяльності людини. На цій підставі філософія виробляє певні рекомендації, методологічні принципи та орієнтири для пізнання і практичної діяльності людей.

Різні філософи та філософські напрямки по-різному вирішують проблему *відношення людини до світу*, але спільним залишається те, що вони вирішують її *специфічно філософськими засобами*. Тобто всі філософи займаються не частковим, а цілим, прагнучи кожне конкретне явище підвести під всезагальні поняття філософії і користуються для цього не конкретними методами, а специфічним філософським інструментарієм – відповідним *способом мислення* – *діалектичним* чи *метафізичним*.

“*Діалектика*” у перекладі з давньогрецької мови означає *суперечку, суперечність*. У філософії вона є способом осягнення предметів і явищ у їх органічному зв'язку, взаємозалежності, у постійних змінах, у переходах одне в одне. Діалектичний спосіб мислення розглядає світ як цілісний процес у його суперечливому розвитку. Термін “діалектика” вперше у філософії застосував Сократ. У нього діалектика виступала як ефективний метод ведення суперечки з метою виявлення істини через зіткнення протилежних точок зору. Німецький філософ Гегель розробив діалектику як метод відшукування протилежних сторін і встановлення суперечностей між ними у самій дійсності. Проте під дійсністю він розумів лише мислення. Маркс і Енгельс пізніше показали, що в діалектиці ідей, понять Гегель геніально *вгадав* діалектику речей. Самі ж вони розглядали діалектику як учення про найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства і людського мислення, яке виражається у системі категорій і законів.

Метафізика у перекладі з давньогрецької мови означає буквально *після фізики*. А фізикою (*фізис*) називали науки про природу. Метафізикою Андронік Родоський (систематизатор творів Аристотеля) у I ст. до н.е. назвав твори Аристотеля про “буття саме по собі”, про його причини та перші й останні принципи. Пізніше, у XIX ст., терміном “метафізика” Гегель назвав *догматичний спосіб* осягнення світу, тобто розуміння його як незмінної, статичної, однозначної системи, який був притаманний філософії Нового часу (XVII-XVIII ст.), вважаючи його *протилежним* до діалектики. Для *метафізичного способу мислення* речі та їх мислене відображення є завжди незмінними, нерухомими, тотожними собі. Метафізика не захоплює всезагальних зв’язків між речами та явищами, не розглядає їх взаємної зумовленості. Метафізичне мислення розуміє рух лише як просте переміщення речей у просторі, що відбувається по колу або по прямій лінії. Як метод наукового пізнання метафізика відіграла важливу роль у становленні класичного природознавства в XVII-XVIII ст. Проте для філософських узагальнень цей спосіб мислення є непридатним.

Схематично протилежність діалектики й метафізики як способів осягнення світу можна показати наступною таблицею:

	Д і а л е к т и к а	М е т а ф і з и к а
Речі	Змінні, перебувають у зв’язку та розвитку	Незмінні, ізольовані одна від одної
Джерело руху	Внутрішня суперечність	Поштовх ззовні
Механізм руху	Стрибок	Поступальність
Спрямованість руху	По спіралі, що піднімається вгору	По колу або по прямій лінії
Світ у цілому	Процес	Стан
Поняття	Змінні, взаємозв’язані, тотожно-протилежні	Незмінні, ізольовані одне від одного, несуперечливі

Філософія у своєму розвитку пройшла довгий шлях, проте основна її проблема, яка зв’язана з поясненням відношення людини до світу і виявленням її місця у ньому, пронизує всю її історію. Дослідження цієї проблеми породжувало й продовжує породжувати багато питань, серед яких завжди виділяють основне. В давньогрецькій філософії Сократ сформулював основне питання так: “*Пізнай самого себе*”. У Новий час французький філософ К. Гельвецій вважав за основне питання філософії питання *про шляхи досягнення людьми щастя*. У класичній німецькій філософії І. Кант як основні розглядав три питання:

1. *Що я можу знати?*
2. *Що я повинен робити?*
3. *На що я можу сподіватися?*

Пізніше він говорив, що всі ці питання можна звести до одного: *що таке людина?* Марксистська філософія в особі Фр. Енгельса основним питанням філософії вважала питання *про відношення мислення до буття; духу до природи; свідомості до матерії*. Це не різні питання, а історично трансформоване питання: як відноситься людське мислення до предметної дійсності? Причому Енгельс розглянув це питання з двох сторін – *онтологічної* (онтос – буття) та *гносеологічної* (гнозис – знання).

Онтологічна сторона основного питання філософії сформульована так: *що було первинним – матерія чи свідомість?* Філософи, які вважали первинною матерію, природу, буття, утворили табір матеріалізму, а ті, що за первинне брали духовне начало (світовий дух, абсолютну ідею, людську свідомість тощо), а матерію вважали вторинною, похідною, склали табір ідеалізму. У свою чергу, ідеалізм поділяється на *об’єктивний* та *суб’єктивний*. Об’єктивний ідеалізм приймає за первинне духовне начало, яке не залежить від свідомості і волі людини (світову волю, світову душу, світовий розум, абсолютну ідею, Божественний розум тощо). Суб’єктивний ідеалізм вважає первинними відчуття, свідомість, волю, почуття окремої людини (суб’єкта). Окрім ідеалістів і матеріалістів, існує нечисленна група філософів, які вважають, що матеріальне і духовне незалежні одне від одного. Вони називаються *дуалістами* (ду – два).

Гносеологічна сторона основного питання філософії формулюється так: чи можна за допомогою свідомості правильно пізнавати об'єктивний (не залежний від людського мислення) світ? Більшість філософів визнають здатність людського мислення пізнавати оточуючий світ. Проте визнання пізнаваності світу у матеріалістів та ідеалістів принципово різняться. *Матеріалісти* вбачають у пізнанні відображення у людській свідомості реально існуючого світу, незалежного від свідомості. *Ідеалісти* ж розуміють процес пізнання або як комбінування людською свідомістю чуттєвих даних (суб'єктивний ідеалізм), або як чисто логічний процес отримання нових умовиводів із уже відомих аксіом (об'єктивний ідеалізм).

Але є група філософів, які заперечують можливість пізнання людиною світу за допомогою відчуттів і мислення. Їх називають *агностиками*, а представлену ними філософську течію – *агностицизмом*. Агностицизм не можна розглядати спрощено, як течію, що заперечує сам факт існування пізнання. Річ у тім, що з пізнавальною діяльністю людина стикається у своєму повсякденному житті, тому заперечувати цей факт абсурдно. Отже, в агностицизмі ставиться питання про *можливість* пізнання, про те, *чим* є пізнання стосовно до об'єктивної дійсності. Детальніше проблема пізнання буде розглянута у темі “Пізнання та освоєння світу”.

У ХХ ст. були спроби інакше сформулювати основне питання філософії. Зокрема, французький філософ *А. Камюза* основне взяв питання: *варте чи не варте життя того, щоб його прожити?* Тобто основним питанням виступає питання про сенс людського життя. Можна називати й інші спроби сформулювати основне питання філософії. Але якщо проаналізувати кожен із названих точок зору на цю проблему, то можна побачити, що найбільш загальним є формулювання основного питання філософії *Фр. Енгельсом*. Адже питання про самопізнання, про сутність людини і її щастя, про сенс її життя – це більш вузькі питання, які виступають частковим випадком питання: *як відноситься наше мислення до світу* (природного, суспільного, духовного світу людини)?

4. Філософія у системі культури. Функції філософії

Розглядаючи місце філософії у культурі, необхідно виявити сутність самої культури та її структурні компоненти. Слово *культура* у перекладі з латинської мови означає *обробіток, виховання, освіта, розвиток*. У латинській транскрипції слово “*cultura*” за своїм значенням протистоїть слову “*natura*”. “Культурне” розуміється як “штучне”, а культура виступає *штучним* (неприродним), створеним самою людиною, середовищем її життя. У сучасній філософській літературі *під культурою розуміють систему надбіологічних форм людської життєдіяльності, які історично розвиваються і забезпечують відтворення та зміни усіх сфер суспільного життя*. Культура є *способом організації людського життя у природі*. Іншими словами можна сказати, що культура – це процес виробництва, споживання, передачі від покоління до покоління матеріальних та духовних цінностей, який характеризує поступальність суспільного розвитку.

З розвитком людства термін “культура” змінював своє значення. Спочатку він означав обробіток людиною землі, а пізніше його значення було розширене, оскільки ним стали позначати процеси й результати обробітку природних матеріалів у різних ремеслах, а потім і процеси виховання та навчання людини. У цьому розширеному значенні термін “культура” вперше вжив римський філософ *Марк Туллій Цицерон* у трактаті “Тускуланські рукописи” (45 р. до н.е.), застосувавши слово “обробіток” у переносному значенні – як обробіток людського розуму у процесі виховання та навчання.

Подальший розвиток цього терміну був зв'язаний з його розповсюдженням на все штучно створене людиною, на противагу природному. У такому значенні термін “культура” пронизує всі форми і сфери людської життєдіяльності. У суспільному житті немає жодного феномену, який би був ізольованим від впливу культури, не ніс би відбитки цього впливу. З розвитком суспільства виникають усе нові види діяльності людей, які охоплюються терміном “культура”, що призводить до зміни його значення.

Культура – це не просто набір, сукупність матеріальних і духовних цінностей. Культура є цілісною системою, в якій кожен її елемент тісно зв'язаний з іншими. Елементами культури є: виробництво, побут, техніка, політика, право, мораль, наука, філософія, релігія, мистецтво та інші. Вони впливають один на одного і на повсякденне життя людей. Кожна людина протягом

життя певною мірою включена в усі ці види культури. Суспільство є цілісним соціально-культурним організмом, у якому різні види діяльності людей – матеріальної й духовної – забезпечують відтворення і розвиток кожного його елемента та зв'язків між ними в історичному процесі.

Системоутворюючим фактором різноманітних культурних феноменів виступають *граничні засади культури*, які представлені *світоглядними універсалими* або *категоріями культури*. У своєму взаємозв'язку вони формують цілісний узагальнений образ людського світу. Світоглядні універсалиї – це категорії, які акумулюють історично накопичений суспільний досвід. Саме через них людина переживає, осмислює та оцінює світ і своє місце в ньому. Вони допомагають людям структурувати і систематизувати свій власний та суспільний досвід. До таких універсалий відносяться категорії “людина”, “суспільство”, “свідомість”, “знання”, “добро”, “зло”, “віра”, “надія”, “обов'язок”, “честь”, “гідність”, “совість”, “свобода”, “краса” та інші, які пронизують усі сфери суспільного життя.

Будучи одним з елементів культури, філософія разом з тим здійснює рефлексію над ними і над світоглядними універсалиями, що їх репрезентують. Як уже говорилося вище, філософія виробляє власні *категорії*, через які й осмислює всі елементи культури. Так, наприклад, філософська система Гегеля включала в себе філософію природи, філософію історії, філософію політики, філософію права, філософію моралі, філософію мистецтва, філософію релігії, тобто охоплювала світ людського життя, культури в їхній багатогранності, різноманітності. Сучасна філософія по-новому осмислює традиційні феномени культури, а також нові її прояви, які породжені сучасним рівнем виробництва, науки та техніки. Зокрема, це стосується таких феноменів, як *глобальні проблеми людства, інформатизація й комп'ютеризація суспільства, глобалізаційні процеси* та їх наслідки тощо. Філософія відіграє інтегруючу роль у системі культури. З цієї ролі випливають *функції*, які філософія виконує у суспільстві.

До основних функцій філософії відносяться: *світоглядна, гносеологічна, методологічна, аксіологічна, праксеологічна* (хоча у різних філософських джерелах можна зустріти й інші функції).

Світоглядна функція полягає у тому, що філософія, озброюючи людину узагальненими знаннями про світ, його походження, причини його цілісності, безконечності, про саму людину, її місце у світі, здійснює вплив на формування життєвих принципів і настанов людини, на усвідомлення нею мети і сенсу свого життя, на вироблення її відношення до природи, до інших людей та до самої себе. Тобто філософія у певний спосіб орієнтує людину в її життєдіяльності, допомагає активно і творчо підходити до вирішення складних суспільних та особистих проблем, свідомо виробляти і втілювати свої ідеали. Філософія сприяє розпредмеченню (освоєнню) людиною всього поля культури, виробленої людством. Тим самим філософія виступає теоретичною основою духовно-практичного освоєння людиною світу.

Філософія не лише впливає на формування світогляду людини, але й вивчає сутність світогляду як суспільного феномену, виявляє фундаментальні характеристики світогляду певної історичної епохи, певного народу, тієї чи іншої соціальної групи тощо. Філософія виробляє світоглядні категорії “світ”, “буття”, “рух”, “простір”, “час”, “абсолют” і т. п., через які здійснює рефлексію над різними компонентами культури, генеруючи нові світоглядні ідеї. Наприклад, осмислення світу Парменідом і Зеноном у V ст. до н.е. привело до введення ними нової філософської категорії – “буття” та до виявлення суперечностей у тодішньому розумінні категорій “рух”, “ціле”, “частина”, “множинність”. Некласична західна філософія XX ст. дала поштовх до переосмислення сутності і структури свідомості. Зокрема, З.Фрейд запровадив у філософію категорію “несвідоме”, виявивши специфічність її змісту стосовно до категорії “свідомість”. Подібними прикладами пронизаний увесь історичний шлях, пройдений філософією.

Гносеологічна функція філософії виявляється в тому, що філософія відповідає на питання про *можливість пізнання* світу, про *межі* цього пізнання, про *сутність істини*, про *об'єкт* і *суб'єкт* пізнання, про *ступені, рівні та форми* пізнання, про *закономірності* пізнавального процесу, про *шляхи* і *засоби* досягнення істини, про *способи перевірки*

істинності знань, про сутність та роль *практики* у процесі пізнання тощо.

Філософське пізнання ґрунтується на узагальненні результатів наукового, політичного, правового, морального, релігійного, естетичного осягнення людиною дійсності. Наслідком такого узагальнення є виявлення філософією рушійних сил, механізмів та напрямків руху людського мислення до істини, способів подолання оманливого знання. Філософія також розробляє *всезагальні принципи* пізнавального процесу, встановлюючи специфіку відношення людської свідомості до оточуючого світу. У процесі пізнання людям доводиться долати масу труднощів, які обумовлені опосередкованим характером пізнавальної діяльності, адже пізнання здійснюється людьми, які мають різний світогляд, різні потреби та інтереси, різні цілі, настанови, життєві принципи тощо. Тому й процес пізнання може породжувати *абогносеологічний оптимізм*, що ґрунтується на вірі в силу людського розуму до пізнання дійсності, або *гносеологічний песимізм*, викликаний зневірою, сумнівами у здатності розуму пізнавати сутність речей і явищ. Отже, філософське знання перетворюється на всезагальний метод пізнання дійсності, який застосовується в усіх конкретних видах пізнавальної діяльності.

Методологічна функція філософії впливає із специфіки філософського знання. *Методологія* у найширшому значенні цього слова означає вчення про методи, а також систему основоположних принципів, які визначають шляхи та способи пізнавальної діяльності людини. *Філософська* методологія ґрунтується на виробленні *філософського методу* осягнення світу. Ним виступає система принципів, законів і категорій філософії, яка застосовується у кожній конкретній науці, а також при дослідженні різних явищ матеріальної й духовної культури. Філософськими методами на різних історичних етапах розвитку філософії були *діалектика* і *метафізика*. Як уже було показано при розгляді попереднього питання, діалектика досліджує речі та явища в їх розвитку і взаємозв'язках. Метафізика ж вивчає речі ізольовано одна від одної, а рух – як механічне переміщення речей у просторі.

Разом з тим, філософська методологія є вченням про методи пізнання: про їх походження, класифікацію за певними критеріями, межі застосування у тому чи іншому конкретному дослідженні. Філософія також допомагає знайти такі методи, способи, засоби пізнання, які найбільш повно дозволять дослідити предмет чи явище, оцінити методи як з боку їхньої істинності, так і з боку ефективності їх застосування у науковому дослідженні. Філософія узгоджує й координує застосування філософських, загальнонаукових і конкретно-наукових пізнавальних засобів: методів, принципів, підходів. Всезагальна філософська методологія стосовно до конкретних наукових методів слугує засобом обґрунтування наукових принципів, встановлює логічний зв'язок між окремими групами методів.

Виконуючи методологічну функцію, філософія забезпечує приріст наукових знань. Справа в тому, що філософський метод, застосовуючись у комплексі з методами конкретних наук, здатний допомогти цим наукам розв'язати складні теоретичні проблеми, прогнозувати наукові відкриття. Зокрема, філософія висуває гіпотези, формулює їх у найзагальнішому вигляді, а конкретні науки встановлюють їх істинність чи хибність своїми конкретно-науковими засобами. Наприклад, застосування філософського принципу детермінізму, а також категорій “причина – наслідок” і “необхідність – випадковість” у фізичних дослідженнях дозволило виявити суперечності класичної механіки. В цілому філософські принципи і категорії проникають у саму тканину наукових досліджень, конкретизуючись через відповідні принципи і поняття конкретної науки.

Аксіологічна (аксис – у перекладі з грецької мови означає – *цінність* і *логос* – *учення*) функція філософії зв'язана з тим, що філософія розробляє уявлення про цінності, такі як Добро, Справедливість, Істина, Краса, Правда тощо; досліджує їх походження; класифікує цінності на матеріальні й духовні, суспільні та індивідуальні; виявляє ієрархію цінностей та їх місце в житті людини й суспільства.

Ціннісне відношення людини до світу, до самої себе сприяє виробленню нею сенсу свого життя, формуванню її уявлень про *суспільний ідеал* і пошуку шляхів його втілення в життя. У філософських концепціях більшості мислителів (Платона, Аристотеля, Августина, Канта, Гегеля, Маркса, Бердяєва, Сартра, Поппера, Ліотара і багатьох інших) проблема формування суспільного ідеалу завжди займала чільне місце, проте кожен із філософів

формував власне бачення суспільного ідеалу, яке ґрунтувалося на відповідному світогляді того чи іншого мислителя.

Аксіологічна функція полягає також у тому, що філософія досліджує й оцінює соціальну дійсність на предмет її відповідності суспільним ідеалам під певним кутом зору, що залежить від системи цінностей, якими керується філософ у процесі здійснення цієї оцінки. Проте у будь-якому випадку філософ *критично* ставиться до існуючої соціальної дійсності і виробляє теоретичні засади таких суспільних змін, які б сприяли просуванню суспільства в напрямку здійснення вироблених ідеалів. Аксіологічна функція філософії тісно зв'язана з праксиологічною функцією.

Праксеологічна (*праксис* – у перекладі з грецької мови означає – *справа, діяльність, вчинок*) функція філософії полягає у тому, що система філософських знань, освоєних людиною, перетворюється на знаряддя активного, перетворюючого впливу на оточуючий світ (природний і соціальний) та на саму людину, адже перетворюючи світ, людина перетворює себе. Філософія відіграє важливу роль у визначенні людиною мети власної життєдіяльності та засобів її реалізації.

Філософські знання покликані не тільки допомагати людині орієнтуватися у світі, але й слугувати засобом для вироблення теоретичної моделі, за якою вона буде здійснювати відповідні перетворення. Філософське розуміння практики містить у собі не тільки предметну діяльність людей, але й духовні її види – політичну, наукову, естетичну, моральну, релігійну тощо, які в реальному житті невіддільні одна від одної. Філософське знання узагальнює всі види комунікації людей, через всезагальні категорії показує єдність різноманітних форм їх життєдіяльності, нерозривний зв'язок із світом.

Контрольні питання:

1. Призначення філософії та філософських роздумів.
2. Сенс людського життя як головне питання філософії.
3. Світогляд людини: поняття, формування та розвиток.
4. Випишіть та поясніть терміни та поняття: **світогляд, філософія, кантівське питання.**

Лекція 1.2. Зародження та розвиток філософії Стародавнього світу: Індія та Китай

План лекції

1. Проблема “Схід-Захід” в сучасній філософії та культурології. Особливості східного та західного типів філософствування.
2. Загальна характеристика філософії Стародавньої Індії.
3. Епічний період у філософії Стародавньої Індії.
4. Основні напрями філософії Стародавнього Китаю.

Література:

1. Айгарс Г.А. Основи філософії: Збірні таблиці з курсу та тлумачний словник основних філософських термінів. – Кривий Ріг, КК НАУ, 2009. – 44 с.
2. Грипас Л.М. Опорний конспект лекцій з філософії. – Кривий Ріг, КРАТЦА, 2003. – 148 с.
3. Касьян В.І. Філософія: Відповіді на питання екзаменаційних білетів: Навч. посіб. – 3-тєвид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2005. – 333 с.
4. Петрушенко В.Л. Основи філософських знань: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти I-II рівнів акредитації, 4-те видання, стереотипне. – Львів: «Магнолія плюс», 2006. – 312 с.
5. Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти III-IV рівнів акредитації. – 4-те видання, стереотипн., – Львів: «Новий Світ-2000», 2006. – 506 с.
6. Практикум з філософії: Методичний посібник для викладачів та студентів ВНЗ. Під

редакцією В.Л. Петрушенка. Львів: «Новий Світ-2000», «Магнолія плюс», 2003.- 256 с.

7. Смольков О.А., Дещинський Ю.Л. Філософія: Навчальний посібник, 2-ге видання, стереотипне. – Львів: «Магнолія Плюс»; видавець СПД ФО «В.М. Піча», 2006. – 460 с.

Зміст лекції

1. Проблема “Схід-Захід” в сучасній філософії та культурології. Особливості східного та західного типів філософствування

Проблема "Схід-Захід", на думку багатьох дослідників культури, є однією з наскрізних для людства. Уже давньогрецькі історики зафіксували її у своїх творах, привертаючи увагу до суттєвих відмінностей між Сходом і Заходом у способах життя, характері політичного правління і, головне, у способі світоосмислення. Упродовж тисячоліть людської історії Схід і Захід досить конфліктно протистояли один одному, і напруження цього протистояння значною мірою визначало розвиток культури та політичних процесів суспільства. Водночас їх взаємодія і взаємовпливи ніколи надовго не переривалися. Врешті-решт суть проблеми “Схід-Захід” полягає у тому, що людство, будучи єдиним анатомічно та фізіологічно, постає *еразюче відмінним і несхожим у своїх східних і західних соціокультурних проявах*. І ця несхожість змушує, з одного боку, розширювати і збагачувати наші уявлення про людину та її можливості, а з іншого — намагатися зрозуміти її причини, шукати шляхів людського взаємоприйняттого спілкування. *Для філософії проблема “Схід-Захід” постає перш за все як проблема пошуку глибинних засад та механізмів діяльності людського інтелекту*, адже з точки зору фізики ми, всі люди, живемо у єдиному космосі, проте, виявляється, що сприйматися, розумітися та осмислюватися він може неоднозначно. Що впливає на виникнення та прояви такої неоднозначності? Чи значить це, що сама реальність світу є багатовимірною? Чи, може, це є свідченням лише того, що людське мислення має певну свободу власних дій і що воно не підпорядковане прямо і однозначно впливам зовнішнього світу? Нарешті, як можна скористатися відмінностями між західною та східною філософією задля того, щоб зробити людську думку більш гнучкою, активною та результативною? – Усі ці питання і постають перед філософією, коли вона звертається до порівняння західного та східного типів філософствування.

Основні відмінності між східними та західними типами цивілізацій можна показати в такому їх порівнянні:

Західні цивілізації:

- відносна автономність різних сфер суспільного життя (політики, економіки та ін.).
- відданість новаціям, цінування нового, орієнтація на майбутнє (прогресизм).
- активізм, прагнення змінювати дійсність
- домінування індивідуального над загальним.
- раціональне, аналітичне, логічно послідовне мислення.

Східні цивілізації:

- наявність єдиного духовного канону життя, якому підпорядковані всі основні сфери життя.

- відданість традиціям, цінування старого, освяченого віками, орієнтація на минуле (традиціоналізм).

- самозаглиблення, прагнення віддатись природному ходу речей.
- домінування цілого (загального) над індивідуальним.
- образний, притчовий, афористичний стиль мислення.

Наведене порівняння засвідчує існування досить контрастних відмінностей у самому фундаменті того способу життя, який сформувався та розвинувся у вигляді різних типів цивілізації. Зазначені відмінності приводять врешті до дещо іншої, а інколи – принципово іншої людської поведінки. *Усі зазначені характеристики можна віднести і до особливостей західної і східної філософії*. Так, *східна філософія* орієнтується на вихідні канонічні джерела, що регламентують функціонування усіх сфер суспільного життя (Коран, Веди, Китайське п'ятикнижжя), цінує найбільше те, що освячене віками, намагається підпорядкувати індивідуальне цілому або навіть розчинити індивідуальне у світовому цілому. При тому стиль східної філософії ближчий до художньо-образного, ніж до наукового, а сама філософія

максимально наближена до морального повчання та навіть техніки людського удосконалення у певному способі життя. *Західна філософія*, навпаки, тяжіє до раціонально-логічних та аналітичних досліджень, теоретичних систематизацій, має абстрактно-понятійний характер і виходить із певної автономності основних сфер як індивідуального, так і суспільного життя. У зв'язку із цим західна філософія має переважно індивідуальне спрямування і постає саме індивідуально-особистісним засобом життєвого самоутвердження.

Історично філософія розвивалася у контексті саме цього протистояння цивілізацій: відомо, наприклад, що деякі філософи Стародавньої Греції мали контакти із східними мудрецами; не виключено, що й вони чинили на них певний вплив. Відомо також і те, що в інтелектуальному обігу античного світу функціонували деякі образи та міфологеми Стародавнього Сходу. Тому співставлення вихідних ідей східної та західної філософії допомагає нам глибше зрозуміти джерела філософського мислення та його фундаментальні особливості. Із розглянутих відмінностей стає зрозуміло, чому саме західна філософія сприяла виникненню сучасної науки, а східна філософія сформувала привабливий образ “гуру” — духовного вчителя, наставника життя; чому західна філософія цінувала оптимістичний активізм, а східна була більше просякнута відстороненим життєвим спогляданням, сповненим зачаруванням грандіозністю світобудови як у просторі, так і в часі. При осмисленні даного питання слід враховувати *дискусійний характер* даної проблеми; існує досить велика кількість культурологів та філософів, які вважають, що зазначені відмінності є перебільшеними, що на Заході інколи люди відрізняються між собою більше, ніж у порівнянні із представниками Сходу. Проте дана проблема не вигадана, її прояви ми бачимо й сьогодні на прикладі певних політичних подій. Але слід враховувати, що вказати в наш час країни із “чисто” східним або західним цивілізаційним типом практично неможливо, але є сенс виділяти в їх житті *панівні риси або тенденції*. Крім того, протистояння “Схід—Захід” не вичерпує усієї строкатої картини життя сучасного людства, але воно є найвпливовішим і контрастним. Певною мірою із цим протистоянням пов'язана й історія України: чим далі ми йдемо в минуле, тим тіснішими виявляються її зв'язки зі східною культурою (контакти з хозарами, половцями, кримськими татарами, Туреччиною та ін.), але вже в епоху Нового часу і далі Україна все більше наближалась до західноєвропейської культури. Отже, розуміння проблеми “СхідЗахід” дає нам змогу уважніше придивитись до певних аспектів української культури і філософії.

Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. Європа відкрила для себе своєрідний, у чомусь екзотичний і багато в чому незрозумілий світ давньосхідної філософії. З того часу інтерес до неї не згасає. У чому секрет цієї привабливості давньосхідної філософії? Який особливий філософський акцент вносить вона у філософію узагалі?

Насамперед не може не викликати симпатій властивий східній думці момент незацікавленого *духовного самозаглиблення*, якогось невтомного прагнення шукати найціннішого у глибинах людського духу, шукати заради самого пошуку. Ця “зацікавлена відстороненість” — вічна таємниця східної філософії.

По-друге, парадоксальним виглядає прагнення східної мудрості досягти стану *повного розчинення індивідуального в загальному*, прагнення зануритися у якусь первісну порожнечу, первісну світову тишу. Герман Гессе, німецький письменник і знавець східної думки, окреслював зазначений момент так: “Коли власне “Я” буде цілком подолане й умре, коли змовкнуть у серці всі порухи й пристрасті, тоді має прокинутись заповідне в людському естві, найпотаємніше, що вже перестало бути власним “Я”, — прокинеться велика таїна”. Французький філософ і мислитель XX ст. Жорж Батай відзначав, що це зосередження на порожнечі приводить до ефекту надзвичайної чутливості до найдрібніших проявів реальності: “Завдяки відірваності від усього, що заторкує відчуття, чуттєвість ця стає настільки внутрішньою, що всілякі рухи ззовні — падіння шпильки або тріск — супроводжуються найсильнішим і далекосяжним відлунням...”. Ця велика світова тиша або безмежна ніч нірвани виконують роль піднесення кожної життєвої дрібниці до рівня всесвітньої події.

Нарешті, не може не вражати побудова східної думки, яка нібито розчиняє слова, залишаючи нас у полоні *чистих сенсів*. Наприклад: “Одного разу Чжуану Чжоу наснилося, що він — метелик, метелик, що весело пурхає. Він насолоджувався від усього серця і не

усвідомлював, що він Чжоу. Раптом прокинувся, здивувався, що він — Чжоу, і не міг зрозуміти: чи снилося Чжоу, що він — метелик, чи метеликові, що він — Чжоу. Це й зветься перетворенням речей...”

Отже, можна стверджувати, що особливості давньосхідної філософії дають можливість західній філософській думці краще усвідомити себе і відкрити дещо зовсім неочевидне як у людині, так і в людському мисленні. Безперечно, оцінюючи значення філософії Стародавньої Індії та Стародавнього Китаю, не слід впадати у крайнощі і підкреслювати лише позитивні моменти. Традиціоналізм, консерватизм, який був притаманний мислителям Стародавнього Китаю та Індії, суттєво вплинув на подальший розвиток філософської думки. Скажімо, необхідність “культурної революції” у Китаї 70-х рр. XX ст. обґрунтовувалась посиленнями на авторитет стародавньої філософії. Тому не слід забувати, що давньоіндійська та давньокитайська філософії були продуктом своєї епохи і мали відповідні особливості свого розвитку.

2. Загальна характеристика філософії Стародавньої Індії

Схід – це колыска історії людства. Ще задовго до виникнення перших філософських шкіл у Древній Греції, в Індії та Китаї почали формуватися філософські традиції, які не втратили свого впливу до сьогодні.

Досить часто східну філософію протиставляють західній, вважаючи її «предфілософією» або «надфілософією». В дійсності ж компаративне співставлення східної та західної філософії вказує, що при несумнівній своєрідності східних і західних традицій, відмінності між ними є гіперболізованими. Сучасна тенденція до діалогу західної та східної культур допомагає подоланню непорозумінь, і передбачає взаємовплив західного і східного способів філософського мислення.

Починається філософія на Давньому Сході як коментарі: в Китаї – до «І-цзін» (Канон змін), в Індії – до Вед. Саме коментарі виступали первинними філософськими способами осмислення дійсності й стимулювали формування оригінальної філософської мови. Аналізуючи генезис індійської й китайської філософії, В. С. Соловйов відзначав, що індоарійський (древньоіндійський) варіант переходу від міфологічного світогляду до філософського мислення пов’язан зі сполученням міфологічних божеств з достатньо раціональним розумінням Єдиного. У Китаї міфологічне розуміння світу потіснила суворо ритуалістка («китайські церемонії»). Філософія ж ніколи не переривала ту нитку, яка зв’язує оповідання та наукову теорію, міф і логос.

Індійська філософія – це одна з найбільш давніх філософських традицій світу. С. Радхакришнан – філософ зі світовим ім’ям, автор фундаментальної праці з історії індійської філософії – виокремлює три періоди в філософії Індії:

1. Ведійський період (1500–600 рр. до н. е.) – період вед, брахман, араньяк і Упанішад.
2. Епічний період (600 р. до н. е. – 200 р. н. е.) – починається з епохи ранніх Упанішад та закінчується даршанами чи системами філософії. Написані епічні поеми «Рамаяна» і «Махабхарата». Релігійні системи буддизму, джайнізму, шайвізму, вайшнавизму належать до цієї ж епохи.
3. Період сутр (з 200 р. н. е.) – період концептуального й організаційного оформлення власних філософських шкіл й напрямів в Індії.

Витоки індійської філософії уходять вглиб II тисячоліття до н. е., коли були складені священні тексти аріїв – Веди. Найдавніші з них – самхіти («збірники») священних пісень та гімнів, заклинань та жертвених формул. Їх чотири: Ригведа, Самаведа, Яджурведа й Атхарваведа. Вже в першій і найбільш важливішій для філософської традиції Веді – в Ригведі був записаний міф про створення світу та складений пантеон богів, суворо ієрархізуючий та диференціюючий світобудову.

У основі індійської філософської космології лежить ідея про вічну пульсацію космосу, яка утотожнюється з диханням Брахми – бога-творця. Видих (буття) змінюється вдихом (небуттям). Як і людина, Космос-Брахма проживає своє життя, в продовж якого триває вічність буття (Маха Манвантара), та помирає. Після чого триває Вічність небуття (Маха Праляй), доки не народжується новий Брахма. Індійці вважали, що в кожному циклі з’являється більш

удосконалена людська раса.

Космізм індійської онтології (вчення про буття і небуття) з'являється в визнанні спрямованої еволюції всього сушого від природи до духу. Весь світ, природа і людство знаходяться в рівній мірі підпорядковані закону космічної еволюції та порядку – Рита. Стосовно окремої людини – це виявляється у вимозі постійного духовного вдосконалення. Вдосконалюючи себе, людина збільшує ступінь вдосконалення Всесвіту. Здійснюючи зло, людина не тільки заподіює шкоду собі, але й гальмує розвиток суспільства, природи, космосу.

Пізніше зусилля брахманів (жерців) були складені Брахмани – прозаїчні тексти, які містять ритуальні та міфологічні пояснення до Вед. Ще більшою мірою філософський зміст притаманний араньякам («лісовим книгам»), написаним відлюдниками-аскетами.

Важливим етапом у розвитку індійської філософської думки стали Упанішади. Упанішади (від санскр. «сидіти біля»), тобто у ніг вчителя, отримуючи настанови; чи «таємне, знання») – філософські тексти, які з'явилися близько однієї тисячі років до н. е. і за формою представляють, як правило, діалог старця-вчителя зі своїм учнем. Загалом відомо 200 Упанішад. У них домінує проблема першопричини, першооснови буття, за допомогою якої пояснюється походження всіх явищ природи й людини (її сутність, місце та роль в оточуючому світі, пізнавальні можливості, норми поведінки). Панівне місце в Упанішадах займає вчення, згідно з яким в якості першопричини і першооснови буття виступає духовне начало – Брахман чи Атман. Поняття «Брахман» частіше вживається для позначення Бога, всюдисущого духу, а «Атман» – індивідуальної душі. Починаючи з Упанішад, Брахман і Атман стають центральними поняттями всієї індійської філософії (перш за все – веданти). В деяких Упанішадах йде утотоження Брахмана й Атмана з матеріальною першопричиною світу – їжею, диханням, речовими першоелементами (вода, повітря, земля, вогонь) чи з усім світом в цілому. В більшості текстів Упанішад Брахман и Атман тлумачаться як духовний абсолют, безтілесна першопричина природи та людства.

Перехід від міфології до філософії у Упанішадах досить наочний. У них вища реальність – це одночасно й божественна особистість, й безособовий принцип. Там є й живий міфологічний бог Брахман, й абстрактне філософське начало Брахман. Червоною ниткою через всі Упанішади проходить ідея про тотожність духовної сутності суб'єкта (людини) та об'єкта (природи), що знайшло своє відображення у відомому вислові: «Там коштамі асі» («Ти є») або «Ти одне з тим»), та антропоморфність (олюднення світу), коли суб'єкт розчиняється в об'єкті, перетворюється в головну мету світогляду.

Пізнання й набуте знання розділяються в Упанішадах на два рівні: нижче й вище. На нижчому рівні можна пізнавати тільки навколишню дійсність. Це знання не може бути правдивим, оскільки воно за своїм змістом є уривчастим, неповним. А вище – це пізнання істини, тобто духовного Абсолюту, сприйняття буття в його цілісності, яке можна набути лише за допомогою містичної інтуїції. Останнє ж у свою чергу формується в значній мірі завдяки йогічним вправам. Саме вище знання дає владу над світом.

Одна з найважливіших проблем в Упанішадах – дослідження сутності людини, її психіки, душевних хвилювань і форм поведінки. Мислителі Древньої Індії відзначають складність структури людської психіки і виокремлюють в ній такі елементи, як свідомість, воля, пам'ять, дихання, роздратування, спокій тощо, підкреслюючи їх взаємозв'язок і взаємовплив. Безсумнівним досягненням слід вважати характеристику різних станів людської психіки і, зокрема, бадьорий стан, легкий сон, глибокий сон, залежність цих станів від зовнішніх стихій і першоелементів зовнішнього світу.

У галузі етики в Упанішадах переважає проповідь пасивно-споглядального ставлення до світу: вищим щастям проголошується порятунок душі від усяких мирських уподобань і турбот. Тут проводиться різниця між матеріальними і духовними цінностями, між благом, як спокійним станом душі та низменною гонитвою за чуттєвими задоволеннями. До речі, саме в Упанішадах вперше висловлюється концепція переселення душ (сансара) та сплата за минулу дію (карма). Тут висловлено прагнення визначити причинно-наслідковий зв'язок в ланцюзі людських вчинків. Також робиться спроба за допомогою моральних принципів (дхарми) скорегувати поведінку людини на кожній стадії його існування.

Філософська значимість Упанішад визнана всім світом. Відомий мислитель ХХ

ст. Ауробіндо писав про те, що упанішади – це вище творіння індійської думки. По суті, вони стали фундаментом для подальших філософських течій не тільки в Індії, але і в деяких країнах Середнього і Далекого Сходу.

3. Епічний період у філософії Стародавньої Індії

Власне філософські школи в Індії з'явилися в період з VIII ст. до н.е. по VIII ст. н.е. Їх прийнято розділяти на два великих напрями – ортодоксальні школи (астіка) і неортодоксальні школи (настіка), які заперечують авторитет Вед. До першого напрямку належать шість даршан (від санск. «дарш» – бачити) – шкіл: ньая, вайшешика, санкх'я, йога, міманса і веданта. Всі вони склалися на основі філософії Упанішад і всі отримали текстове оформлення в сутрах (коротких афористичних філософських трактатах) і коментарях до них. Настіка в історії індійської філософії представлена трьома нерівними за історичною представленістю і значущістю напрями: буддизм, джайнізм і чарвака-локаята (індійський матеріалізм).

До класичних систем астики примикає й складне за своїм змістом вчення бхагаватизму. Воно включено обширну епічну поему «Махабхарата», що складається з 18 книг і оповідає про боротьбу за владу між двома родами – Пандавами та Кауравами. Найбільший інтерес з філософської точки зору представляє одна з книг – «Бхагавадгіта» («божественна пісня»). Вільгельм фон Гумбольдта писав, що Бхагавадгіта – це найпрекрасніша, можливо, єдина справді філософська пісня, яка існувала певною мовою та яка тлумачить про Брахмана. Бхагавадгіта є основним священним текстом домінуючої в сучасній Індії релігії – індуїзму. У ній представлені цільні філософські концепції, що дають інтерпретацію низки світоглядних проблем. Головне значення серед цих концепцій набуває вчення санкх'ї й тісно пов'язаної з нею йоги, які епізодично згадувалися в Упанішадах. Основу концепції становить положення про Пракриті (матерію, природу) як джерело всього буття (у тому числі і психіки, свідомості) та незалежний від неї чистий дух – Пурушу (що іменується також Брахманом, Брахмою, Атманом). У такий спосіб проявляється дуалізм древньоіндійського світогляду, заснованого на визнанні двох начал світу.

Основний зміст Бхагавадгіти складають повчання бога Крішни (восьмого аватара бога Вішну). Крішна говорить про необхідність для кожної людини виконувати свої соціальні (варнові) функції та обов'язки, бути байдужим до плодів мирської діяльності, всі свої помисли присвячувати богу. Бхагавадгіта містить важливі ідеї древньоіндійської філософії про тасмницю народження і смерті, про гуни. Гуни – це три матеріальних начала, народжених природою: тамас – косне інертне начало, раджас – пристрасне, діяльне, хвилююче начало, саттва – піднесене, прояснене, свідоме начало. Їх символами є відповідно чорний, червоний і білий кольори, що визначають життя людей. Причина всіх страждань – панування над нами низинних гун: тамаса і раджаса.

У вченні про гуни зберігається міфологічна антропологізація природи, хоча вже без самої міфології. У Бхагавадгіті йдеться про моральний закон (дхарму); про справжнє і несправжнє знання, про шляхи йогіна (людини, яка присвятила себе йозі – вдосконаленню свідомості). Головними перевагами людини називаються врівноваженість, відчуженість від пристрастей і бажань, неприхильність до земного.

Однією з форм антибрахманського руху кшатріїв поряд з бхагаватизмом став буддизм. Разом з джайнізмом і чарвакою-локаятою він відноситься до настіки. Виник він у VI ст. до н.е. в Північній Індії. Засновником цього вчення був Сіддхартха Гаутама (приблизно 583–483 рр. до н.е.), син правителя роду Шак'їв з Капілавасту (область південного Непалу).

Найбільш повні відомості про ранній буддизм містяться в збірнику ранніх буддистських текстів під назвою «Типітака» мовою палі, або «Трипітака» санскритом, що означає «Три кошики». Мовою палі тексти були записані на пальмовому листі й займали три кошики. Інша назва цих текстів – палійський (або буддійський) Канон. Він був складений на Цейлоні у III ст. до н.е. і включає три частини: Віная-пітаку (містить питання поведінки та дисципліни), Сутта-пітаку (включає філософські та етичні питання) і Абхидхама-пітаку (присвячений проблемам буддійської гносеології та метафізики).

Вчення Будди, який вирізнявся глибиною і високою моральністю, було протестом проти

ведійського формалізму. Відкинувши авторитет як Вед, так і брахманістського жрецтва, Будда проголосив новий шлях духовного звільнення. Це «серединний шлях» між крайнощами аскетичного подвижництва, який здавався йому безглуздим, і тимчасовим задоволенням чуттєвих бажань. По суті, цей шлях полягає в тому, щоб зрозуміти «чотири благородні істини» і жити у відповідності з ними.

1. Благородна істина про страждання – «Життя є страждання». Вона полягає в народженні, старості, хворобі та смерті, в поєднанні з неприємним, в роз'єднанні з приємним; в недосягненні бажаного, у всьому, що пов'язане з існуванням.

2. Благородна істина про причини страждання. Причиною страждання є пристрасне бажання, яке призводить до нового народження та супроводжується радістю й захопленням, жагою нових задоволень.

3. Благородна істина про припинення страждання. Припинення страждань – це припинення бажань через відмову від них, поступове звільнення від їхньої влади.

4. Благородна істина про шляху, що веде до припинення страждання. Шлях до припинення страждань – це вісімковий шлях правильності, а саме: правильний погляд, правильна думка, правильна мова, правильна дія, правильний спосіб життя, правильні старання, правильний склад розуму, правильна зосередженість. Припинення страждань настає тоді, коли людина позбувається від сліпої пристрасті до земного життя, що втягує її в свій вічний потік безперервних подій. Це стан згасання, остигання пристрастей і бажань називається в буддизмі нірваною. Головну увагу буддизм приділяє досягненню цього стану через праведне життя та засвоєння істини про вічну мінливість буття.

Людина розглядається в буддизмі як індивідуальність, складена численними істотам, але лише частково реалізована в кожному новому прояві на Землі.

Своєрідність буддизму полягає в тому, що він заперечує ідею субстанційності буття, виражену в поняттях бога та душі – Брахмана, Атмана, Пуруші (вселенський людина, дух, душа). Замість них буддизм висуває положення про те, що все різноманіття буття ґрунтується не на внутрішній духовній основі, а виражається в нерозривному ланцюгу загальної взаємозалежності і взаємозумовленості. Буддизм стверджує принцип особистості, невіддільної від навколишнього світу, і бачить буття як своєрідний психологічний процес, в який виявляється залученим навколишній світ. Результатом цього є відсутність у буддизмі протилежності об'єкту та суб'єкту, духу та матерії, змішання індивідуального та космічного, психологічного та онтологічного, і, одночасно, підкреслення особливих потенційних сил, які знаходяться в цілісності цього духовно-матеріального буття. Творчим початком і кінцевою причиною буття виявляється психічна активність людини, яка визначає як формування світобудови, так і її розпад.

Поряд з буддизмом до неортодоксальної школі відноситься й джайнізм. Це релігійно-філософське вчення, яке оформилося в VI ст. до н. е. і є однією з найбільш відомих релігій Індії.

Філософія джайнізму отримала свою назву по імені одного з засновників – Вардхамани або Махавіри Джини (599–527 рр. до н. е.). «Махавіра» означає «Великий Герой», а «Джина» – «Переможець». Джайнізм увібрав в себе навчання індуїзму про переродження душ і заплати за вчинки. Етичні приписи джайнізму включають обітниця правдивості, стриманості, байдужості, сувору заборону крадіжок. Мета вчення джайнізму – досягнення такого способу життя, за якого можливе звільнення особи від пристрастей. В основі етики джайнізму лежать так звані «три перлини»: правильна віра, правильне пізнання і правильна поведінка, а також ахімса – неспричинення зла живій істоті.

Найбільш відомою школою давньоіндійських матеріалістів була чарвака-локаята. Локаятики виступали проти основних положень релігійно-філософських шкіл. Основним джерелом пізнання вони вважали чуттєве сприйняття і говорили про реальність і єдиність світу, в якому ми живемо як діяльні й розумні істоти. Великим досягненням давньоіндійської філософії було атомістичне вчення школи вайшешіка. Багато досягнення в науці відбилися у школі санкх'я.

Індійська філософія мала значний вплив на розвиток сучасної ідеалістичної філософії Індії. Ця філософія є одночасно і слідством, і виразом консервативної сили духовних традицій.

Вона створює в індійських філософів уявлення про незмінну національно-самобутню філософію, значущу незалежно від історичного періоду та конкретних систем.

4. Основні напрями філософії Стародавнього Китаю

Вік китайської філософії настільки ж давній, як й індійської – більше 2,5 тисяч років. У період з VII ст. до н.е. по III ст. до н.е. відбувається дивовижний розквіт філософії в Китаї, який супроводжується виникненням «100 філософських шкіл». Вони поєднувалися в шість основних напрямів:

- 1) «даоцзя» (даосизм);
- 2) «служивих людей» (конфуціанство);
- 3) «фацзя» (легизм або школа законників);
- 4) «моцзя» (моїзм);
- 5) «минцзя» (школа імен);
- 6) «іньяньцзы» (натурфілософія).

У більшості шкіл переважає практична філософія, пов'язана з проблемами моральності, життєвої мудрості. Головна проблема китайської філософії – це відносини між суспільством і людиною, правителем і його підлеглими. Не теорія пізнання, не логіка, не естетика, а етика стоїть на першому місці в роздумах основних представників китайської філософії.

Серед різних ідейно-політичних течій давнини найбільш помітний слід в історії Китаю залишило конфуціанство. Характерною рисою вчення Конфуція (550 – 470 рр. до н.е.) є антропоцентризм. Його майже не цікавлять проблеми космогонії, хоча він і вважає Небо не тільки частиною природи, але і вищої духовної й моральною силою в світі, а жертвопринесення предкам – найважливішим вираженням поваги до них. У центрі його уваги – проблеми людини, її моральності і стану розуму. Оскільки здатність людей регулювати свою поведінку визнаються різними від природи, до кожного прошарку пред'являються особливі вимоги та пропонуються різні правила поведінки. Конфуцій пов'язує суспільне становище людини не з багатством або знатністю, а з її моральною характеристикою. Філософ дає розгорнутий образ досконалої людини. Це цзюнь-цзи («шляхетний чоловік»), якому протиставляється жень «низька людина». Низька людина не має належного знання, тому її поведінка не регулюється етикетом. Сенс життя благородної людини полягає в осягненні волі Неба, й матеріальне благополуччя відходить на другий план. Одним з основних положень у вченні Конфуція є гуманність один до одного. Благородна людина має відноситися до людей гуманно та мати багату внутрішню культуру. Без духовної культури вона не може стати благородною.

Конфуцій вважав, що матеріальний добробут суспільства неможливий без виховної проповідницької діяльності. Він говорив, що шляхетні люди повинні оберігати і поширювати в народі моральні цінності. У цьому Конфуцій бачив одну з найважливіших складових частин здоров'я суспільства.

Благородні мужі повинні слідувати п'яти основним чеснотам: лі (норми поведінки); жень (альтруїзм, милосердя, людинолюбство), і (моральний обов'язок); чжі (знання стародавніх текстів), сін (щирість, слухняність). Всі вони засновані на принципі сяо (синівська любов і шанобливість). Суть концепції «сяо» (шанобливого ставлення до старших) – бути відданим, чесним сановником, поважати правителів, шанувати батьків і старших взагалі. Конфуцій вважав «сяо» найефективнішим методом управління країною.

Про чітке ієрархічному розподіл обов'язків в суспільстві свідчить концепція про «виправлення імен», тобто відновлення влади та впливу розореної родової знаті, повернення їй колишньої величі та багатства.

На думку Конфуція, людина повинна поєднувати в собі природні пристрасті, тобто, природні якості й набути вченість. Це дано не кожному і домогтися такого поєднання може лише досконала особистість.

У вченні Конфуція червоною ниткою проходить ідея турботи про старших, про рідних. Він вважає, що повинен бути встановлений тісний зв'язок між поколіннями, що може зв'язати сучасне суспільство з попередніми його етапами, а значить забезпечити спадкоємність традицій, досвіду. Філософія конфуціанства демонструє властиву китайському менталітету спрямованість до зразків минулого, до реальності «пам'яті», вміння «заглянути в колодазь

мудрості», щоб гармонізувати сьогодення.

Велике поширення мала в Стародавньому Китаї філософська система, що належить напівлегендарному мислителю Лао-цзи (близько 604–501 рр. до н.е.), з якої згодом виросло складне філософське вчення – даосизм.

Головним текстом даосизму є «Дао-де-цзин» («Книга про Дао та Де»). На відміну від конфуціанства як переважно етико-політичного вчення, даосизм розглядає абстрактні філософські категорії: буття, небуття, становлення, єдине і т. п. У основу свого світогляду даоси поклали поняття Дао, що означає «шлях». Для них Дао – першооснова всього існуючого в світі, а також всеосяжний закон світобудови. Дао – «мати всіх речей», воно «здається прабатьком всіх речей», воно – «найглибші врата народження», і завдяки йому «все суще народжується». Все суще знаходить в Дао не тільки своє джерело, але і остаточне завершення. «У світі велика різноманітність речей, але всі вони повертаються до свого початку», або «коли Дао знаходиться в світі, все суще вливається в нього». У трактаті прослизає думка про вічність, несотворенність і тотальність Дао. Можна говорити навіть про діалектики Дао, оскільки воно наділене суперечливими властивостями, в результаті чого виявляється тотожністю протилежностей. Йому приписані незмінність і рух, самотність і універсальну дієвість.

Найбільш глибоким у даосизмі є вчення про два Дао. Даоси розрізняли безіменне (постійне) Дао і Дао, що має ім'я. Можна припустити, що суперечливі властивості відносяться до різних Дао, внутрішньо пов'язаних між собою і мають одне й те ж походження. Разом вони називаються найглибшими, і перехід від одного найглибшого до іншого – двері до дивовижного.

Все в світі знаходиться в русі та зміні. Це можливо завдяки принципам інь і ян, які знаходяться в діалектичній єдності в кожному явищі та процесі, викликаючи їх зміну і розвиток. Дао внутрішньо властива творча сила Де, через яку Дао проявляється в речах при впливі інь і ян. Розуміння Де як індивідуальної конкретизації речей, для яких людина шукає імена, радикально відрізняється від антропологічно спрямованого конфуціанського розуміння Де як моральної сили людини.

Відповідно до східної традиції Лао-цзи відкидає будь-яке зусилля не тільки індивіда, але й суспільства. Головним життєвим завданням для людини є дотримання «ходу речей». Недіяння або, скоріше, діяльність без порушення цієї заходи (у вей) є не захоченням деструктивною пасивності, але поясненням спільності людини й світу на основі єдиної основи, якою є Дао.

Найбільш видатним послідовником даосизму був Чжуан-цзи (близько 369–286 рр. до н.е.). Він проповідував смиренність і ошадливість. Закликаючи до співчуття, даоси вчили віддавати добром за зло. Ці ідеї близькі філософії християнства. Пізніше даосизм перетворився на релігійну систему, що має мало спільного з первісної філософської концепцією.

Чому на Сході не здійснилися у всій повноті Відродження, Реформація, Просвітництво? Чому нерозвиненими виявилися традиції раціоналізму і тому надовго залишилися недоторканими науково технічним прогресом вогнища найвищих стародавніх цивілізацій? Це лише незначна частина загадок, які задані нам Сходом і на які вченим ще належить дати відповідь.

Головна цінність східної філософії полягає в її зверненні до внутрішнього світу людини, вона відкриває світ можливостей моральної особистості. У цьому і криється таємниця її привабливості і живучості.

Контрольні питання:

1. Значення проблеми співвідношення західного та східного типу цивілізацій для розуміння процесів сучасного життя та розвитку філософії.
2. Канонічні джерела Стародавньої Індії та їх світоглядні ідеї. Філософські школи Стародавньої Індії.
3. Канонічні джерела Стародавнього Китаю та їх світоглядні ідеї. Філософські школи Стародавнього Китаю.
4. Випишіть та поясніть терміни та поняття: **світогляд, сансара, Конфуцій.**

Лекція 1.3. Своєрідність філософії Стародавньої Греції

План лекції

1. Поняття античної філософії. Етапи її розвитку та загальні особливості.
2. Розвиток ідей у натурфілософських (“фізичних”) школах Стародавньої Греції.
3. Ідеї та представники високої класики в розвитку античної філософії.

Література:

1. Айгарс Г.А. Основи філософії: Збірні таблиці з курсу та тлумачний словник основних філософських термінів. – Кривий Ріг, КК НАУ, 2009. – 44 с.
2. Грипас Л.М. Опорний конспект лекцій з філософії. – Кривий Ріг, КРАТЦА, 2003. – 148 с.
3. Касьян В.І. Філософія: Відповіді на питання екзаменаційних білетів: Навч. посіб. – 3-тєвид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2005. – 333 с.
4. Петрушенко В.Л. Основи філософських знань: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти I-II рівнів акредитації, 4-те видання, стереотипне. – Львів: «Магнолія плюс», 2006. – 312 с.
5. Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти III-IV рівнів акредитації. – 4-те видання, стереотипн., – Львів: «Новий Світ-2000», 2006. – 506 с.
6. Практикум з філософії: Методичний посібник для викладачів та студентів ВНЗ. Під редакцією В.Л. Петрушенка. Львів: «Новий Світ-2000», «Магнолія плюс», 2003.- 256 с.
7. Смольков О.А., Дещинський Ю.Л. Філософія: Навчальний посібник, 2-ге видання, стереотипне. – Львів: «Магнолія Плюс»; видавець СПД ФО «В.М. Піча», 2006. – 460 с.

Зміст лекції

1. Поняття античної філософії. Етапи її розвитку та загальні особливості

Слово “античний” в перекладі з латинської означає “давній”. Але у звуженому й усталеному вживанні воно позначає початок європейської культури та цивілізації, грекоримський давній світ. Відповідно до “античної філософії” входять філософські здобутки цього світу. Зауважимо, що поняття “антична філософія” ширше від поняття “давньогрецька філософія”, бо охоплює, крім давньогрецької, ще елліністичну, римську й олександрійську філософії. Зазначену відмінність понять чітко видно у розгляді *етапів розвитку* античної філософії:

1 етап — натурфілософський (фізичний), або рання класика (VII— V ст. до н.е.)

2 етап — висока класика (V—IV ст. до н.е.)

3 етап — пізня класика, або завершальний цикл античної філософії. До нього входять періоди:

- елліністична філософія (IV—I ст. до н.е.).
- олександрійська філософія (I ст. до н.е. — V—VI ст.).
- римська філософія (I—VI ст. н.е.).

Отже, на двох перших етапах розвитку поняття античної філософії збігається з поняттям давньогрецької філософії, а в подальшому історичному розвитку сюди додалися і філософські досягнення інших, культурно споріднених із Грецією регіонів. Проте і надалі грецька філософія була не простою, а основною складовою античної філософії, оскільки поставала як вихідна інтелектуальна засада та освячений традицією взірець і філософствування, і філософської поведінки.

Найважливішою особливістю античної філософії було те, що саме в античному світі вона *вперше відокремилась від інших сфер діяльності* і постала як автономний напрям знання та пізнання (1). Антична філософія була також *відкритою і доступною* (для усіх вільних громадян, крім жінок) (2), *терпимою* до різних думок і позицій (3), *динамічною і пластичною* (4). Останнє проявилось у тому, що в античній філософії були наявні зародки різних напрямів подальшої філософії.

Чому ж завдячує антична філософія такими своїми якостями? Відповіді на це запитання означає зрозуміти, які умови й донині необхідні для нормального розвитку філософії і побачити в історії античної філософії деякі виходи на сучасність. Серед умов, що сприяли появі феномену античної філософії, виділимо такі:

- *географічно-кліматичні* — розміщення Балканського півострова, де починався розвиток античної філософії, на перетині трьох континентів (Європа, Азія, Африка); сприятливий клімат; наявність різноманітних природних зон (гори, долини, ріки, морські затоки), що, врешті, створювало ефект своєрідної “природної лабораторії” для випробовування людської кмітливості, розумності та активності;

- *культурно-історичні* — Стародавня Греція перебувала в інтенсивних контактах із давнішими цивілізаціями, зверталась до їх здобутків та вміла їх оцінити, переосмислити і використати; сама вона у цьому плані була “цивілізацією другого порядку”;

- *соціальні* — високий рівень розвитку соціальних стосунків та діяльності, багатоманітність напрямів життєдіяльності; існування полісної (невеличкі міста-держави) форми організації життя та інтенсивні контакти між полісами; демократичний устрій життя у більшості полісів, що сприяло спілкуванню між людьми, культивуванню навичок формування ясних, виразних думок, їх аргументації та доведенню (у демократичних полісах найважливіші державні рішення приймалися на загальних зборах, де всі законні громадяни мали право висловити свою позицію);

- *відносна зрозумілість античної міфології та її близькість до людини;*

- *талановитість, активність та рухливість стародавніх греків. Отже:*

- антична філософія є першою історичною формою європейської філософії;

- в античному суспільстві філософія вперше відокремилась від інших сфер життєдіяльності людини та набула автономного характеру розвитку,

- завдяки сприятливим умовам розвитку вона дала початок багатьом ідеям і напрямам європейської науки та філософії.

2. Розвиток ідей у натурфілософських (“фізичних”) школах Стародавньої Греції

Класичний характер розвитку античної філософії виявився, зокрема, у тому, що в ній чітко й виразно продемонстровано *логіку розвитку людського мислення*. Розпочинається антична філософія з появи натурфілософських ідей та шкіл у Стародавній Греції. Натурфілософія — це філософське осмислення природи (“натури” — лат.). Грецькою мовою слово природа звучить як “фізис”, тому таку філософію у Стародавній Греції називали “фізичною”, а філософів цього періоду — “фізиками”. Світ природи з його масштабом, розмаїтістю та міццю найперше впадає в око допитливої людини, тому й думка, що осягає буття, розпочинається з осмислення природи. Для ранньої давньогрецької думки природа поставала як “все”. Із чого ж може розпочати свої дії думка, яка хоче охопити “все”? Вона й повинна розпочати з деякого “початку”, тобто з того, з чого може це “все” постати або початися: з “архе” — найпершого, або давнього.

Отже, на першому етапі розвитку античної філософії природа постала як її *об’єкт*, а першою проблемою цієї філософії— *проблема* пошуку вихідного початку буття (“архе”).

Першим філософом Стародавньої Греції, за загальним визнанням, був Фалес із Мілета (місто на узбережжі Малої Азії; 624—526 рр. до н.е.).

Від нього до нас дійшло дві тези: “Усе з води” та “Усе має душу”. Філософом Фалеса називають не лише тому, що мислитель висунув думку про першопочаток (“архе”) світу, а насамперед тому, що *він почав це обґрунтовувати, доводити*, посилаючись на те, що без води немає життя, що агрегатні стани води (тверде тіло, рідина та газ) вичерпують можливі стани природної речовини. Друга теза засвідчує, що Фалес замислювався і над причинами змін та рухів, що відбуваються у природі, і шукав такі причини у внутрішній природі речей.

Якщо поміркувати над тезами Фалеса, то можна оцінити їх пізнавальне значення:

- вони зводили багатоманітність реального світу до одного початку (води), і тому “все” поставало єдиним, взаємопов’язаним;

- йдучи подумки за цим єдиним кроком за кроком, ми можемо не просто сприймати дійсність, а й зрозуміти її, пояснювати, інтелектуально моделювати.

Але виникають при цьому і запитання: що відбувається з водою, коли вона перетворюється на все? Адже багато речей не схожі на воду. То, може, й першопочаток буття не схожий ні на що, але дає усьому початок?

Напевно, так міркував учень Фалеса - Анаксимандр (610—546 рр. до н.е.), стверджуючи, що “архе” само по собі не схоже ні на що; це — “*апейрон*”— невизначене та безмежне. Думка Анаксимандра була прониклива, але вона не могла задовольнити людей того часу через неможливість пересвідчитись у реальному існуванні “апейрона”. Внаслідок того третій представник мілетської школи Анаксимен (588—525 рр. до н.е.) синтезував ідеї своїх учителів: початок буття має бути досить невизначений, але доступний для сприйняття, необхідний для життя і рухливий. На думку Анаксимена, саме таким є *повітря*, яке він і визначив як першопочаток усього.

Діячі мілетської школи висловлювали продуктивні ідеї і у сфері інших питань— наприклад, Фалес був видатним математиком та астрономом. І все ж головний їх здобуток — розроблення ідей про світобудову, таке розроблення, що виявляє *рух людської думки від конкретного через абстрактне до поглибленого усвідомлення реальності*.

До того ж мілетці підготували ідейний ґрунт для появи дуже сміливої і дуже продуктивної для науки та філософії тези про те, що “все подібне до числа або пропорції”. Ця теза вводила в науку математичне обчислення, а належить вона Піфагору (570—бл. 500 рр. до н.е.). Як Піфагор прийшов до ідеї числа як вихідного виміру всього, що існує? Якщо виходити з міркувань його попередників і вважати, що “все” є щось “одне”, то тоді світ (“все”) стає *однорідним*, тобто постає в одній якості; у такому разі *відмінності між речами вже не якісні, а кількісні*, усе можна виміряти числом.

Піфагор уперше визначив умови застосування для пізнання математичного обчислення, а також відокремив думку від наочного, адже число, хоч воно й пов'язане з речами, є невидиме само по собі, тобто абстрактне. Піфагор визначив також числове співвідношення музичних тонів, ввів в обіг такі поняття, як “космос”, “гармонія”, “філософія”. Давні джерела переповідають, що саме Піфагор уперше назвав себе не мудрим, а любителем та шукачем мудрості (філософом).

Високий рівень абстрактності вчення Піфагора змушував грецьких філософів шукати зв'язків між абстракціями і життям. Сучасник Піфагора - Геракліт Ефеський (544—483 рр. до н.е.) використав ідеї своїх попередників для побудови цілісної філософської концепції, що поєднувала високий рівень абстрактних міркувань із наочністю.

Оскільки до Геракліта вже були створені філософські вчення, відмінні між собою, то він вважав за необхідне в розумінні світобудови перенести акцент із питання “*Що?*” (Що є світ? Що є початком світу?) на питання “*Як?*” (Як слід мислити, щоб мати достовірні знання?).

Питання “*Що?*” і “*Як?*” від часів Геракліта Ефеського стають основними питаннями пізнання (у т.ч. й наукового), що перебувають в органічній єдності між собою.

На думку Геракліта, світ слід розуміти як потік, що весь час тече: “Усе тече, усе змінюється”. Розгортаючи свої думки, Геракліт дає відповідь на запитання, *що саме тече, як тече, куди тече?* У течії, у становленні перебувають чотири світові стихії: вогонь, повітря, вода і земля. Вони Геракліт Ефеський переходять одна в одну, але не хаотично, а мірами, і загалом виходить, що світовий колообіг здійснюється через вимірний рух від протилежного до протилежного: від рухомого, світлого, гарячого вогню до інертної, темної, вологої землі і навпаки. Енергію усьому рухові дає вогонь як найперша і найдинамічніша стихія: “Весь цей Космос... є нічим іншим, як вогнем, що мірами спалахує та мірами згасає”. Оскільки світовий рух відбувається не хаотично, то це свідчить про наявність *єдиного світового закону*— “*логосу*”. “Логос” — це слово, мовлення, хід думки, і, отже, — розумний порядок. Саме логос визначає міри поєднання протилежностей у світі: “Війна всьому батько”. Такий погляд на світ, у якому він постає

динамічним, змінним унаслідок боротьби та поєднання протилежностей, дістав назву *діалектики*. Отже, Геракліт є засновником *діалектичного мислення*, мислення, яке намагається багатоманітність сущого звести до певної його внутрішньої енергетики.

У реальному світі логос проявляє себе у вигляді блискавки — особливої дії особливого вогню (згадаймо, що Зевс керує світом за допомогою блискавки). Геракліт пояснював дією

вогняної стихії усе, у т. ч.—душу людини (особливий, сухий і чистий вогонь) і роботу інтелекту (просвітлення, “спалахи” при усвідомленні й т.ін.).

Після Геракліта філософські вирішення питання про світобудову розвивалися через поєднання питань “Що?” і “Як?”.

Особливу увагу в період подальшого розвитку античної натурфілософії слід звернути на чотири школи. *Елейська школа* (за назвою міста Елея). Найвідоміші представники Парменід (540—450 рр. до н.е.) та Зенон (490—430 рр. до н.е.). Парменід стверджував, що за належної уваги до процесу мислення ми змушені будемо визнати: “Лише буття є, а небуття узагалі немає”. Бо про що б ми не мислили, думка буде непорожня. Навіть мислячи небуття, ми вводимо його в ранг буття, бо воно в цей момент існує для самого мислення як його предмет. Отже, усюди є лише *буття, що дорівнює собі самому і є незмінне й невичерпне*. Погляди на засади сущого як у своїй основі на нерухливі, незмінні, самототожні згодом (у німецького філософа Г.Гегеля) дістали назву *метафізичного світобачення*, яке за вихідними спрямуваннями протистоїть діалектиці. Парменіда вважають одним із зачинателів *метафізики як стилю мислення*.

Зенон спрямував свої зусилля на захист ідей Парменіда через розроблення оригінальних задач-головоломок (“апорії Зенона”), які доводили немислимість руху і змін.

Школа атомізму. Найвідоміший давньогрецький атоміст Демокріт (480—390 рр. до н.е.) виходив із тези, що “ніщо не виникає з нічого і не перетворюється у ніщо”. Якщо у світі не було б чогось стійкого і незмінного, світ не утримався б у бутті. Можна ділити і дробити речовину, але не нескінченно; край, *межа можливого поділу — атом* (неподільний); його існування — запорука незнищенності світу. З атомів утворюються світові стихії, а з останніх — усе, що існує. А. Ейнштейн назвав ідею атомізму однією з найпродуктивніших в історії науки, бо вона справді дає можливість пояснити багато явищ.

Школа еволюціонізму. Розробив її ідеї Емпедокл (483—423 рр. до н.е.), який вважав, що всі процеси світу можна пояснити через взаємодію чотирьох стихій, або елементів (вогонь, повітря, вода й земля), та двох сил протилежного спрямування (любов і ворожнеча). Під дією любові подібне з'єднується із подібним, а під дією ворожнечі навпаки — у світі панують роз'єднання, розпад. Любов та ворожнеча почергово встановлюють своє панування у світі, а останній перебуває у періодичних станах прямування або до досконалості (так виникають Космос і всі форми життя), або до розпаду (який неминучий після панування любові).

Школа ноології, або концепції всесвітнього розуму. Розробив її Анаксагор (500—428 рр. до н.е.), на думку котрого все, що існує, складається з частинок, які містять у собі всі якості та властивості світу, — із гомемерій (частково подібних до всього). Тому ми й бачимо багатоманітність світу. Але конкретне поєднання гомемерій зумовлене дією світового розуму — Нуса, або Нооса; саме він постає мірою для усього сущого. На початку ХХ ст. Володимир Вернадський використав термін “ноон” для позначення ноосфери — тієї частини біосфери Землі, що створюється завдяки культуротворчій діяльності людини.

Отже, давньогрецька натурфілософія розвивалась динамічно, демонструючи при цьому деякі *загальні закономірності руху людського мислення* – від простого до складного, від конкретного до абстрактного, від недиференційованої проблематики до диференційованої, від неусвідомленого до усвідомленого, висунувши цілу низку продуктивних для європейської цивілізації ідей і теорій.

3. Ідеї та представники високої класики в розвитку античної філософії

У період високої класики об'єктом осмислення для філософії стають усі сфери людської життєдіяльності.

Першими повернення проблематики від пізнання природи в напрямі людини та реалій її буття здійснили *софісти — платні вчителі мудрості*. Нагромаджене у філософії знання вони пустили у практику, почавши вчити риторики, мистецтва аргументації та доведення виправданості власної позиції. Їх більше цікавило саме це, а не пошук істини, але вони сприяли поширенню знань і поглибленню людських уявлень про суспільство, державу, людську добродієність. Теза Протагора (481—411 рр. до н.е.) “людина є мірою усіх речей” вважається

яскравим виявленям суб'єктивізму та релятивізму (принцип “все є відносним”) у позиції софістів.

Саме проти цих принципів виступив Сократ (469—399 рр. до н.е.), який вважав, що людина повинна ґрунтувати свою поведінку на надійних знаннях, а останні повинні бути остаточними, незмінними та завершеними; мінливі ж уявлення нашої душі слід вважати гадкою, але саме через їх мінливість вони не можуть бути підставою для виправданого життєвого вибору та поведінки людини. Справжні знання, за Сократом, слід шукати в собі (“Пізнай себе!”), бо безсмертна душа людини, пройшовши повне коло “космічних перевтілень”, потенційно знає усе. Слід примусити її згадати забуте внаслідок вмирань та нових народжень, а для того треба поставити людину *в ситуацію суперечності із самою собою*. Це й робив Сократ у своїх нескінченних бесідах із сучасниками (“сократичні бесіди”), бо вважав, що людина, яка через власні міркування зайшла в суперечність із самою собою, буде змушена відчувати внутрішню напруженість, прагнути розв'язати цю суперечність. У бесідах Сократ, як звичайно, ставив запитання, а співбесідник на них відповідав. Задля досягнення своєї мети Сократ розробив *спеціальний метод “маевтики”*

— погодопомоги, але, звичайно, бажав допомогти народитись справжньому знанню. Цей метод мав кілька особливостей. По-перше, Сократ включав до нього цілу низку методик та прийомів (уподібнення, посилення на авторитети, аналогії, індукція і дедукція та ін.), які були спрямовані до одного: привести людину до самосперечання (тепер це має назву “проблемної ситуації”). По-друге, роздуми Сократа, як звичайно, стосувалися понять, що позначали принципи, засади, орієнтири людської поведінки (справедливість, знання, доброчесність, прекрасне). Ці поняття не мали чуттєвих аналогів (не можна вказати пальцем на “справедливість як таку”), а тому переводили міркування у русло духовних пошуків. Нарешті, як неодноразово відзначали дослідники історії філософії, метод Сократа містив у собі досить відчутний елемент *іронії* — прихованого кепкування. Іронія Сократа значною мірою була зумовлена його вмінням побачити за очевидним і нібито зрозумілим дещо зовсім неочевидне, але важливе, глибинне. Крім того, Сократ натрапив на один із парадоксів людського буття: досить часто люди не лише не прагнуть мати істину, а й відвертаються від неї, затуливши її чимось прийнятним, простим, зручним. Іронія Сократа, за його власними словами, була спрямована на доведення тези: справжньою мудрістю володіє лише Бог. Людська ж мудрість обмежена, а іноді — і самообмежена. Так і не знайшовши належного знання у своїх співбесідників, Сократ проголосив: “Я знаю лише те, що я нічого не знаю, але інші не знають навіть і того”. Було би помилкою вважати дану тезу Сократа виявленням його тотального скепсису (сумніву в усьому); звернемо увагу на те, що теза починається ствердно – “Я знаю”. Але про що знає

Сократ? – Про своє незнання, а це свідчить, принаймні, про те, що *у нього є критерій для того, що відрізнити справжнє знання від незнання*; цей критерій ми вже позначили вище і також зазначили, що Сократ не зустрівся із такими людськими знаннями, які б витримали належну перевірку на надійність. Проте вимогу ставитись до знання прискіпливо, виробляти критерії його оцінки, - все це можна вважати важливим і виправданим.

Сократа вважають *уособленням філософії*, і не лише тому, що він був виразником непокороеного духу, і також не тільки тому, що він шукав неочевидного, глибинного, початкового. Сократ жив так, як філософствував, а філософствував так, як жив. Його непохитне служіння вищим принципам, демонстрація співвітчизникам несправжності їх знань призвели до того, що за хибним звинуваченням він був засуджений до страти. У в'язниці Сократ вів свої останні бесіди з учнями; смерть він прийняв мужньо і спокійно. Деякі культурологи й історики схильні бачити у страті Сократа певну аналогію з невинною жертвою Ісуса Христа. У будь-якому разі ми можемо стверджувати: життя і смерть Сократа постають колосальним чинником морального і культурного розвитку людства.

Платон (427—347 рр. до н.е.), кращий учень Сократа, поділяючи вихідні думки останнього, вважав, що вимогам Сократа щодо справжніх знань можуть відповідати *ідеї* — незмінні сутнісні основи буття усього суцього. *Речі* течуть і змінюються, міркував Платон, але світ не зникає; отже, в основі речей лежать деякі *ідеальні незмінні сутності*. Їх не можна побачити, але можна досягнути розумом, адже, розуміючи сутність речей, ми можемо впізнати їх

у змінних образах та з'явленнях. *Ідеї постають як умови переходу від сприйняття речей до їх осмислення.*

Чим є ідеї за змістом? — Це миттєво схоплена повнота та єдність кожної речі (“ейдос” — вигляд). Можна було б сказати, що це є сукупність елементів, необхідних і достатніх для існування певних речей, якщо, знову-таки, побачити їх у необхідній єдності. “Єдине” у Платона є синонімом ідеї. Продовжуючи лінію міркувань своїх попередників, Платон відділив справжнє буття від того, що надано нам у сприйняттях. Світ ідей — це особлива, надчуттєва реальність, яка своєю повнотою і досконалістю перевищує усе чуттєве. Речі — лише тіні ідей.

Але вже сучасники Платона почали справедливо вимагати показати їм ідеї (“стіл я бачу, але не бачу ніякої ідеї столовості”, — закинув Платонові один з його сучасників). Де і як існують ідеї? Чому ми можемо зруйнувати стіл, якщо в основі його буття лежить вічна ідея? У якому співвідношенні перебувають ідеї та речі? Ці проблеми для Платона виявилися невіршуваними до кінця, хоча він і запропонував кілька варіантів їх вирішення.

1-й варіант: ідеї існують як вихідні взірці для Бога — деміурга — творця та оздоблювача світу. Він як митець у своїх діях керувався *ідеями* — *взірцями*. Людина, пізнаючи речі, повинна за допомогою розуму піднятися над чуттям, що лише затемнює пізнання, до споглядання (в інтуїції) ідей.

2-й варіант: у пізнанні дійсності людина повинна поступово *сходити від часткових ідей до більш загальних*, поки не підніметься до першої ідеї, або “ідеї усіх ідей”— це ідея Блага, повного, досконалого завершеного буття. Складається вона з ідей *Добра, Істини та Краси*. Отже, в усьому, що існує, повинні бути закладені ці три хоронительки буття, а саме буття є Благо. Міра прилучення до буття і є мірою блага.

Відповідно до теорії ідей Платон розглядав людину (тіло — в'язниця для душі), суспільство, мистецтво і т.ін. Платона вважають одним із фундаторів утопічного мислення, бо він розробив проект “ідеальної” (а тому — і неможливої) держави, в якій, поряд із культом вищої мудрості (правити державою повинні філософи, бо вони здатні споглядати ідеї), він вводив певні елементи казарменного— тоталітарного правління (наприклад, кращою музикою вважались військові марші, воїни та службовці жили в загальних приміщеннях та ін.) В усякому разі можна стверджувати, що саме Платон відкрив світ умоглядного (теоретичного) бачення реальності, багато зробив для розуміння пізнання та людської діяльності. Крім того, Платон у 386 р. до н.е. відкрив в Афінах Академію — перший вищий навчальний заклад.

Арістотель (384—322 рр. до н.е.) провів в Академії Платона близько 20 років і мав славу одного з найкращих його учнів. Але, прийнявши цілу низку думок учителя, Арістотель не прийняв його теорії ідей (“Платон мій друг, але істина дорожча”). Арістотель проголосив, що *ідея та річ — це те ж саме*, тільки річ існує у реальності, а ідея — у нашому пізнанні і позначає передусім не єдине, а *загальне* в різних речах. Якщо ідея і річ тотожні, то пізнання слід спрямувати на вивчення *внутрішньої будови речей та їх причин і дій*. За своєю будовою речі складаються з *матерії і форми*. Матерія є пасивним матеріалом; поза формою вона лише чиста можливість; разом із формою матерія постає у визначеності матеріалу (субстрату) для певної форми (як мідь, глина, мармур для скульптора). Отже, дійсність речей більше пов'язана з формами, що їх продукує “форма всіх форм”, або світовий розум, який, мислячи себе самого, й утворює усі можливі форми. Буття ж конкретних речей зумовлене дією *чотирьох причин*: *причина матеріальна,*

формальна (вже згадані), причина дійова (з'єднує форму та матерію) і фінальна, або цільова причина. Остання, за Арістотелем, є найважливішою, бо вона визначає місце конкретної речі в універсумі, тобто її сенс та виправданість. Рух речей зумовлений насамперед тим, що всі вони прагнуть виконати своє призначення.

Ототожнивши річ та ідею, Арістотель справедливо вважав, що ми можемо здобувати певні знання про реальність, *оперуючи лише ідеями* і не звертаючись до речей. Він створив науку про закони та форми правильного мислення, назвавши її *логікою*. В основу логіки покладено вчення про три форми (поняття, судження та умовиводи) та про три закони мислення (закон тотожності предмета думки, неприпущення суперечності та виключеного третього). Крім того, Арістотель розробляв етику, політику, поетику, вчення про душу. У 335 р. до н.е. він відкрив в Афінах свою вищу школу під назвою Ліцей.

Платон і Арістотель — неперевершені мислителі античної філософії, їхні думки багато в чому визначили і визначають духовну атмосферу Європи, а їх учення окреслюють гранично відмінні орієнтири європейського мислення: Платон розробив *екзистенціально-містичний* тип мислення, багато в чому образний, символічний, Арістотель — *стильраціонально-логічний*, чіткіший та детально продуманий.

Контрольні питання:

1. Які особливості, умови формування та етапи розвитку античної філософії.
2. Вкажіть розвиток ідей в античній натурфілософії.
3. Ідеї та представники високої класики в розвитку античної філософії: софісти, Сократ, Платон та Арістотель.
4. Загальні риси та провідні школи пізньої античної філософії.
5. Випишіть та поясніть терміни та поняття: **антропоморфізм, космологія, пантеїзм.**

Лекція 1.4. Середньовічна філософія. Натурфілософія Відродження

План лекції

1. Загальна характеристика філософії Середньовіччя. Патристика та схоластика як основні напрямки філософії.
2. Суперечки про універсалії: номіналізм та реалізм.
3. Гуманізм епохи Відродження.
4. Філософія природи.

Література:

1. Айгарс Г.А. Основи філософії: Збірні таблиці з курсу та тлумачний словник основних філософських термінів. – Кривий Ріг, КК НАУ, 2009. – 44 с.
2. Грипас Л.М. Опорний конспект лекцій з філософії. – Кривий Ріг, КРАТЦА, 2003. – 148 с.
3. Касьян В.І. Філософія: Відповіді на питання екзаменаційних білетів: Навч. посіб. – 3-те вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2005. – 333 с.
4. Петрушенко В.Л. Основи філософських знань: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти I-II рівнів акредитації, 4-те видання, стереотипне. – Львів: «Магнолія плюс», 2006. – 312 с.
5. Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти III-IV рівнів акредитації. – 4-те видання, стереотипн., – Львів: «Новий Світ-2000», 2006. – 506 с.
6. Практикум з філософії: Методичний посібник для викладачів та студентів ВНЗ. Під редакцією В.Л. Петрушенка. Львів: «Новий Світ-2000», «Магнолія плюс», 2003.- 256 с.
7. Смольков О.А., Дещинський Ю.Л. Філософія: Навчальний посібник, 2-ге видання, стереотипне. – Львів: «Магнолія Плюс»; видавець СПД ФО «В.М. Піча», 2006. – 460 с.

Зміст лекції

1. Загальна характеристика філософії Середньовіччя. Патристика та схоластика як основні напрямки філософії

Європейське Середньовіччя охоплює період з II-III ст. н.е. до XIII-XIV ст., а філософія цієї епохи безпосередньо пов'язані з християнством.

Християнство виникає у I-II ст. н.е. у Палестині та згодом розповсюджується на всю Римську імперію. Початково це був рух пригноблених народних мас, рабів, незадоволених власним життям. Воно надавало їм ілюзорну надію на краще майбутнє у потойбічному світі. При імператорі Константині (306-337) християнство було визнано офіційною державною релігією, у 391-392 роках заборонені всі язичницькі культури.

Філософія, як і все духовне життя Середньовіччя, була підпорядкованою християнським ідеям. Вона була «служанкою богослов'я». На відміну від античного типу філософування з його

космоцентризмом, середньовічна філософія було теоцентричною (від грец. Theos – Бог та лат. Centrum – центр кола). Попередні досягнення філософів заперечувались. «Що є спільним між філософом і християнином, між учнем грецької мудрості та учнем неба?» – запитував середньовічний філософ та сам відповідав: нова християнська мудрість настільки глибше від античної, що здається зовсім незрозумілою і навіть абсурдною. Але це – вища мудрість, яка потребує не логічного доведення, а віри. «Ми не потребуємо допитливості після Христа, нам не потрібні дослідження після Євангелія».

Водночас, антична спадщина все ж таки мала вплив на мислителів Середніх віків. На особливу увагу заслуговують ідеї неоплатонізму – на Сході Римської імперії та аристотелізму – на Заході. Коли у XIII -XIV ст. європейці від арабів дізнались про праці Арістотеля, а також познайомились з ідеями Авіценни і Аверроеса, з'явилась доктрина двох істин, згідно з якою істини розуму не відповідають істинам віри. Це остаточно розділило теологію та філософію.

Хронологічно філософію Європейського Середньовіччя поділяють на:

- 1) патристику (від лат. Pater – отець), – вчення отців церкви (II-IV ст.);
- 2) періодом еволюції християнських ідей, головною темою якого є розповсюдження вчення про творіння Світу зі Слова і його втілення в світі (V-XI ст.);
- 3) схоластику (від грец. Scholia – школа) – систематизована філософія, сконцентрована навколо середньовічних університетів, що була синтезом католицького богослов'я та логіки Арістотеля (XI-XIV ст.).

У кожному з цих періодів розрізняють раціоналістичну і містичну лінії.

У період *патристики* канонізуються тексти Біблії, в жорстких дебатах закріплюється християнська догматика. Створюються коментарі до Біблії: історичний, алегоричний, містичний, символічний, топологічний (теорія іносказання). Пізніше з'являються численні «діалоги між філософами іудеями і християнами», виникає схоластика і починається дисциплінарне поділ теології та філософії.

Основними ідеями періоду патристики були:

- 1) теоцентризм – Бог є центром і джерелом блага, краси, буття, а теологія - основою філософії та всіх інших наук;
- 2) креаціонізм – Бог створив світ із нічого, а тому створене, змінюючись, трансформується в «ніщійність», тобто у світ душі й духу, світлом чого є слово, яке є Бог і Людина водночас;
- 3) провіденціалізм – Бог править світом на правах його творця, а тому визначає його долю і напрям пізнавально-пошукової духовної діяльності людини;
- 4) персоналізм – розуміння людини як «персони», залежної в собі істоти, проте достатньої для богопізнання, а тому відкритої лише Богові - для благодаті святого духу або ж суду божого;
- 5) ревеляціонізм – пізнання Божого замислу і промислу через його одкровення в священних книгах.

У розвитку патристики виокремлюються наступні напрямки і школи: гностицизм, маніхейство, апологети, олександрійська школа, каппадокійська школа, Ареопагітики, але найбільш видатними представниками філософії цього періоду є Квінт Тертуліан та Аврелій Августин.

Квінт Септимій Тертуліан (близько 160-230 рр.) – римський юрист з Карфагену, філософ, захищав церкву від свавілля римської влади та еретичних впливів. У 197 р. написав трактат «Апологетикум» («Захист»). Тертуліан стверджував, що антична філософія позбавила людину душевного спокою. Філософи шукають істину і в цьому знаходять сенс свого буття. Прості люди потребують чіткої й однозначної відповіді на питання про першооснову світу і спосіб свого буття. Тому філософія знижує життєву потенцію людини і має бути замінена на віру: «Стосовно віри не знати нічого означає знати все». Філософія, таким чином, не повинна втручатись у справи релігії, остання ж може її використовувати для пояснення, а не дослідження.

Віра позбавляє людину потреби пошуку. Звідси теза: «Вірую, тому що абсурдно». Але це й неймовірно для того, хто не має віри, – для чистого мислителя, який зневажає свідчення почуттів і відчуттів. Для простої людини якраз почуття безпомилкові й істинні - вони єднають її з Богом. Тому чудо абсурдне з точки зору розуму, прикутого до матерії та її вимірів – часу і простору, але не є таким з огляду на розум світового духу, сутність якого – енергетика

творчості у вимірах вічності. Віра оминає пізнавальні перешкоди, пов'язані з тимчасовістю перебування душі в тому чи іншому тілі. Душа безсмертна в тому сенсі, що зберігається її енергія, отже, вона завжди діяльна, а тому може дати і дає життя тілу, яке воскресає до життя лише завдяки цій вічній енергії. Душа збігається за формою з тілом, інакше не можна було б щось пізнати. У першому панує влада афективних пристрастей і бажань, другому – духовні цінності, побудовані на вірі в Бога і запереченні права на лукавство розуму людини, спокушеної хиттю, будувати виправдальні теорії цієї хиті.

Перед людиною два шляхи – свобода і гріх. Вибір залежить від неї самої. Обираючи віру, людина обирає свободу від гріха; якщо навпаки – право на гріх і його виправдання.

Віра, за Тертулліаном, йде попереду пізнавально-пошукової роботи мислення. Якщо ні, то і людина, і суспільство розколюються на два протилежні й антагоністичні табори – диявольський і божественний.

Аврелій Августин (354-430 рр.) – єпископ, найвидатніший з «отців церкви», який отримав ім'я Блаженний та статус святого. Автор творів «Про трійцю», «Сповідь», «Зречення», «Про град Божій». Творчість Августина не утворює цілісної філософської системи, але впорядковуючи його погляди, можна виокремити наступні принципові моменти.

По-перше, Августин обґрунтовує основну проблему християнської філософії, а саме – проблему Бога. Він вважав, що філософія є не стільки мудрість, скільки любов до неї. Людина має право на пошук власного начала – «звідки я прийшов сюди?» – і має знати відповідь, згідно якої не мати народила й вигодувала людину, а Бог. Лише він реально існує, адже статус буття має тільки те, «що перебуває незмінно». Бог не лише створив цей світ (креаціонізм), але й постійно його зберігає, підтримує і вдосконалює. Августин відкидає уявлення, згідно з якими світ, одного разу створений, далі розгортається сам. Мислитель надав філософське обґрунтування двох важливих євангельських догматів: про особистісну форму Бога-творця та про створення Богом світу «з нічого».

По-друге, Августин зробив внесок у теорію простору і часу. До акту творіння часу немає. Саме творіння є актом Божої волі, адже розум сам по собі на світотворчість не впливає. Тобто, час розчинений у вічності, а вічність – у часі. Але ця розчиненість не у просторі, а в душі людини. В ній постійно присутні теперішнє минулого – пам'ять, теперішнє нинішнього – споглядальне сприйняття Всесвіту, теперішнє майбутнього – надія і сподівання. Час, таким чином, не є щось пов'язане з рухом небесних світил, а щось «розпросторене» в душевній і духовній субстанції самої людини.

По-третє, вихідним моментом людського пізнання Августин вважає віру в Бога. Сутністю Августинової гносеології є апіорність (до-досвідні ідеї). Вивченню наук допомагає авторитет і розум. Віра в авторитет скорочує шлях пізнання, але наслідок такий же, адже йдеться про авторитет мудрості (Бога). Розум мудрості безпомилковий, адже в ньому немає чогось мінливого: «Розум є погляд душі, яким вона сама по собі, без опосередкування тіла, споглядає істинне». Розглядаючи проблему співвідношення віри та знання, філософ надає пріоритет віри над розумом. Не самодіяльність людського розуму, але одкровення релігійних догматів є провідним джерелом знання. На відміну від інших «отців церкви», які вбачали джерело віри лише у Біблії, Августин проголосив найавторитетнішим джерелом віри церкву як єдину і вищу інстанцію будь-якої істини.

По-четверте, Августин вважав, що метою і сенсом людського життя є щастя. Єдине, в чому можна його досягнути – у пізнанні Бога та усвідомленні повної залежності від нього, адже будь яке благо походить від Бога. Августин висуває концепцію зла як «послабленого добра». Зло має власним джерелом вільну волю людини, його зміст – у повстанні людини проти Бога, «тварі проти Творця». З моменту гріхопадіння люди тяжіють до зла, самі собою вони здатні лише на зло (Згодом ця теза у вченні Августина була дещо переглянута католицькою церквою: людина може спастися або волею Бога, або власними «добрими справами»).

По-п'яте, в своїй праці «Про град Божій» Августин принципово протиставляє державу і церкву. Держава, на його думку, заснована на любові людини до себе, на егоїзмі, що обумовлює безперервність конфліктів, боротьби та війн. Держава – це «царина диявола», «царина гріха»; проте церква – це «град Божий», вона заснована на самовідданій любові людини до Бога.

По-шосте, Августин зробив значний внесок у розвиток філософії історії. Фактично ним біла запропонована лінійна концепція історичного процесу. На відміну від античних уявлень історичного циклізму (коловорот), він вважав, що історія людства має свій початок (створення світу), кульмінацію (пришестя Христа) і кінець (друге пришестя і Страшний Суд). Сенс історії у перемозі християнської віри у всесвітньому масштабі. В основу періодизації історії Августин поклав «Біблію» і назвав шість періодів: п'ять з них пов'язані із старозавітними подіями, шостий – з земним життям Христа, його воскресінням та другим пришестям. Закінчується цей етап – і вся історія – Страшним Судом, виявленням грішників та праведників, після чого перші будуть одвічно мучитися у пеклі, а другі попадуть до раю. Таким чином філософія історії Августина стала підґрунтям для ідеї історизму та суспільного прогресу.

Взагалі, представники патристики намагались створити систематичну догматику текстів Священного писання. Пізніше, в період *схоластики* місія філософії змінюється. Оскільки догматична конструкція була принципово вже створеною, завдання філософа полягало в тому, що б впорядкувати її та зробити доступною для неосвічених людей, у тому числі таких, що прагнули перейти до християнської віри. Інакше кажучи, йшлося не про пошуки істини, а про доведення наявної в Одкровенні істини за допомогою розуму, тобто філософії. При цьому, схоласти, по-перше, прагнули за допомогою розуму обґрунтувати істини віри і тим наблизити їх зміст до «мислячого духа людини»; по-друге, придати теологічним істинам систематичний характер; по-третє, використовуючи філософські аргументи, виключити критику святих істин.

Початок схоластики припадає на IX століття. Виділяється рання схоластика, період її розквіту та пізня схоластика. До XII століття схоластика розвивається під впливом ідей Аврелія Августина, з XIII по XV століття – під впливом Фоми Аквінського, який адаптував під запити християнства логіку Арістотеля.

Схоластичній філософії були притаманні наступні властивості:

1. Універсальність (глобальність) в постановці й обґрунтуванні питань, що стосуються основ буття, а також духовних засад життя особистості.
2. Сакралізація духу як тієї субстанції в людині, яка робить її богоподібною.
3. Обґрунтування духовного характеру суспільного життя і, як наслідок, прав церкви на управління суспільством і державою.
4. Домінування морально-етичної проблематики в якості предмета дослідження єдиного об'єкта пізнання – Бога, докази буття якого мали підкріпити силу безумовної віри в нього.
5. Схоластичний метод є формальним за своєю природою. Схоласти розмірковували про поняття без розгляду їх реального змісту, суто з формальної точки зору, що й вишколило логіку доведень майже до стану досконалості.

2. Суперечки про універсалії: номіналізм, реалізм

Через всю історію схоластики «червоною смужкою» пройшла дискусія про природу загальних понять – універсалій (від лат. *universalis* – загальний). Актуальність такої дискусії була обумовлена розумінням догмата про Трійцю. Дискусія велась довкола п'яти основних універсалій: роду, виду, підвиду, сутнісної властивості (субстанції) і несуттєвої ознаки – акциденції. В залежності від відповіді на питання про природу універсалій всі філософи поділились на реалістів і номіналістів.

Реалісти (*realis* – речовий, дійсний) стверджували, що універсаліям відповідає загальна об'єктивна сутність, відмінна від емпіричних одиничних речей (ейдос у Платона, Благо у Плотіна, Бог у Августина та ін.) і вони є об'єктивно значимими, оскільки через них і в них відображена сутність речей. Прихильники крайнього реалізму вважали універсалії існуючими незалежно від буття речей, а помірковані реалісти, виходячи від позицій не Платона, а Арістотеля, вважали, що універсалії можуть існувати лише в одиничних речах. Реалістами були такі представники схоластики як *Ансельм Кентерберійський* і *Фома Аквінський*.

Номіналісти (*nomēn* – ім'я, назва) вважали, що загальним поняттям ніщо не відповідає поза сферою мислення, яку вони обслуговують. Вони суть імена, назви, що є результатом пізнавальної діяльності людини. Тобто, універсалії є категорії мислення, які не мають онтологічного об'єктивного статусу. Відтак реальність – це виключна прерогатива речового світу. Засновником послідовного номіналізму вважається *Росцелін*, який оголосив, що всі

поняття – не більше ніж простий струс повітря мовою і заперечував буття загального. Номіналістами були також мислителі пізнього середньовіччя *Дунс Скот* і *Вільям Оккам*.

П'єр Абеляр сформулював теорію *концептуалізму* (від лат. *conceptus* – поняття). За Абеляром, в об'єктивному світі немає нічого загального, але останнє існує у свідомості людини, тобто володіє суб'єктивною реальністю.

Після деяких коливань католицька церква визнала реалізм своєї офіційною доктриною і піддала номіналістів переслідуванням, звинувачуючи його теоретиків в ересі.

Найбільш авторитетним католицьким філософом Середніх віків вважається *Фома Аквінський* (1225-1274), головними працями якого є так звані «суми» – енциклопедичні зведення існуючих знань («Сума проти язичників» і «Сума теології»). Основні ідеї Фоми Аквінського можна виразити у вигляді наступних тез:

1. *Гармонія віри і знання при підпорядкуванні знання вірі*. Царини науки і віри у Фоми Аквінського чітко визначені. Завданням науки є пояснення закономірностей світу. Пізнання повинно бути спрямовано насамперед на об'єкт, але в жодному разі не на суб'єктивні форми мислення. Над цариною філософського пізнання існує інша царина, яку вивчає теологія. До неї не можна проникнути природною силою мислення. Від представників ранньої схоластики, наприклад, П'єра Абеляра чи Ансельма Кентерберійського, які прагнули розповсюдити можливості розуму на всю галузь християнської догматики, Аквінат відрізняється певними обмеженнями. Так, деякі таїнства християнської віри (Трійця, воскресіння) залишаються поза межами філософського пізнання.

2. *Різниця між сутністю та існуванням*. Будь яке суще, починаючи від одиничними речами і закінчуючи Божественним абсолютом, складаються із сутності та існування. У Бога сутність є тотожною існуванню, проте у речей «тварного світу» сутність не відповідає існуванню, оскільки вона не витікає з їх одиничної суті. Таке вирішення проблеми взаємовідношення сутності і існування закріплює дуалізм Бога і світа, що відповідає основним принципам християнського монотеїзму.

3. *Позиція поміркованого реалізму в дискусії про універсалії*. Фома Аквінський вважав, що універсалії можуть існувати в троякій формі: а) до речей, в розумі Бога: це ідеї, за якими Бог створював світ і конкретні об'єкти; б) у речах – як їх сутність, форма; в) після речей – у людських думках, цей вид універсалій утворюється в розумі людини в результаті пізнання сутності речей.

4. *Докази буття Бога*. Буття Бога, за Аквінатом, повинно бути доведено за допомогою розуму. Він відкидає онтологічний доказ буття Бога, запропонований Ансельмом Кентерберійським. Вислів «Бог існує» не є для розуму ані очевидним, ані вродженим. Він повинен бути доведений логічним шляхом. У «Сумі теології» Фома Аквінський наводить наступні п'ять доказів.

Доказ від руху (*Argumentum ex motu*). Оскільки все на світі рухається, то повинен бути «першодвигун» або «першопштовх» руху – Бог.

Доказ від першопричини (*Argumentum ex ratione causae efficientis*). Всі явища і предмети мають причину свого виникнення та існування. Першопричина усього – Бог.

Доказ від випадковості (*Argumentum ex contingentia*). Все у світі існує не випадково, а з необхідності, ця необхідність – Бог.

Доказу від ступеня досконалості (*Argumentum ex gradu*). Всі речі мають різні ступені досконалості. Тому повинно існувати абсолютне мірило досконалості – Бог.

Доказу божественного керування світом або аргумент через цільову причину (*Argumentum ex fine*). У природі все має певний сенс, доцільність свого існування. Отже, повинна існувати «остання» і головна мета – Бог.

5. *Обґрунтування безсмертя душі*. Фома Аквінський стверджує, що людська душа безтілесна, вона є чистою формою без матерії, духовна, незалежна від матерії субстанція. Тим самим зумовлюється її незнищеність і безсмертя.

6. *Проблема сенсу життя* вбачається Аквінатом у досягненні щастя, яке розумілось ним як пізнання і споглядання Бога. Передумовою моральнісної поведінки мислитель вражає свободу волі. Розвиваючи вчення про етичні чесноти, Фома Аквінський визнає чотири

традиційних чесноти античної філософії (мудрість, відвагу, поміркованість та справедливість), але додає до них три християнських: *віру, надію, любов*.

7. У соціально-філософському плані Фома Аквінський рішуче виступає проти соціальної рівності, стверджуючи, що станові статуси є одвічними. Піддані повинні підпорядковуватись панам, покірність також є чеснотою. Найкраща форма правління – монархія. Монарх повинен бути у своєму королівстві тим, чим є душа в тілі і Бог у світі. Влада доброго і справедливого монарха повинна бути відображенням влади Бога у світі. Тому володарям слід підпорядковуватись церкві, роль якої вище за роль держави.

У 1323 році Фома Аквінський був проголошений святим, у 1879 році його вчення (томізм) визнано Папою Львом XIII офіційною доктриною католицької церкви. У XX столітті на його основі активно розвивався неотомізм.

3. Гуманізм епохи Відродження

Філософію Відродження можна і слід розглядати як перехідний ступінь від середньовічної проблематики, пов'язаної зі всебічним обґрунтуванням буття Бога в єдності його субстанційних і акцидентальних ознак і властивостей, до обґрунтування божественного статусу його творінь – природи і людини. Тому філософія суттєво наблизилась до безпосередньо-практичних потреб людини і суспільства.

Цьому сприяли дві взаємопов'язані форми філософування: пантеїзм і деїзм.

Пантеїзм – поєднання чистої (розумної) іпостасі Бога із рівною йому природою, поскільки вона є духовно-тілесним універсумом, а не тільки універсалією/

Деїзм – Бог є творцем світу, але світ – людина і природа – надалі розвиваються автономно. Особливо це стосується людини, яка немовби вступила з Богом у суперництво як у сфері природопізнання, так і сфері мислення.

Філософія Відродження, таким чином, відроджує в правах не лише її саму, адже вона майже тисячоліття була служницею богослов'я, але й автономність, самодостатність людини, її право на вільний розвиток своєї особистості, право на вільнодумство, позбавлене жорстокого диктату релігійно-церковних авторитетів, а також безумовного авторитету Святого Письма, оскільки саме по собі посилення на нього не вивищує людину ані в розумінні сутності Бога, ані в утвердженні людської богорівності й богоподібності. Саме тому епоха Відродження органічно трансформується в епоху Гуманізму, епоху духовної Реформації.

Біля витоків гуманістичної філософії Відродження знаходиться *Данте Аліг'єрі* (1265-1321). Це майже сучасник Ф.Аквінського, але відмінності очевидні: його філософія людська й людяна, поезія пронизує традиційний теологічний виклад світобудови, людини. Природа – «мистецтво бога», «діяння божественного розуму». Людина – єдина істота, яка має дві кінцеві цілі: одна – прояв власної добродішності, друга – вічне блаженство споглядання Бога у вічному й нетлінному неземному бутті. Тіло людини саме по собі не є джерелом гріха, – все залежить від неї самої, від богорівності її цілей і життєвої мети. Адже людина створена не для тваринної долі, а заради доблесті і знання.

«Першим гуманістом», ліричними творами якого захоплювалась вся Європа, був *Франческо Петрарка* (1304-1374). Він писав не лише латиною, його «Книга пісень» видана народною мовою. Схоластика, на його думку, вбила живий дух античності, знищила дух мудрості і мудрість духу; натомість, вона породила безліч неуків, яким надавали статус мудрих лише за знання біблійних і церковних текстів, а не вміння отримувати нові знання. Витоки істинної мудрості він вбачав у духовних джерелах античності. Він виступав «не проти Арістотеля..., а проти дурних арістотеликів. Самого ж Арістотеля я ціную як найвеличнішого із людей, але – людиною». Тому завдання філософії – зробити людину центром своїх постійних пошуків. Людина має не втікати від світу, як це роблять ченці (монахи), а увійти у світ власної душі, не відходячи від суспільства, а лише усамітнюючись у ньому.

Істина належить не словам, навіть словам авторитетів; вона є постійним супутником внутрішніх діалогів-роздумів, діалогів-пошуків, отже, вона, висловлюючись у діалогах, є мовчазною його супутницею. У цьому полягав гуманізм «непрофесійної», не «шкільної» філософії, тому її розвивали поети, чия покликання – пробуджувати життя душі в її облагороджених розумом античної філософії порухах. Але для цього були заново здійснені

філософські переклади з грецької мови на опоетизовану латину, оскільки схоластична латина не могла передати побудовану на міфопоетичному світоглядному підґрунті мудрість, якою й була філософія античності. До того ж це була полемічна мудрість, а не лише логіка канонізованого Аристотеля, яка й увійшла в свідомість європейців завдяки філософам епохи Відродження, не відкинувши при цьому мудрості Стагірита.

Доступність нових античних філософських текстів формувала необхідність прояву вільнодумства, а не підпорядкування індивідуальної думки канонізованому авторитетові. Тому відроджувався дух індивідуалізму, дух полеміки, для якого як для духу, не може бути жодних позадуховних пізнавальних обмежень, навіть якщо це текст Святого Письма.

Індивідуалізм філософії Відродження, проте, полягав не лише у свободі думки. Ще більшою мірою він виявлявся у художній формі, в якій сухій логіці силігізмів протистояла інтуїція з її метафоричними образами-символами, арсеналом яких стала міфологія з її індивідуалізованими асоціативними фантазіями. Індивідуалізм світосприйняття й світорозуміння логічним чином трансформувалася в дух республіки як способу організації суспільно-політичного життя.

Гуманізм проявився також у відродженні істинного розуміння філософії Епікура. Принцип насолоди як сенсу життя отримав нове звучання, а саме: насолода має онтологічне значення, тобто, вона є провідною смисловою установкою і в земному, і в потойбічному житті людини. Сенс буття не в спокутуванні першородного гріха, а поступовому звільненні від дикунства вдачі, варварства у ставленні до себе та інших, оскільки саме цей шлях відриває людину від уподібненості тваринам до богоподібності. Тому, зображуючи всіма засобами людину, епоха Відродження зображала її як божественну істоту, наближала її до Бога, а Бога до людини. Але це вже не язичницьке суперництво з богами, не політеїзм на тлі небуття людини як мікрокосмічної цілісності, а монотеїзм людини як втіленої духовної енергії макрокосму. Звідси визначальна субстанційна характеристика людини – її діяльна творча сутність. Вона – не лише суб'єкт богопізнання, але також суб'єкт автономної творчої дії, об'єктом якої є, водночас, її власні потенції і потенції природи. Саме це сполучення потенцій породило Нову історію – історію людини-господаря, людини-перетворювача богоданої природи, оскільки сам Бог усунувся (фактично був усунений деїзмом) від подальшої творчої діяльності.

Найбільшою мірою гуманістично-епікурейський етичний індивідуалізм проявився у творчості *Мішеля Монтеня* (1533-1592). Життєвий досвід, до якого належить світо- і самопізнання, він вважав необхідною умовою подолання сили звичок і громадської думки, сформованих на філософії, яка служила церковним авторитетам і авторитетові Священного Письма і Священних Переказів. Ось чому "люди, які все зважають і оцінюють розумом, нічого не беручи на віру і не спираючись на авторитет, дотримуються дуже далеких від загальноприйнятих суджень", відчуваючи при цьому себе набагато впевненішими в свідомості і переконливішими в діях. Звичка заважає народній масі засумніватись в істинності тих забобонів, які їй накінула релігійно-церковна віра в неймовірні чудеса.

Людина значно більшою мірою природно-тілесна, ніж розумно-духовна істота. Тобто, свою сутність вона може побачити і пізнати швидше в суспільно-природному оточенні, аніж у релігійних текстах, які неодмінно апелюють до віри в чудесне, спекулюючи на вірі в безсмертя. «Презирство до життя – хибне почуття, адже врешті-решт воно – все, що у нас є, воно – все наше буття». Ось чому «наші судження, наш розум і наші душевні здібності завжди залежать від тілесних змін».

Філософія, починаючи зі здивування, розвивається через дослідження і закінчується... незнанням. Щоб його (незнання) заманіфестувати, потрібні не лише знання, але честь і благородство, які завжди втрачаються, коли людина догматично дотримується знань, утримуваних вірою. «Нелегко встановити кордони нашому розумові: він допитливий, жадібний і так же мало схильний зупинитись, пройшовши тисячу кроків, як і пройшовши п'ятдесят». Треба постійно досліджувати те, що вже здавалось відомим у якості незаперечної стини, – лише так можна подолати віру в чудеса і повернути людину до життя.

Отже, людина має покладатись на свої власні здібності, розвивати їх і досягати поставлених собою цілей, співставляти їх зі здібностями й цілями інших людей. З одного боку: «Кожному живеться добре чи погано в залежності від того, що з цього приводу думає він сам.

Задоволений не той, кого інші зараховують до вдоволених, а той, хто сам вважає себе таким. І взагалі, істинним і сутнісним тут можна вважати власну думку конкретної особи». З іншого: «Не годиться завжди і у всьому триматися своєї вдачі та схильностей. Найважливіша наша здібність – це вміння пристосовуватись до найрізноманітніших звичаїв. Невпинно дотримуватись із власної волі або з необхідності одного й того ж способу життя – означає існувати, але не жити. Найкращі душі – ті, в яких більше гнучкості й різноманітності».

Це і є суспільне життя, в якому утверджуються найвищі життєві устремління людини, а не просто вищі метафізичні істини, які дискредитуються кожного разу, коли не усвідомлюються зусиллями індивідуального розуму і розуміння. Тому мова у Монтеня не йде про спрощення базових істин філософії заради їх омасовлення. Навпаки, він застерігає від рабства невігластва, за якого людина підпорядковує себе до- і позапізнавальним бажанням. Декілька його думок, корисних для нас нинішніх, хоча вони належать до XVI століття.

«Для кожного, хто вміє належно оцінити свої можливості і певною мірою їх використати, розмірковування – могутній і повноцінний спосіб самопізнання... «У цьому, – говорить Арістотель, – і полягає робота богів, яка породжує їхнє й наше щастя». Щоб розвинути здібність до розмірковувань, потрібно багато читати, але не для пам'яті, а для підсилення навичок власного мислення. Адже «наш розум утверджується спілкуванням із розумом сильним і світлим», тому «не можна собі й уявити, як багато він втрачає, як вульгаризується в повсякденному зіткненні та спілкуванні з розумом низьким і ущемленим. Це найзгубніша зараза». Чому так? Чи не є це приниження будь-кого із співбесідників? Виявляється, що ні. В спілкуванні людина має мати одну мету, а саме: підвищення рівня власного мислення і розуміння, відтак – уміння діяти практично не лише завдяки навичкам індивідуального досвіду, але й завдяки соціалізуючій духовній силі історичного розуму. «Не можна вести чесний та щирий діалог із дурнем. Вороже почуття викликають у нас спочатку аргументи супротивників, а потім і самі люди. Ми вчимося у суперечці лише заперечувати, а оскільки кожен лише заперечує і вислуховує заперечення, це призводить до того, що втрачається, нищиться істина. Ось чому Платон у своїй державі позбавляв права на суперечку людей з розумом ущемленим і нерозвиненим».

Отже, філософія епохи Відродження, відроджуючи невичерпний духовний потенціал античності, сприяла формуванню гуманістичної свідомості, а через неї поступово і гуманізації суспільних відносин як відносин між людьми, які віру в Бога перетворюють на віру в себе, у реальність можливості бути рівними між собою у гідності й достоїнстві, а не рівності перед кимось і чимось, не однаковості для когось чи чогось. Якщо людина гідний продукт боготворчості, то богопізнання стає тотожним її самопізнанню, що не може не відтіснити Бога в пізнавальному процесі на другий план і наближати людину до себе самої як самоцінної й самозначущої, самодостатньої в своєму існуванні істоти.

4. Філософія природи

Представниками філософії природи можна вважати М.Кузанського, М.Коперника, Галілео Галелєя, ДжорданоБруно. *Микола Кузанський* (1401-1464) свою головну роботу назвав «Про вчене незнання». У ній чітко поставлена проблема незнання вчених на тлі всезнайства схоластичних богословів і простого люду. Знання є наслідком автономного пошуку відповідей на питання, які для людини мають онтологічне значення; навпаки, знання текстів ще нічого не дає для людини, яка їх має, але для якої вони не є спонукальними до дії. Перший тип знання є воістину філософським – він відкриває для людини безкінечну сутність духу; другий обмежує можливість пошуку межами догматичної думки того чи іншого авторитета, отже, не розвиває автономні пізнавальні здатності читача або ж слухача.

Головне в пізнанні полягає не в знанні текстів, а в знанні методу його отримання. Цьому сприяє пошук принципу світобудови, який би, разом із тим, був методом його використання в якості принципу світопізнання для конкретної людини. Для М. Кузанського це принцип тотожності абсолютного максимуму з усією можливою універсальною множинністю його проявів. Отже, у всьому – все, і все – у всьому. «Таким чином, в дійсності, максимум, як і мінімум, є найвищий граничний ступінь... Одинича є начало будь-якого числа, поскільки вона –

мінімум; вона кінець будь-якого числа, оскільки вона – максимум. Вона, отже, абсолютна єдність; ніщо їй не суперечить; вона є сама по собі абсолютна максимальність: всеблагий Бог».

Ця своєрідна математизація Бога призвела, однак, до великих відкриттів фактично в усіх галузях пізнання. Чуттєві образи мінливі, тож віднайти в них прообрази вічного і незмінного, яке тільки й може бути ціллю і метою наукового пізнання, дуже складно. Тому «єдність, рівність і зв'язок є одне і те ж. Це є та потрійна єдність, якій Піфагор... вчив поклонятись. ...Єдність є синонім від грецького слова *он*, яке латиною перекладається *ens* (сущий), єдність і сутність. Бог є дійсно сама сутність речей, адже він – принцип буття і тому є сутністю».

Отже, образ Бога і сутність світобудови мають адекватне пізнавальне рішення на шляху раціоналізації, а не сенсуалізації пізнання, яка передбачає розумно-впорядкований (впорядкований розумом) стан чуттєвої свідомості, стан її сутнісної єдності, за якою пізнавальний розум творить чуттєву природу самої людини і вона відчуває на собі його благодатну духовну силу, на відміну від позапізнавальної ідеї духу афективного чуттєвого потягу, який тягне її в темряву тваринного існування. Тому це не абстрактний гуманізм, а цілком конкретний, цілісний, людський і людяний, такий, який можна запропонувати іншим людям, але якому протидіяла схоластика церковного раціоналізму.

Нагадаю, що конкретне на рівні чуттєвого сприйняття – це окреме, на рівні чистого, зокрема, математичного мислення – це цілісність світу, презентована і в ньому самому, і в кожному окремому. «Безкінечність примушує нас повністю подолати будь-яку протилежність», а тому вся теологія «витікає із цього великого принципу. Насправді, хто розуміє це, розуміє все і перевершує всякий розум. У дійсності, поскільки Бог є все, він - також і ніщо».

Не можна вважати випадковим, що математика, як сфера чистого від чуттєвої мінливості природних речей мислення, розвивалась у лоні теології. Як у математиці нуль і одиниця надають сенс усім її теоретичним конструкціям, так і в теології світ твориться богом, адже без нього вони – ніщо. Оскільки мислить окрема людина, вона обожнює мислення, яке відкриває їй сенс буття Всесвіту і її власного як причетного до універсальної всесвітньої множинності. А тому Бог, узятий як основа Всесвіту, не нищить і не принижує людину; навпаки, взятий із церковно-богословської догматики, робить її немічною, залежною від його свавілля, а не розуму.

Чисте мислення також передбачає віру в наявність аксіоми як початку свого саморозгортання в теоретичну конкретну цілісність. Бог і є аксіома, віра в яку породжує людину як розумну, а тому боговідповідну, істоту. «Кожна людина, якщо бажає піднятися до пізнання будь-чого, з необхідністю повинна вірити в те, без чого вона не може піднятися». Самої любові як принципу всесвітньої взаємопов'язаності всього зі всім недостатньо, – вона не може пояснити множинність, адже все має бути одним-єдиним. Цей недолік компенсує віра, яка включає в себе все умодосяжне. «Розум, на противагу цьому, є те, що включає віра. Розум спрямовується вірою, а віра розкривається розумом. Де немає здорової віри, там немає і справжнього розуміння».

Аналогічні думки, звичайно, з певними відмінностями, можна знайти й у всіх інших діячів епохи Відродження. Так, *Леонардо да Вінчі* (1452-1519), підкреслюючи вирішальне значення чуттєвого досвіду для пізнання, все ж наголошував: «Жодне людське дослідження не може вважатись істинною наукою, якщо воно не пройшло через математичні докази».

Саме вони здатні подолати нічим, окрім галасу і крику, не підкріплені аргументи церковних авторитетів. Логіка математичних доведень не допускає дво- та багатозначності, невизначеності, тому припиняє схоластичні суперечки назавжди. Пізнання починається з відчуттів, але природа містить безліч причин, які не є надбанням досвіду сприймання. Так з'являється потреба в теоретичному пізнанні, яке породжує досвід мислення, здатне знайти собі предметно-практичне втілення. Релігійні істини, на думку Леонардо, не можуть вважатись науковими: не будучи даними в досвіді відчуттів, досвіді чуттєвого сприймання, вони не можуть пройти математичної достовірності.

Справа, таким чином, в органічному поєднанні наукової теорії, підкріпленої математично, і практики, підкріпленої досвідом чуттєвого сприймання-переживання. «Завжди практика повинна вирости на хорошій теорії... Наука – полководець, і практика – солдати». Саме ж

лише посилення на авторитет думки демонструє можливості пам'яті, а не розуму того, хто на неї посилається.

Геліоцентрична система *Миколи Коперника* (1473-1543) також наслідок зусиль чистого математичного мислення, яке, не довірившись безпосередності чуттєво-споглядальної свідомості, але довіряючи аксіомі розумної впорядкованості світу, відкрило істину світобудови. У посвяченні папі Павлові III він писав: «Математичні предмети пишуться для одних математиків, а ті... будуть тієї думки, що мої дослідження можуть приносити користь церкві...».

Нарешті, *Джордано Бруно* (1548-1600) фактично довершив розумно-математичний напрямок обґрунтування сутності Бога, Природи і Людини, тому церква так жорстоко обійшлася з ним. Він виходив із того, що Всесвіт єдиний, безкінечний і тому нерухомий. Все – єдине і, отже, у єдності можна все пізнати: «Хто хоче пізнати найпотаємніші основи природи, нехай розглядає і спостерігає мінімуми і максимуми протиріч і протилежностей. Глибинна магія міститься в умінні вивести протилежність, попередньо знайшовши точку об'єднання». Саме цьому, зазначав він, учив Микола Кузанський; а загалом вчить не церква, а розум, в якому знаходять вирішення всі проблеми, оскільки він поєднує і єднає в собі всі протилежності, він знає всю їх визначеність від максимуму до мінімуму і навпаки.

Людина, безумовно, є суб'єктом пізнання. Але вона може стати ним лише за умови погляду на себе як на втілену єдність максимуму і мінімуму. «Почуття не бачать безкінечності», вона не є їх об'єктом. Їх призначення в тому, «щоб збуджувати розум; ...адже почуття, якими б вони досконалими не були, не бувають без деякої каламутної домішки. Ось чому істина походить від почуттів лише незначною часткою, як від дуже слабкого начала, але вона не міститься в них. – А у чому? – Істина міститься в чуттєвому об'єкті немовби у дзеркалі, в розумі - засобами аргументів і розмірковувань, інтелекті – засобами принципів і висновків, у духові – у власній і живій формі».

Математизація філософії у вигляді діалектичної опозиції «мінімум – максимум», «нуль – одиниця», поза всякими сумнівами, сприяла не лише вивищенню людського духу, самої людини як найвищої й самодостатньої цінності, але й осягненню Всесвіту в якості Універсуму, дотичного не лише для органів відчуттів, але й для мислення, яке осмислює його як безкінечність і вічність, тобто як світовий розум. «Всезагальний розум – це внутрішня, найреальніша і спеціальна здібність і потенційна частина душі світу. Це є єдине тотожне, що наповнює все, освітлює Всесвіт і спонукає природу породжувати як належить свої види і, таким чином, має відношення до породження природних речей, подібно до того, як наш розум відповідно породжує розумні образи». Всесвіт єдиний і універсальний у своїх проявах, а не один, адже єдине як начало і причина всього розпросторене й протяжне саме в математизованому духові, який інтегрує все в межах від нуля (начала) до одиниці – причини як субстанції всесвітнього розуму у вигляді Бога.

У зверненні «До свого духу» Дж. Бруно наголошує:

«Сміливо злітай в височінь, у віддалені сфери природи,

Бо поблизу божества ти запалаєш вогнем».

Два числа, якими оперує філософія, це дві субстанції, а саме: матерія і форма. Третє число – те, що їх з'єднує в будь-якому предметі, явищі, стихії. «Протилежності збігаються в єдиному; звідси неважко вивести, в кінцевому підсумку, що всі речі суть єдине, як всяке число, рівною мірою парне й непарне, кінчене й безкінечне, зводиться до одиниці». Саме в началі єдині й тотожні пряма і крива, любов і ненависть, отрута і ліки тощо. Якщо так, тоді «Всесвіт єдиний, безкінечний, нерухомий», отже, для нього непотрібно шукати першодвигун. «Безкінечні світи, що містяться в ньому, якими є землі, вогні та інші види тіл, які називають зірками, всі рухаються внаслідок внутрішнього начала, яким є їх власна душа.., а тому даремно розшукувати їх зовнішній двигун».

Таке розуміння Всесвіту не передбачає наявності в ньому якогось фіксованого одного центру. Все єдине і центральне, оскільки причетне до єдиного начала і єдиної причини, все є єдиносущим. У Всесвіті людського суспільства це означає право кожної людини бути в ньому і для нього центром його існування, право мати свободу вибору власного напрямку суспільного життя, обов'язок перед авторитетами, але й право на власне дослідження змісту їх вчень. Якраз таке звернення до авторитетів античної філософії дало потужний духовний сплеск у всій

Європі, який і отримав назву Ренесансу або Відродження. Біля витоків цієї епохи, зазначав Ф. Енгельс, були титани думки, бо спирались вони на титанів античності.

Отже, животворний дух є істиною і світобудови, і світопізнання. Тому сутність людини – духовно-практична діяльність, творчість і жоден філософ, починаючи від Платона й Арістотеля, визнаючи існування Бога, не заперечував необхідності для неї мати свободу вибору, свободу діяльності, свободу мислення.

Епоха Відродження, таким чином, відродила в правах істинне, а не ідеалістично-схоластичне, розуміння духу як енергії, тобто діяльної сили, яка є світотворчою дією. Саме тому розуміння трансформувалось в уміння діяти автономно, але світовідповідно. Проте це вже епоха Нової історії зі специфічними для неї філософськими пошуками.

Контрольні питання:

1. Назвіть характерні риси філософії Середньовіччя.
2. Назвіть докази буття Бога згідно з вченням Ф. Аквінського.
3. Ідея гармонії “віри” і “розуму” в середньовічній філософії.
4. Назвіть основні риси філософії Відродження.
5. Випишіть та поясніть терміни та поняття: **теоцентрізм, томізм, гуманізм.**

Лекція 1.5. Особливості і головні риси філософії Нового часу. Просвітництво

План лекції

1. Панорама соціо-культурних та духовних процесів у Європі Нового часу та особливості розвитку філософії.
2. Методологічні пошуки Ф.Бекона та Р.Декарта.
3. Б. Спіноза та Г.Лейбніц — тотожність і відмінність їх вчень про субстанцію.
4. Б.Паскаль і філософія Просвітництва про місце і роль людини у світі.

Література:

1. Айгарс Г.А. Основи філософії: Збірні таблиці з курсу та тлумачний словник основних філософських термінів. – Кривий Ріг, КК НАУ, 2009. – 44 с.
2. Грипас Л.М. Опорний конспект лекцій з філософії. – Кривий Ріг, КРАТЦА, 2003. – 148 с.
3. Касьян В.І. Філософія: Відповіді на питання екзаменаційних білетів: Навч. посіб. – 3-тєвид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2005. – 333 с.
4. Петрушенко В.Л. Основи філософських знань: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти I-II рівнів акредитації, 4-те видання, стереотипне. – Львів: «Магнолія плюс», 2006. – 312 с.
5. Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти III-IV рівнів акредитації. – 4-те видання, стереотипн., – Львів: «Новий Світ-2000», 2006. – 506 с.
6. Практикум з філософії: Методичний посібник для викладачів та студентів ВНЗ. Під редакцією В.Л. Петрушенка. Львів: «Новий Світ-2000», «Магнолія плюс», 2003.- 256 с.
7. Смольков О.А., Дещинський Ю.Л. Філософія: Навчальний посібник, 2-ге видання, стереотипне. – Львів: «Магнолія Плюс»; видавець СПД ФО «В.М. Піча», 2006. – 460 с.

Зміст лекції

1. Панорама соціо-культурних та духовних процесів у Європі Нового часу та особливості розвитку філософії

Вступаючи у Європу Нового часу ми можемо сприймати її як добре знайому і майже сучасну нам, бо й справді у цю епоху сформувались деякі такі засади та елементи європейського цивілізованого життя, які діють і по-сьогодні, а деякі з них – майже без змін. Йдеться перш за все про формування *основ індустріального суспільства*. За часом ця епоха

охоплює період із XVII ст. по кінець XIX ст.; після цього починається період так званої “новітньої історії”, що триває і по наш час. Проте філософія цього періоду завершується першою третиною XIX ст., що є прикладом випереджаючого розвитку духовних процесів порівняно із політичними та соціально-економічними. А це, у свою чергу, свідчить про *протворчий характер людського мислення*. За соціальним змістом це був період формування і утвердження в Європі буржуазних суспільних відносин. Зараз термін “буржуазний” не дуже вживаний, проте у даному випадку йдеться про фіксацію того факту, що у самих засадах суспільного життя відбулися суттєві зміни: центр життя – виробничої, культурної, соціально-політичної діяльності змістився у міста, де почали бурхливо розвиватися різноманітні форми промислової діяльності (слово “буржуа” значить з фр. “ мешканець міста”). Врешті це привело до появи машинного виробництва, яке революціонізувало всю людську діяльність взагалі. Паралельно із змінами у діяльності відбувались і зміни у суспільних стосунках: розриваються колишні зв’язки особистої залежності людини від людини, зникає “велика сім’я”, а натомість з’являється вільний, автономний індивід (що є засадою явища під назвою “буржуазний індивідуалізм”). Все це спричиняє шалене прискорення темпів життя, зростання масштабів соціальної динаміки. В цей час вже завершується епоха географічних відкриттів (Ф.Бекон говорив: “Принаймні в нашу епоху земна куля якимсь дивним чином стала відкритою і доступною для вивчення”), але породжений нею тип активної самодіяльної особистості не лише не зникає, а знаходить все нові сфери прикладення своєї активності. Тому це ще й епоха буржуазних революцій, які брали на себе місію докорінної зміни всіх сторін життя, це також епоха формування національних держав, значна частина яких існує і по-сьогодні, це епоха наполеонових походів, що сприяли швидкому руйнуванню в Європі застарілих соціальних відношень. І все це, врешті, потягнуло за собою значні зрушення у *духовному житті* взагалі, та у світоглядних орієнтирах людини, зокрема. Розвиток мореплавства, виробництва, зростання міст та соціальної динаміки привели до швидкого розвитку *наукового знання*: наука в цю епоху стає провідним чинником життя та життєвих зрушень. З’являється перша завершена та експериментально підтверджувана *наукова теорія* – механіка І.Ньютона. Вплив її на всі аспекти життя був колосальний, адже це вперше людина спродукувала такий інтелектуальний витвір, який дозволяв отримувати точні та незаперечні практичні результати. Ідеї та принципи механіки настільки поширились, що врешті виник так званий “механістичний” світогляд. Відбулись суттєві зрушення і в інших сферах духовного життя: з’являється мистецтво в його сучасному розумінні, тобто мистецтво світське, автономне у своєму розвитку; народжуються роман як літературний жанр, опера, сучасний театр, архітектура масових забудов, промислова архітектура; виникають національні Академії наук, з’являються перші газети та часописи, у тому числі – і наукові, з’являється міський транспорт. Все це приводить до того, що один, окремо взятий *індивід постає основним суб’єктом життєдіяльності*, тобто він може сам, на свій розсуд організувати власне життя. Тому показовою для епохи стає фігура Робінзона – відомого персонажа літературного твору Д.Дефо, бо ця людина на ділі продемонструвала, як це можна зробити. На що ж спирається тепер індивід у своїй здатності наодинці вибудовувати власне життя? Перш за все, на свою діяльну *активність*; гаслом епохи стає теза “За будь-яких обставин завжди краще діяти, аніж нічого не робити”. По-друге, індивід спирається тепер на *мислення “здорового глузду”*, яке включає у свій зміст два непорушні моменти: опору на факти (“Краще одного разу побачити, ніж сто разів почути”) та ясну, чітку і зрозумілу логіку; ми побачимо далі, що філософи даної епохи зробили багато для обґрунтування мислення “здорового глузду”. Нарешті, все це знайшло своє виявлення *уновому світогляді*: світ тепер розглядається людиною як об’єкт, на який спрямовується людська активність, а сама людина – як суб’єкт, тобто вихідний автономний пункт такої активності; світ постає в якості надскладного механізму, типовим взірцем якого був механічний годинник; людина повинна пізнати цей механізм та опанувати ім; гасло “Знання є сила” стає показовим у цьому плані. Природа тепер поділяється на живу та неживу, але і та, і інша є лише основою для росту людської могутності. Нарешті, у духовний світ людини XVII—XVIII ст. проникають ідеї прогресу, енергійного прагнення до майбутнього. Діяльність людей починають розглядати не як колообіг подій, де немає ні початку, ні кінця, а як розвиток від примітивних до досконаліших форм існування суспільства. Ці питання досліджували італійський філософ **Д.Віко** (1668—1744), французький учений **Ж.Тюрго** (1727-

1781), німецький філософ **Й. Г. Гердер** (1744-1803). Зміна ідей про суспільний розвиток у думках цих учених ішла від погляду на історію як колообіг трьох епох – божественної, героїчної, людської (Д.Віко) – до тлумачення її як нескінченного прогресу буржуазного суспільства (Ж.А.Кондорсе). Можна сюди також додати такі епохальні відкриття у науці, як винахід компаса, пороху, книгодрукування, парового двигуна та ін. Свобода людини, її більша цінність порівняно з природою і соціальними інститутами – це те гасло, з яким людина Нового часу йде в майбутнє. Знаряддя досягнення свободи є знання.

Відбуваються відчутні зміни і у розвитку філософії. По-перше, філософія починає розвиватися у діалозі із різними науками, які активно формуються та розвиваються в цю епоху. У зв'язку з цим чільне місце у філософських пошуках виходить розроблення правильного методу осягнення істини. По-друге, філософія Нового часу зазнає суттєвих внутрішніх диференціацій (розподілів): виникають національні та регіональні філософії, які тепер пишуться не єдиною церковною мовою, а національними мовами; формуються деякі нові філософські дисципліни, такі як гносеологія, антропологія, історія філософії, методологія та ін. По-третє, розгалуження філософського знання логічно вимагає нового рівня його систематизації – утворюються так звані “філософські системи”, досить типові для даної епохи.

Отже, нарис тих змін, яких зазнало життя в Європі в епоху Нового часу засвідчує, що це справді була епоха новацій, якісних змін та зрушень в усіх сферах життя; цікаво зазначити й те, що новою себе відчувала та визначала сама ця епоха, тобто це вона сама назвала себе Новим часом.

2. Методологічні пошуки Ф.Бекона та Р.Декарта

Першим філософом Нового часу був англійський дипломат і політичний діяч **Ф.Бекон**. У своїх творах із симптоматичними назвами “Новий Органон” та “Нова Атлантида” він проникливо передбачав надзвичайно важливу роль науки в подальшому розвитку суспільства. У зв'язку з цим основним завданням філософії Ф. Бекон вважав розроблення такого методу пізнання, який підніс би ефективність науки на новий рівень. Ф.Бекон розрізняв “плодоносне” та “світлоносне” знання. Плодоносне — це таке знання, яке приносить користь, а світлоносне — це те, що збільшує можливості пізнання; до цього часу, на думку Ф.Бекона, знання були переважно просвітляючими людину, але вони також повинні і працювати на людину. Проте шлях до істини — процес суперечливий. Ф. Бекон зауважує, що формуванню істинного знання заважають так звані “ідоли”. Вони нагромаджені в історії пізнання, і їх треба усунути, давши шлях новому знанню. Перші два “ідоли” пов'язані з самою людиною, два останні — із соціальною діяльністю людини. *Перші* — це “ідоли роду”, зумовлені обмеженістю і недосконалістю людських органів відчуття. Людина не може сприймати всього спектру світла, звуку тощо. Мало того, органи відчуттів іноді обманюють людину (наприклад, опустивши олівець у склянку з водою, ми бачимо його “зламаним”). *Другий* тип людських оман — “ідоли печери”, які є результатом обмеженого виховання та освіти індивіда. “Ідоли печери” — це, можна сказати, більш індивідуалізовані “ідоли роду”. *Третій тип* — “ідоли ринку”. Це омани, пов'язані з людським спілкуванням, неправильним використанням мови, некритичним ставленням до інформації. *Четвертий* вид оман — “ідоли театру”, орієнтація на авторитети; це найзгубніший для людей шлях, тому що він блокує їхню ініціативу, самостійність, змушує некритично ставитися до будь-яких суджень, вірити хибним теоріям, а то й химерам, освяченим традиціями (звучить дуже сучасно!).

Ф.Бекон, аналізуючи і критикуючи стан речей у пізнанні, пропонує свій, новий метод продукування знань. Використовуючи алегорію, він стверджує, що методом досягнення істини є спосіб дії бджоли, яка, на відміну від мурашки, що тільки збирає (а в науці — це збирання фактів), та павука, що тягне з себе павутину (а в науці — це виведення однієї теорії з іншої), сідає лише на певні квіти і бере з них найцінніше.

Так само треба діяти і в науці:

- не зупинятись на самих лише фактах; їх треба узагальнювати;
- не зосереджуватись тільки на одному виді діяльності;
- не користуватись тільки тим, що наявне (згадаймо, як Ф.Бекон критикує тих, хто з абсолютною довірою ставиться до знання, хто йде за авторитетами, хто віддає перевагу одному

з видів наукової діяльності — емпіричній (збір фактів) чи раціональній (продукування теорії з теорії)).

Ф. Бекон обстоював *дослідний* шлях пізнання у науці, закликав до спирання на факти, на експеримент. Він був одним із засновників *індуктивного* методу пізнання. Це такий шлях наукового пошуку, коли від спостереження одиничних явищ відбувається перехід до формулювання загальних ідей і законів, коли від суджень про окремі факти переходять до загальних суджень про них. Безсумнівна користь такого методу, ефект його застосування полягає, за словами Ф.Бекона, у тому, що він дає нам змогу бачити світ "таким, яким він нам дається, а не таким, як підкаже кожному його мислення" (1,77). Тут доречно сказати, що саме індуктивного шляху дотримувався І.Ньютон в експериментальній частині своїх досліджень.

Виступаючи прибічником емпіричного шляху пізнання, який передбачає живе споглядання, аналіз результатів експерименту, Ф. Бекон підкреслював, що "розум людини повинен органічно поєднувати емпіричні та раціональні підходи в поясненні світу, вони повинні бути з'єднані і пов'язані один з одним" (1,282) і спрямовані на відкриття внутрішніх причин, сутності, законів світу. Отже, методологічні пошуки привели Ф.Бекона до індуктивного шляху в пізнанні істини.

Ця ж проблема хвилює і **Р.Декарта** (1596—1650), який у питанні про метод науки займав іншу, в чомусь – прямо протилежну позицію. *Раціоналісти*, до яких належав Р.Декарт, вважали, що емпіричний досвід має мінливий, нестійкий характер. За допомогою відчуттів людина сприймає світ залежно від обставин, і тому надії слід покласти на розум. Р.Декарт стверджував, що "пізнання речей залежить від інтелекту, а не навпаки" (4,282).

Він сформулював чотири правила методу, що сприяють правильній роботі інтелекту. **Правило перше** наголошує, що за істину можна приймати тільки те, що ясне, виразне, самоочевидне. **Правило друге** вимагає ділити складне питання на складові елементи, доходити до найпростіших положень, що їх можна вже сприймати ясно й незаперечно. Цей шлях повинен привести до двох висновків: • перший — унаслідок розкладання (аналізу) складного явища на складові отримують об'єкти пізнання, доступні емпіричному сприйняттю; • другий — дослідник має дійти до аксіом, з яких починається логічне пізнання. **Правило третє** скеровує на шлях пошуку складного через просте, коли "з найпростіших і найдоступніших речей повинні виводитися... сокровенні істини" (4,113). **Правило четверте** передбачає повний перелік усіх можливих варіантів, фактів для аналізу й отримання повних знань про предмет; тобто це значить, що до предметів пізнання треба підходити всебічно.

Оскільки, за Р.Декартом, пізнання залежить виключно від діяльності розуму, то ми повинні від самого початку припустити наявність в розумі певних ідей; Р.Декарт наполягав на наявності трьох видів ідей: 1) вроджених; 2) тих, що виникають з чуттєвого досвіду; 3) тих, що їх формулює сама людина. До вроджених ідей Р.Декарт відносить ідеї Бога, буття, числа, протяжності, тілесності і структурності тіл, свободи волі, свідомості й існування самих понять. Сюди входять і аксіоми логічного судження: "не можна одночасно бути і не бути", "з нічого не буває нічого", "ціле більше від своєї частини", "будь-яка протяжність є подільною", "лінія складається з точок", "у будь-якої речі є причина", "сумнів є актом мислення". Але ці ідеї людина знаходить в інтелекті не відразу і не просто: спочатку вона майже стихійно набуває певних знань у потоці життя, і може такими знаннями задовольнятися усе життя. Проте критичний підхід до знань скоріше засвідчує те, що абсолютна більшість стихійно набутих знань є ненадійними (тут Р.Декарт у чомусь нагадує Сократа). Наукові знання повинні бути надійними, а тому вони не можуть виникнути стихійно. Отже, за Р.Декартом, необхідно перейти від стихійного здобування знань до їх свідомого продукування. Французький філософ був впевнений у тому, що людина, яка наполегливо шукає надійних знань, неодмінно стане науковцем. А свідоме пізнання потребує виправданого методу, який можна знайти, знову-таки, лише в самому людському розумі (бо від нього залежить пізнання). Причому цей метод, за Р.Декартом, повинен спиратися на дедукцію – виведення часткових ідей із вихідних ідей розуму, але для цього треба мати певні незаперечні вихідні ідеї. Їх Декарт зміг вивести шляхом застосування так званого методичного сумніву, тобто сумніву, спрямованого не на заперечення пізнання, а на його покращення. За Р.Декартом, ми можемо крок за кроком заперечувати все,

що ми знаємо хоча б тому, що стихійно набуті знання із неминучістю є непевними та неповними; здавалося б, під критичним поглядом все стає хитким, проте, врешті, сам сумнів приводить нас до чого безсумнівного. Р.Декарт пояснює це так: я можу сумніватися в усьому, проте не в тому, що я сумніваюсь, а коли я сумніваюсь, я мислю; звідси випливає знаменита теза філософа “Cogito ergo sum” – “Мислю, отже існую”. Декарт був впевнений у тому, що цю тезу ніхто і ніколи не зможе спростувати тому, що вона фіксує найперший момент у діяльності розуму, а поза розумом та розумністю не існує ніякого пізнання. Але що ж принципово нового дає нам ця теза? Сама по собі – майже нічого, проте згадаємо шлях до неї: спочатку ми рухалися в сфері знання непевно, без надійних засад, але ось прийшли до незаперечного положення. Тепер нам не лишається нічого іншого, як знову повернутись до предметів та змісту підданих сумніву знань, але тепер наш рух стає принципово інакшим, оскільки ми маємо надійний відправний пункт, абсолютний орієнтир, а тому рухаємося впевнено, дотримуючись до того ж сформульованих раніше вимог до методу істинного пізнання. Отже, Декарт фіксує своїми міркуваннями деякі важливі умови конституювання знання, і тому його сьогодні вважають одним із фундаторів епістемології. До того ж, ввівши свою тезу “Мислю, отже існую”, Декарт вперше визначив умову, за якою людина може постати у визначенні суб’єкта пізнання: для цього в самій собі людина повинна віднайти дещо, що спродуковане нею самою і що потім постає вихідним пунктом для будь-яких інших кроків пізнання.

Виголосивши тезу “Cogito”, Декарт почав наголошувати на тому, що після неї наступною очевидною істиною може бути лише істина про те, що Бог існує і що Він нас не обманює. Дехто вважає, що ця теза була вимушеною в епоху, коли атеїстичні погляди все ще були неможливі, проте сам Декарт міркував інакше: він вважав, що здатність нашої свідомості сприймати себе, робити висновок про своє існування породжена не людським індивідом, а більш високим розумом (і це, напевне, правильно). За Декартом, єдине, що може бути надійним джерелом "природного світла", є Бог. Окрім того, у своїй онтології Р.Декарт поділяє світ на дві окремі субстанції - матеріальну й духовну. Шукаючи першооснову матеріальної субстанції, Р.Декарт доходить висновку, що такою *єпротяжність*. Протяжність необмежена, необмежений і Всесвіт. Р.Декарт заперечував існування порожнечі: матеріальна субстанція єдина і всюди одна й та сама. Якісні відмінності між тілами матеріального світу залежать від комбінації матеріальних частинок.

Матеріальна субстанція нескінченно подільна, а духовна — непротижна й неподільна. Головним атрибутом духовної субстанції є *мислення*. Взаємодія між субстанціями в світі зумовлена посередництвом Бога, а в організмі людини відбувається через посередника — шишкоподібну залозу, через яку імпульси духовної субстанції передаються матеріальній і навпаки. Отже, Бог у Р.Декарта стає основою і світобудови, і пізнання.

Оскільки методологічну позицію Р.Декарта визначають як раціоналізм, то він поділяв думки Г.Галілея щодо того, що лише математичні характеристики предметів можуть бути надійною основою істинного пізнання хоча б вже внаслідок того, що вони є простими та очевидними побудовами розуму:

...Говорячи про речі лише остільки, оскільки вони сприймаються розумом, ми називаємо простими ті, пізнання яких є ясним і виразним; такими є фігура, протяжність, рух та всі інші речі, складені з цих простих. Лише з них можуть бути утворені ідеї усіх речей (4,118).

Цими міркуваннями Декарт вводить у контекст філософії Нового часу поділ якостей речей на "первинні" і "вторинні" (див. розд. 5.3.).

Цікавими та симптоматичними були й міркування Декарта про людину. Він вважав, що у тілесному, матеріальному плані людина постає складною природною машиною, тому всі її дії підпадають під закон причинного зв'язку, і лише мислення виводить людину за межі суто природного ходу подій. При цьому розум веде людину шляхами істини та належної поведінки, але воля (у той час вона ототожнювалась із бажанням), яка ширша від розуму та не підпорядкована йому, спричиняє відхилення людини як від істини, так і від правильного життя.

Отже, перші методологічні розвідки у філософії Нового часу були і цікавими, і продуктивними. Вони подвійно орієнтували науку – на факти та на незаперечну з логічної точки зору розумну очевидність, що підводило до розуміння науки, як знання, що функціонує

на емпіричному та теоретичному рівнях. Окрім того, це були докладні розробки засад мислення “здорового глузду”.

3. Б.Спіноза та Г.Лейбніц – тотожність і відмінність їх вчень про субстанцію.

Філософи Нового часу намагалися вирішувати не лише проблеми пізнання та суспільного життя, а й подати свої міркування у систематизованій формі, звівши їх на надійному фундаменті. Таким фундаментом систематичної філософії голандський філософ Б.Спіноза (1632 – 1677) вважав вчення про загальні засади світу, тобто – про субстанцію (від лат. “стояти під...”, “бути в основі”). Спіноза був палким прихильником і послідовником Р.Декарта, проте вважав, що філософія Декарта набула би ще більшої стрункості та переконливості, як би була поєднана із необхідною для неї формою. Таку форму, здатну зробити філософію надійною, Б.Спіноза вбачав у так званому “геометричному методі” доведення, який він і застосував у своїх філософських працях, відійшовши врешті від Декарта і створивши свою власну філософську концепцію. В своєму основному трактаті під назвою “Етика” Спіноза розгортає свої міркування шляхом формулювання деяких аксіом, істинність яких засвідчена найвищою розумовою очевидністю, аксіоми постають основою для теорем, а теореми доводяться з використанням деяких додаткових припущень та аксіом. Сказане дозволяє побачити Б.Спінозу як прихильника раціоналізму, але, окрім того, засвідчує високий рівень та повноту досягнутого на той час теоретичного знання. Отже, за Спінозою, геометричний метод дозволяє стверджувати, що субстанція може бути тільки одна – єдина, оскільки за визначенням субстанція – це причина себе самої, тобто вона не може мати ще якоїсь причини, бо тоді перестане бути основою для всього. Субстанція єдина та всеохоплююча, а це значить, що вона включає в свій зміст всі можливі явища дійсності, у тому числі – мислення і протяжність, які тепер, на відміну від міркувань Декарта, постають не окремими субстанціями, а атрибутами (найпершими невід’ємними якостями) єдиної субстанції. Такий хід думки дозволяє Б.Спінозі стверджувати, що у світобудові Бог і природа є те ж саме, тобто субстанція водночас є абсолютне мислення і уся реальність. До того ж стає зрозумілим, що в світі порядок ідей та порядок речей принципово збігаються, а всі речі та явища постають лише різними мірами поєднання – модусами - мислення та протяжності (немає абсолютно матеріального, як і чисто духовного). Людина являє собою найбільш яскраве та виразне поєднання модусу-тіла та модусу-душі. Здавалося б, вона приречена на те, щоб перебувати в істинному відношенні до дійсності (порядок ідей відповідає порядку речей), проте її активна властивість – воля – перевершує розум, а тому пристрасті та бажання збивають людину із шляху істини, вводять її у рабство пристрастей. Оскільки повна свобода постає характеристикою лише самої субстанції, то, на думку Б.Спінози, людина, якщо бажає свободи, повинна здолати силу бажань і пристрастей, а для цього вона мусить пройти шляхом сходження до найвищого типу пізнання – інтелектуальної інтуїції, яка дозволяє бачити все “під кутом зору вічності”, тобто у відповідності із субстанціальною природою мислення.

Німецький філософ **Г.Лейбніц** (1646—1716) захоплювався філософією Б.Спінози, але вважав, що таким чином осмислена субстанція не дозволяє нам зрозуміти, чому світ є рухливим та багатоманітним. На відміну від Б.Спінози, Лейбніц підкреслював, що багатогранність, рухливість і неповторність слід вважати характеристиками самої субстанції. Перший принцип його філософії — принцип "усезагальних відмінностей": у світі немає жодної речі, яка була б тотожна іншій (ні на рівні клітини, ні на рівні атомів, ні на рівні найдрібніших тіл). Порушує подібність уже навіть те, що одна річ за нумерацією є першою, а інша — другою. Отже, речі тотожні самі з собою (відмінні від інших) і займають лише їм притаманне місце у світі (так само, як крапки на лінії).

Лейбніц постулює положення, згідно з яким між полярними явищами існує дуже багато перехідних моментів. На "лінії точок" немає пропусків, кожна річ "прилягає" до сусідньої речі. Згідно з принципом неперервності ніяка річ не може бути нулем, тому що завжди знайдеться менша і простіша за неї. Завдяки принципові неперервності річ прямує до нуля, а згідно з першим принципом (тотожності) ніколи його не досягає. Тому точка — це граничний випадок мінімальних відтинків, а лінія — границя кривих. Фізичної порожнечі не існує, не існує й абсолютного спокою (спокій — це дуже "повільний рух"), а в пізнанні омана постає як дуже

"мала" істина. На часи Г.Лейбніца цей принцип мав евристичне значення, і сьгоднішнє наукове знання знімає межі між різного виду рухами, (наприклад, вказує на тісний зв'язок живого і неживого).

Недосяжність нуля кладе певну межу змінам речей, завдяки чому вони є монадами як єдність тотожності й відмінності. Отже, якщо між монадами немає порожнечі, і вони пов'язані між собою переходами, то світ загалом утримує у собі всю повноту можливих рухів, світ сам по собі самодосконалий. Характеристику світу охоплює принцип повноти і всезагальної досконалості.

Г. Лейбніц постулює також принцип усезагального зв'язку, коли взаємозв'язок постає як "наперед встановлена гармонія" і впливає з принципу неперервності. Ілюстрацією цього в пізнанні є аналогія (можливість у думках поєднувати речі різного роду) і теоретичні закони (останні відображають зв'язок явищ; під закони можна підвести будь-які факти). Виходячи з поняття нескінченності і принципу повноти, кожне явище можна вважати як досконалим, так і ні, тому кожне явище чимось породжується і в щось перетворюється чи породжує інше явище. Монади Г.Лейбніца прості, неподільні, а тому вічні (смерті підлягає лише те, що розкладається, втрачає свою структуру, а монадам нема чого "втрачати"). Вони не фізичні точки (останні подільні), не математичні (вони абстрактні, не реальні), а особливі – "метафізичні", тобто надфізичні, водночас і тілесні, і духовні. Монади дуже активні. Вони породжують духовний рух, матеріальний рух і фізичні процеси. Існують три класи монад: перший становить неорганічний світ, другий – світ тварин і третій клас – це люди, причому кожному подальшому класові притаманні риси попередніх. За Г.Лейбніцем, не існує межі ні в одному з напрямів розвитку монад – ні в бік найменш розвинутих, ні в бік найбільш розвинутих. І тому його монадологія вступала у протиріччя з релігійним трактуванням Бога як єдино самодосконалого.

У філософії Г.Лейбніца будь-яке судження людини є або істинним, або хибним. Істинним є те, що не містить у собі протиріччя. Виходячи з "наперед встановленої гармонії", Г.Лейбніцу було дуже важко пояснити існування у світі зла і свободи волі. Він вважав, що без існування зла людина не змогла б зрозуміти добра.

Ідеї Г.Лейбніца випереджували погляди на світ як субатомний, а також значною мірою вплинули на формування філософських поглядів І. Канта та Г.Гегеля.

4. Б. Паскаль та філософія Просвітництва про місце і роль людини у світі

Глибоку і своєрідну концепцію людини в епоху Нового часу розробив відомий французький фізик, математик і філософ **Блез Паскаль** (1623—1662). У своїй праці "Думки" (що являє собою підготовчі матеріали до праці на захист християнства) Паскаль змальовує вражаючу картину людського становища у світі. На тлі космічних масштабів людина перетворюється на непомітну порожину, але, якщо рухатися углиб матерії, людина є велетнем порівняно з нескінченно малими величинами. Отже, людина ніби зависає поміж двох безодень, і ось цю вихідну відсутність опори вона весь час відчуває: тривога, нудьга, невпевненість є її звичними станами. Не маючи надійних коренів життя, людина кидається у розваги й інтриги, але вся людська велич полягає лише в мисленні. Людина — це "мислячий очерет", пише Б. Паскаль, але вона перевершує природу тим, що може всю її осмислити й пізнати. Тільки мислити слід гідно, а отже — мислити на межі буття і небуття, тобто на останній межі щирості. Під час такого мислення людина врештірешт повинна зрозуміти, що єдиною Блез Паскаль її життєвою опорою може бути лише Бог.

Контрольні питання:

1. Які основні риси періоду та філософії Нового часу?
2. В чому полягає гносеологічна проблематика філософії Нового часу?
3. Розкрийте емпіризм Ф. Бекона.
4. В чому полягає раціоналізм р. Декарта?
5. В чому сутність субстанціонального спору філософії Нового часу?
6. Випишіть та поясніть терміни та поняття: **субстанція, сенсуалізм, дуалізм, монада.**

Лекція 1. 6. Місце німецької класичної філософії в історії філософської думки

План лекції

1. Основні риси німецької класичної філософії.
2. Концепція суб'єкта у філософській системі Канта.
3. Система і метод Гегеля.
4. Антропологічний матеріалізм Фейєрбаха.

Література:

1. Айгарс Г.А. Основи філософії: Збірні таблиці з курсу та тлумачний словник основних філософських термінів. – Кривий Ріг, КК НАУ, 2009. – 44 с.
2. Грипас Л.М. Опорний конспект лекцій з філософії. – Кривий Ріг, КРАТЦА, 2003. – 148 с.
3. Касьян В.І. Філософія: Відповіді на питання екзаменаційних білетів: Навч. посіб. – 3-тєвид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2005. – 333 с.
4. Петрушенко В.Л. Основи філософських знань: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти I-II рівнів акредитації, 4-те видання, стереотипне. – Львів: «Магнолія плюс», 2006. – 312 с.
5. Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти III-IV рівнів акредитації. – 4-те видання, стереотипн., – Львів: «Новий Світ-2000», 2006. – 506 с.
6. Практикум з філософії: Методичний посібник для викладачів та студентів ВНЗ. Під редакцією В.Л. Петрушенка. Львів: «Новий Світ-2000», «Магнолія плюс», 2003.- 256 с.
7. Смольков О.А., Дещинський Ю.Л. Філософія: Навчальний посібник, 2-ге видання, стереотипне. – Львів: «Магнолія Плюс»; видавець СПД ФО «В.М. Піча», 2006. – 460 с.

Зміст лекції

1. Основні риси німецької класичної філософії

Важливу роль в історії філософії належить класичній німецькій філософії на межі XVIII – XIX століть. На її розвиток суттєво вплинули три фактори: розвиток природознавства, досягнення філософії Нового часу, зокрема ідеї Просвітництва, та Французька революція XVIII століття. Німецька класична філософія представлена такими оригінальними мислителями, як *Іммануїл Кант* (1724–1804), *Йога Готліб Фіхте* (1762–1814), *Фрідріх Вільгельм Шеллінг* (1775–1854), *Георг Вільгельм Фрідріх Гегель* (1770–1831), *Людвіг Андреас Фейєрбах* (1804–1872). Незважаючи на своєрідність філософських поглядів, вони створюють певну ідейну спільність. Тому їх поєднують у загальний філософський напрямок. У своїй творчості усі представники німецької класичної філософії спиралися на новоевропейську традицію. Звідси спільність проблем, способів їх ставлення та вирішення.

Можна виокремити такі загальні риси німецької класичної філософії:

1) раціоналізм, успадкований від філософів епохи Просвітництва. Для усіх німецьких філософів-ідеалістів XIX століття характерним було переконання, що дійсність достатньо глибоко пізнати і переосмислити, щоб її виправдати; філософським переосмислюванням може бути виправдана й релігія;

2) критика усіма представниками німецької класики матеріалізму XVIII століття за його механіцизм;

3) вироблення діалектичного методу мислення в процесі критики метафізичного методу з використанням діалектичної традиції – завжди дуже впливової у Німеччині (Кузанський, Лейбніц, Гете);

4) критика споглядального характеру попереднього матеріалізму та розробка принципу діяльності, активності. Підкреслення творчої активності теоретичного мислення;

5) прагнення подолати антиісторизм попередньої філософії, розробка філософії історії та пошук об'єктивних підстав для періодизації історії, пошук яких здійснювався у сфері духу;

6) критика традиційної розумової метафізики, прагнення перетворити філософію на науку, побудувати універсальну, закінчену наукоподібну систему. Це знайшло відображення навіть у

назвах праць німецьких класиків: “Науковчення” Фіхте, “Енциклопедія філософських наук” Гегеля;

7) безпосередня спадкоємність у розвитку філософських ідей. У німецькій класичній філософії стався перехід від матеріалістичних ідей докритичного Канта до суб’єктивного та трансцендентального ідеалізму критичного Канта, через суб’єктивний ідеалізм Фіхте до суб’єктивного ідеалізму Шеллінга та об’єктивного ідеалізму Гегеля і, нарешті, до матеріалізму Фейєрбаха.

Родоначальником класичної німецької філософії є *Іммануїл Кант*.

Його філософську спадщину поділяють на три періоди: “докритичний”, “критичний” та “антропологічний”. У “докритичний” період заслуговують на увагу ідеї Канта щодо виникнення світу. В праці “Всезагальна природна історія і теорія неба” (1775) він розробив космогонічну гіпотезу, за допомогою якої він розкрив механізм виникнення Всесвіту і виклав нові принципи його формування. Згідно з цією гіпотезою, Сонячна система є продуктом поступового охолодження газової туманності. Тут уперше поняття еволюції було поширено на космічні явища. У створенні Всесвіту брали участь дві сили – тяжіння і відштовхування. Завдяки взаємодії цих сил, за Кантом, почали утворюватися планети. Але це не завадило Канту стверджувати, що існує зовнішня сила, яка змінює Всесвіт. Процес виникнення, розвитку і загибелі світів є постійним. Звідси – висновок про відносність поняття спокою.

У “критичний” (назва пов’язана з першим словом його головних праць: “критика”, що означає дослідження самих підвалин) період Кант створює філософські праці, які стали подією в історії людської культури: “Критика чистого розуму”(1781), “Критика практичного розуму” (1788), “Критика здатності судження” (1790). В першій викладена теорія пізнання філософа, у другій – його етичні, у третій – естетичні погляди.

На перший план у цей період виступає ідея “коперніканського перевороту” у філософії. До Канта вважали, що пізнання є результатом дій на людину зовнішніх чинників. При цьому людина сприймає (тобто перебуває пасивною), а світ впливає на неї. Кант “перевернув” це співвідношення: він проголосив, що пізнання і знання є результатом людської (насамперед – розумової) активності. Людина пізнає лише тією мірою, якою сама випробовує природу, ставить їй запитання.

Аналогія з “коперніковським переворотом” тут цілком очевидна: Копернік “зрушив” Землю (яку до того розглядали нерухомим центром Всесвіту), а Кант “зрушив людину”, поклавши край її пасивності. У чому полягає значення цього перевороту?

По-перше, Кант дав більш виправдану картину пізнання: пізнання не дублювання реальності, не перенесення речей у людський інтелект, а діяльність створення інтелектуальних засобів людської взаємодії зі світом.

По-друге, людський розум може визнати надійним лише таке знання, яке він сам видобував на зрозумілих йому принципових засадах і обґрунтував з необхідністю.

По-третє, у концепції І. Канта людина постає творчою і діяльною; при тому що активнішою вона є, то розгалуженішими будуть її зв’язки з дійсністю і, відповідно, – ширшими знання (схема 1.).

В теорії пізнання Іммануїл Кант:

- а) розкрив взаємозв’язок чуттєвого та раціонального в пізнанні;
- б) висунув концепцію трьох сходинок пізнання: чуттєвого споглядання, розсудку та розуму;

Схема 1. Джерела пізнання за І. Кантом

в) відстоював позиції агностицизму. За Кантом, людські відчуття є лише суб'єктивними враженнями, які не дають повних знань про об'єктивні речі, через що останні є непізнаваними “речами в собі.”

Мають велику цінність також етичні, естетичні та соціологічні ідеї Канта. У сфері моралі Кант виходив із визнання вихідної рівності всіх людських розумів як суверенних чинників свідомого вибору поведінки. З такої рівності випливає, що кожен окремий розум повинен у прийнятті рішень діяти як загальний розум. На цій основі формулюється кантівський “категоричний імператив” (“остаточне повеління”): “Чини завжди так, щоб максима (тобто вираз у формі принципу) твоєї волі могла мати також і силу ... всезагального закону”. Це означає, що людина, обираючи певний вид поведінки, повинна припускати можливість такої ж поведінки для будь-кого. У праці “Критика практичного розуму” Іммануїл Кант стверджує: категоричний імператив – необхідний і загальнозначущий моральний закон практичного розуму – зумовлює поведінку людини, наказує поводитися так, щоб її вчинки могли бути основою та керівним началом загального законодавства.

У сфері естетики Кант дійшов висновку, що там, де йдеться про мистецький смак людини, не діють закони логічного обґрунтування. Тому естетичні сприйняття є цілісні, неаналітичні, непрагматичні, і естетичні судження будуються як ціннісні, оцінні.

У трактаті “Ідея всесвітньої історії з всесвітньо-громадської точки зору” даються роздуми І. Канта над історичним процесом. Кант вважає, що в основі історичного процесу лежать природні потреби людини, а також суперечності між ними, що є необхідною умовою вдосконалення людського роду, але їх можна розв'язувати і слід розв'язувати.

Філософія Канта стала своєрідним вихідним пунктом, на ґрунті якого і в полеміці з яким відбувався подальший розвиток німецької класичної філософії. Так, *Йоган Фіхте* розглядав своє вчення як пряме провадження філософії Канта. Водночас Фіхте вважав, що з міркувань Канта можна без будь-яких втрат вилучити “річ-у-собі”, адже вона все одно не мала ніяких визначень. Розробку філософських проблем він починає з виведення вихідного принципу. Таким принципом для Фіхте є “Я”. “Я” – певний ідеал, тотожний поняттям свобода, воля, високі моральні норми. Самореалізація “Я” йде через діяльність. Зауважимо, що діяльність Фіхте розумів як діяльність розуму; вона не виходить за межі самосвідомості, це абстрактно-теоретична діяльність.

Три положення є основними у філософії Фіхте: “Я” покладає “Я” (самотворення, самоствердження); “Я” покладає “не – Я” (творення всього, що оточує); “Я покладає самого себе”, тобто суб'єкт і об'єкт, взаємовідносини між ними. “Я”, за Фіхте, – це все, що може мислитися. “Я” як “не – Я”.

Роль Фіхте в німецькій класичній філософії полягає в тому, що він закріпив ідею активності суб'єкта в пізнанні. Мислитель відстоював ідеали свободи, підіймав гідність людини як автономної особи. Для Фіхте гідність людини – найвищий ідеал. Той, хто посягає на гідність

людини, не може бути вільним, а є рабом. Тільки той вільний, хто бажає всіх зробити вільними, підкреслював Йоганн Фіхте.

Як Фіхте на початку своєї діяльності “відштовхувався” від Канта, так від нього самого “відштовхнувся” Фрідріх Шеллінг. Він відкидає абсолютне “Я” і замінює його на “Абсолют”, який створює природу; а через розвиток природи – людину. Якщо для Фіхте природа – це пасивний об’єкт, яку “Я” намагається пізнати, то для Шеллінга природа – це форма життя розуму, і вона ж породжує свідомість.

Сам процес виникнення світу з “Абсолюту” такий: спочатку існує безякісний, безпредметний дух, про який ми нічого не можемо сказати; далі цей дух породжує об’єктивний світ. Дізнатись про існування “Абсолюту” можна лише за допомогою інтелектуальної інтуїції. У цьому плані Шеллінг не відходить від ідей Фіхте, хоча має всі необхідні передумови: розвиток духу через природу і можливість, таким чином, її пізнати.

З часом погляди Шеллінга на філософію кардинально змінюються. У працях “Філософія і релігія”, “Світові епохи” його “Абсолют” ототожнюється з Богом. “Абсолют” вже не реалізує себе через розвиток природи. Природа з моменту ототожнення “Абсолюту” і Бога є тінню Бога. Наприкінці життя Шеллінг негативну філософію ототожнює з логікою і розумом, а основний спосіб пізнання світу вбачає у релігії.

Вищим досягненням класичної німецької філософії є вчення Георга Гегеля. Воно характеризується винятковою широтою та глибиною змісту, важливістю та багатогранністю поставлених проблем. Основні праці Гегеля такі: “Феноменологія духу” (1807), “Наука логіки” (1812 –1816), “Енциклопедія філософських наук” (1817), “Філософія природи” (1817), “Філософія права” (1821).

Філософську систему Гегеля називають системою об’єктивного ідеалізму. В основі світу, за Гегелем, лежить обмежено існуюче мислення, яке він називає абсолютною ідеєю, абсолютним духом, чи абсолютним розумом. Абсолютна ідея є активною і діяльною, вона мислить і пізнає себе, проходячи в цьому розвитку три стани (схема 2.):

а) до виникнення природи і людини, коли абсолютна ідея перебуває поза часом і простором у стихії чистого мислення і виступає як світ понять, системи логіки

б) це духовне начало з самого себе породжує природу, яку Гегель називає “інобуттям абсолютної ідеї”;

в) перехід ідеї від чужої для неї природи до сфери розвитку духу.

Схема 2. Етапи розвитку абсолютної ідеї Гегеля

Стан переходу ідеї від чужої для неї природи до сфери розвитку духу є та сама абсолютна ідея, але збагачена в процесі свого діалектичного розвитку. Дух втілюється не лише в людському дусі, свідомості, а й у різних формах взаємин людей. Як же реалізується механізм діалектичного руху понять, категорій у Гегеля? Він являє собою логічний рух понять, категорій, таких, наприклад, як якість, кількість і міра.

Для матеріаліста вони є відбиттям об'єктивних сторін дійсності, тобто якостей, кількостей, мір об'єктів, процесів світу. Однак, за Гегелем, ці категорії – доприродні, досупільні сутності, перед якими в “вихідному пункті” Абсолютної ідеї як попередні розвиваються ще абстрактніші сутності: буття, ніщо, становлення. Три ступені розвитку – це тріада, якій нарівні з багатим діалектичним змістом притаманна й догматична вимога ідеалістичної системи німецького філософа. З одного боку, в тріадах набула вираження така важлива риса руху понять, як взаємне заперечення і взаємне збагачення мисленого змісту тези й антитези. Отже, на рівні синтезу здійснено становлення якісно нового етапу діалектичного розвитку, який включає попередні елементи як свої. Категорія “зняття” виражає взаємозумовлені в процесі розвитку моменти спадковості і заперечення.

З іншого боку, парадокс розуміння розвитку в Гегеля полягає в тому, що згідно з його системою саме на етапі природних процесів відсутнє становлення, оскільки природа не розвивається в часі, а лише виявляє свою різноманітність у просторі. Таким чином, філософська система Гегеля перетворилася на метафізичні кайдани, які не дали змоги його геніальним діалектичним ідеям і положенням повною мірою розвернутися й адекватно виразити все своє багатство.

До останніх належать і закони діалектики. В законі переходу кількості в якість надзвичайно глибоким як у світоглядному, так і в методологічному плані було розкриття й обґрунтування механізму розвитку, змісту стрибків – якісних переходів у процесі розвитку. Закон заперечення заперечення розкриває напрямок розвитку. У законі єдності та боротьби протилежностей всебічно розкриваються протиріччя як джерело саморозвитку явищ, предметів, процесів.

Взагалі, протиріччя постають “душею” всієї конструкції гегелівської філософії. Якщо протилежності дають нам цілісні окреслення предмета, то це означає, що всі його проміжні стани являють собою певне співвідношення, певну пропорцію поєднання протилежних якостей. Тобто предмет постає як суперечливий, мінливий, рухливий. У протилежних виявленнях та окресленнях він ніби сам відрізняється від себе, залишаючись єдиним, але різноманітним і суперечливим виявленням. Саме таке бачення засад світу називається діалектикою. Внаслідок цього гегелівську філософію характеризують як діалектичну, а самого Гегеля як видатного теоретика діалектики. Бо він не лише стверджував, що світ рухливий і змінний саме через боротьбу протилежностей, а й уперше розкрив зміст та призначення протилежних визначень реальності, створив вчення про протилежності.

Водночас, у вченні про логіку очевидним компромісом з “консервативною” філософською системою був висновок про те, що протилежні сторони протиріччя примиряються. У філософії історії, поступаючись вимогам філософської системи, в якій іманентно було викладено визнання *кінцевих, остаточних* результатів як пізнання, так і історії, Гегель фактично не може запобігти висновку: подібно до того як людське пізнання вичерпує себе в пізнанні Абсолютного духу (тобто змісту філософії Гегеля), так само й соціально-політична історія людства завершує себе в сучасній Гегелю Пруській державі.

До безумовних філософських надбань Гегеля можна віднести такі:

1) він дав розгорнуту критику метафізичного методу мислення і протиставив йому власний діалектичний метод;

2) виклав на ідеалістичній основі головні закони й категорії діалектики і за новим методом побудував енциклопедію філософських наук, намагаючись у кожній з них простежити виникнення, розвиток і розв'язання суперечностей;

3) склав філософську систему, яка увібрала в себе основні сфери життєдіяльності та пізнання (схема 3).

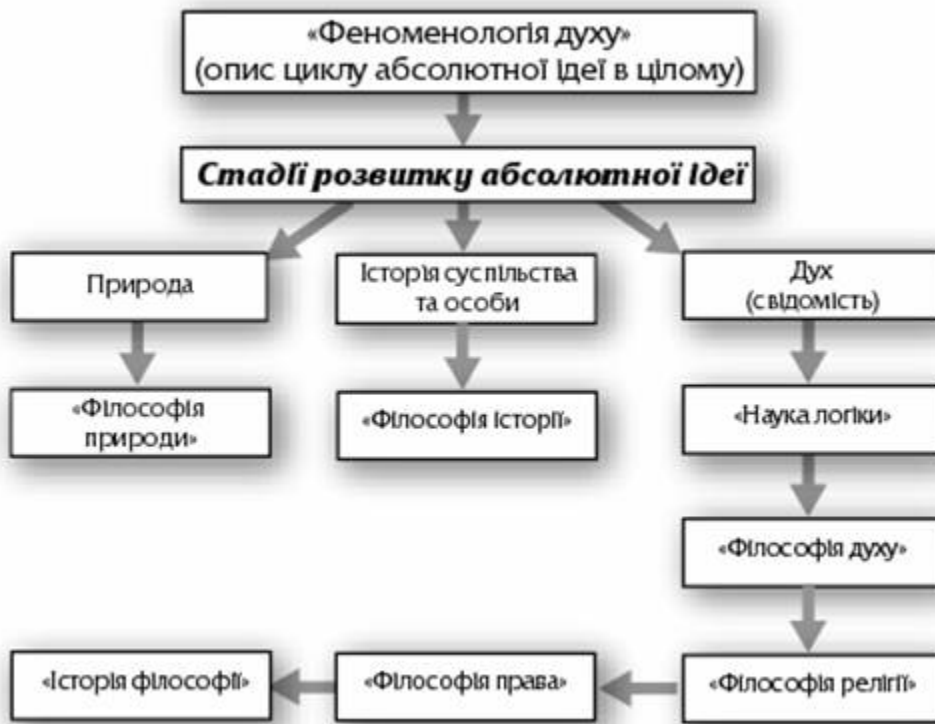

Схема 3.Схема філософії Гегеля та його основні праці

Проте філософія Гегеля не вільна від певних недоліків. Головний з них – це суперечливість між його системою та методом:

а) якщо діалектичний метод Гегеля вимагає розглядати все в русі розвитку, то його філософська система заперечує загальність розвитку. Природа, за Гегелем, не розвивається в часі, а лише урізноманітнюється у просторі;

б) якщо діалектика Гегеля вважає, що процес пізнання нескінчений, то консервативна система покликана дати закінчене абсолютне знання дійсності;

в) якщо діалектика стверджує, що розвиток суспільства не має меж, то система обмежує цей розвиток пруською монархією, яка вважалась вищим етапом такого розвитку.

Гегель залишив велику філософську спадщину, але його ідеї були сприйняті не однозначно. Він має багато послідовників і супротивників. Розглядаючи саморозвиток духу, Гегель практично з позиції об'єктивного ідеалізму дослідив механізм розвитку природи, людини, суспільства, проаналізував найзагальніші закони і логіку цього розвитку.

Період німецької класичної філософії закінчує філософська система *Людвіга Андреаса Фейєрбаха*. Він змолоду був учнем і послідовником Гегеля. Але вже у 1827–1828 роках починає сумніватися в істинності гегелівського вчення і розробляє свою філософію. Його основні праці такі: “До критики філософії Гегеля” (1839), “Сутність християнства” (1841), “Тези до реформування філософії” (1842), “Основні положення філософії майбутнього” (1843).

Філософія Фейєрбаха є нетрадиційною як у самій постановці проблеми, так і в її вирішенні, і в цьому полягає її своєрідність. Виокремимо такі риси вчення Фейєрбаха (схема 2.14.).

1. *Основою філософії Фейєрбаха є вчення про природу.* Він стверджує, що немає нічого вищого за природу, як немає і нічого нижчого за неї. Природа вічна. Вона нескінчена у просторі: тільки людська обмеженість ставить межі її протяжності. Фейєрбах відкидає погляди на природу як на умову розвитку духу, як щось похідне, залежне від свідомості та волі.

2. *Матеріалізм Фейєрбаха був антропологічним.* Річ у тім, що в центрі його філософії – вчення про людину (антропос). Людина розглядається ним як природна істота, як вищий ступінь природного саморозвитку. Почуття і свідомість людини є теж природними явищами. Тому він говорить про людину як щось незмінне, абсолютне, а не як про конкретну історичну людину. У сферу досліджень Фейєрбаха не потрапляє ні справжній світ людини, ні її реальні

стосунки з іншими людьми, ні духовна, ні виробнича діяльність. Людина за Фейєрбахом виступає як позаісторична і позасуспільна істота. В цьому полягає суттєвий недолік філософії Фейєрбаха.

3. *Антропологічний матеріалізм Фейєрбаха був метафізичним.* Він не зміг подолати споглядального характеру попереднього матеріалізму і усвідомити роль практики у процесі пізнання і суспільного розвитку. Через споглядальні позиції він не зміг зрозуміти гегелівської діалектики і відкинув її разом з ідеалістичною системою.

Схема 4. Філософія Л. А. Фейєрбаха

4. *У теорії пізнання Фейєрбах був на позиції сенсуалізму.* Свою філософію він називає чуттєвою філософією, але не заперечує взаємозв'язок чуттєвого і раціонального. Він підкреслює, що чуттєве повинне доповнюватися раціональним, а раціональне – чуттєвим. Фейєрбах рішуче виступав проти агностицизму.

5. *Філософія Фейєрбаха мала атеїстичний характер.* Він вів непримиренну боротьбу проти релігії. Джерело її, так само і ідеалізму, він вбачав у відриві від буття. Проте, виступаючи проти ортодоксальної релігії, Фейєрбах пропонував створити нову релігію, яка обожнювала б силу любові людини.

6. *У розумінні суспільного життя Фейєрбах був ідеалістом.* Він, як і матеріалісти минулого, не зміг зрозуміти суспільних процесів. Філософ не підійшов до розуміння того, що свідомість людей визначається не тільки положенням їх тіла та навколишньою природою, але і головним чином матеріальними умовами життя людей, їх суспільним буттям.

Попри на всі недоліки, властиві філософії Фейєрбаха, її безперечним досягненням є те, що вона звернулася до людини, відтворила матеріалістичні принципи і, таким чином, мала значний вплив на розвиток філософської думки.

У цілому ж класична німецька філософія зробила важливий внесок у скарбницю світової філософської думки. Для неї характерне системне викладення філософських проблем, їх вивчення в динаміці, розвитку, спроба поєднати абстрактні філософські концепції з політикою, правом, мораллю, мистецтвом, тобто практично з усіма формами людської діяльності.

2. Концепція суб'єкта у філософській системі Канта

Німецька класична філософія - впливовий напрямок філософської думки Нового часу, що підводить підсумок розвитку філософії на цьому відрізку західноєвропейської історії. Це філософські вчення І.Канта, Й.Г.Фіхте, Ф.Шелінга, Г.В.Ф.Гегеля і Л.Фейєрбаха. Їхні філософські системи зв'язані ідейно і генетично, їх поєднує пильна увага до природи духу, що трактується через поняття діяльності і свободи. У руслі німецької класичної філософії є

підстави розглядати й філософію марксизму. Німецька класична філософія зробила істотний внесок у постановку й розробку проблеми співвідношення суб'єкта й об'єкта, розробила діалектичний метод пізнання та перетворення дійсності.

Розглядаючи перше питання, студентам слід розкрити сутність трансцендентальної філософії Імануїла Канта. Імануїл Кант (1724-1804) був родоначальником німецької класичної філософії. В його інтелектуальному розвитку виділяють два періоди: “докритичний”, коли Кант виступав в основному як натураліст, і “критичний”, коли сформувалася специфічна кантівська філософія - період публікації трьох «Критик» - «Критики чистого розуму» (1781), «Критики практичного розуму» (1788), «Критики здатності судження» (1790);

Кант здійснив корінний переворот у постановці й вирішенні центральної проблеми теорії пізнання - взаємодії суб'єкта та об'єкта. Докантівська філософія акцентувала увагу на аналізі об'єкта пізнання, суб'єктивний чинник розглядала як перешкоду на шляху до достовірного знання, як те, що спотворює і затемнює дійсний стан речей (ідоли Ф. Бекона). Кант же робить предметом філософського осмислення пізнавальні здібності суб'єкта. У Канта виникає нове завдання: встановити різницю між суб'єктивними й об'єктивними елементами знання в мислительній діяльності суб'єкта. У суб'єкті Кант розрізняє два рівні: емпіричний (досвідний) і трансцендентальний (той, що знаходиться за межами досвіду - апіорний). До емпіричного рівня він відносить індивідуально-психологічні особливості людини, до трансцендентального – надіндивідуальну основу в людині, знання людини як представника людства.

Однією з головних проблем критицизму Канта є вирішення питання: як можливо достовірне наукове знання? Він вважав, що достовірне знання - це об'єктивне знання. Об'єктивність же в нього ототожнюється з загальністю і необхідністю. Отже, для того, щоб знання мало достовірний характер, воно повинно мати риси загальності і необхідності. За Кантом, суб'єкту, що пізнає, від природи притаманні деякі вроджені форми підходу до дійсності, які не можуть бути виведені із самої дійсності, - це простір, час, форми чуттєвості. Простір і час, у Канта, - це не форми буття речей, що існують незалежно від нашої свідомості, а навпаки, це суб'єктивні форми сприйняття людини, споконвічно властиві їй як представнику людства. Розсудок - це мислення, що оперує поняттями та категоріями. Розсудок виконує функцію підведення різноманітного чуттєвого матеріалу, організованого за допомогою апіорних форм споглядання, під загальні поняття і категорії. Не предмет є джерелом знань про нього у вигляді понять та категорій, а, навпаки, форми розуму - поняття і категорії - конструюють предмет. Розсудок може пізнати тільки те, що сам сконструював, вважає Кант. Поняття та категорії носять незалежний від індивідуальної свідомості загальний і необхідний характер. Тому знання, засноване на них, має об'єктивний характер.

Теорія пізнання Канта ґрунтується на визначенні ним “речей у собі” і “речей для нас”. Речі, як вони існують у свідомості суб'єкта, Кант називав явищами, “речами для нас”. Людина може пізнати тільки явища. Якими є речі самі по собі, які їхня сутність, людина не знає і знати не може. Тому речі самі по собі для людини стають «речами в собі», непізнаними, нерозкритими. Усе, що перебуває за межами людського досвіду, може бути доступне тільки Розуму. Розум - це вища здатність суб'єкта, що керує діяльністю розсудку і ставить перед людиною цілі. Розум оперує ідеями. У Канта ідеї - це уявлення про мету, до якої прагне наше пізнання, про задачі, які воно ставить перед собою. Ідеї розуму виконують регулюючу роль у пізнанні, спонукаючи розум до діяльності. Розсудок, що спонукається розумом, прагне до абсолютного знання, виходить за межі досвіду (тобто за межі своєї компетенції) і заплутується в суперечностях, антиноміях (антиномія – суперечність між двома твердженнями, кожне з яких однаковою мірою логічно довідне в даній системі). Антиномії мають місце там, де за допомогою скінченого людського розсудку намагаються робити висновки не про світ досвіду, а про світ «речей у собі». Розум за своєю природою є суперечливим. Спроба розуму дати відповідь на питання про те, що таке світ як ціле, приводить до суперечливих відповідей: можна незаперечно довести, що світ не має початку в часі, не має границь у просторі, і можна незаперечно довести, що світ почав існувати в якийсь момент часу і що він обмежений у просторі і т.і. Ці протиріччя виникають у розумі неминуче. Але разом з тим Кант стверджував, що ці протиріччя є уявними і виникають через претензії розуму судити про світ як безумовну цілісність, тоді як він є «річ у собі», яку неможна пізнати.

Особливе місце у філософії Канта займає вчення про людину. Людина є жителем двох світів: світу природи і світу свободи. Свобода, за Кантом, - це незалежність від визначальних причин природного світу. Світ «речей у собі» закритий як для чуттєвості, так і для теоретичного розуму, науки. Однак, це ще не означає, що цей світ недоступний людині. У сфері свободи діє не теоретичний, а практичний розум. Останній керує вчинками людини. Рушійною силою практичного розуму є не мислення, а воля (готовність до певних дій). Закони практичного розуму - це моральні закони, які визначають вимоги до людини, як їй поводитися в цьому світі. Головною вимогою, *категоричним імперативом* є: поведься з іншими так, як ти хотів би, щоб вони поводитися з тобою; своїми вчинками ти формуєш спосіб дії інших і створюєш форму, характер взаємних відносин. Людина поводиться необхідно, оскільки вона є «явище» серед інших «явищ» природи й у цьому відношенні підлягає необхідності, що панує у світі явищ. Але та ж людина є моральною істотою і як така належить до світу свободи.

Відсутність у людини можливостей теоретичних доказів буття Бога та безсмертя душі заповнюється вірою та надією, що дозволяє спасти свободу особистості. Знання змушувало б людину вести себе певним чином, її вчинки було б «легальними», але не моральними. Зникла б свобода, яка можлива лише в ситуації фундаментальної невизначенності. Але моральність і свобода є основою людської особистості. Вони складають, за Кантом, вищу цінність буття. За Кантом, людина є головною проблемою філософії. Центральне питання «що таке людина» підсумовує три інших питання: «що я можу знати?», «що повинен робити?», «на що можу сподіватися?», що розкривають різні види діяльності людини.

3. Система і метод Гегеля

Вивчаючи друге питання, слід звернути увагу на те, що Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770-1831) створив на об'єктивно-ідеалістичній основі систематичну теорію діалектики. Її центральне поняття — розвиток — є характеристика діяльності абсолюту (світового духу), його руху в області чистої думки у висхідному ряді усе більш конкретних категорій. Діалектичний аспект мислення складається в умінні відкрити в будь-якому визначенні внутрішні суперечності. Однак абсолютизація суперечностей приводить до тотального скептицизму. Гегель вважав, що розум повинний не скептично відступати перед протиріччями, а синтезувати протилежності. Синтетична здатність розуму дозволяє нарощувати змістовне багатство думки. Таке нарощування Гегель називає рухом «від абстрактного до конкретного». Під конкретністю він розуміє множинність, зв'язану внутрішньою необхідністю, що реалізується тільки мисленням.

Гегелем створена нова наука – діалектична логіка. Її предмет – мислення як цілісне утворення, формами і змістом якого є філософські категорії - водночас поняття і об'єктивні визначення світу. Стверджуючи об'єктивну суперечливість пізнання, людської діяльності і спілкування, діалектика виступає як методологія оновлення суспільної практики і духовного життя. Понятійний простір діалектики

Гегель вважав, що його «абсолютний ідеалізм» усуває недоліки метафізики, емпіризму й концепції безпосереднього знання і зберігає їхні переваги. Від метафізики абсолютний ідеалізм бере впевненість у можливостях людського пізнання, від емпіризму — критичну настанову й прагнення до конкретності, від філософії безпосереднього знання — тезу про необхідність починати філософію з безпосередніх визначень і поступово, через логічні міркування, просуватися до вищої мети пізнання. Гегеля не влаштовує суб'єктивізм Нового часу з його принципом *Я* як початком філософії. На роль початку підходить лише поняття чистого буття, яке виступає у вигляді абсолютної ідеї.

Абсолютний ідеалізм філософії Гегеля зв'язаний з його прагненням охопити весь універсум, увесь природний і духовний світ єдиним поняттям. Таким вихідним поняттям гегелівської філософії є «абсолютна ідея». «Абсолютна ідея» - це розум, мислення, розумне мислення. У повсякденному розумінні терміна «ідея» - це поняття, що лежить в основі теоретичної системи, плану, задуму. Саме так і розуміє Гегель «абсолютну ідею» - це субстанція, що складає сутність і першооснову всіх речей.

Універсальна схема творчої діяльності «світового духу» розкривається у Гегеля на основі процесу саморозвитку «абсолютної ідеї». *Першим етапом* саморозкриття «абсолютної ідеї»

є логіка. Логіка, за Гегелем, - це науково-теоретичне усвідомлення «абсолютної ідеї». Через логіку «абсолютна ідея» розкривається в її загальному змісті у виді системи категорій. *Другий етап* саморозвитку “абсолютної ідеї” - *природа*. За Гегелем, Бог створює природу, щоб із природи виникла людина і разом з нею людський дух. *Третім етапом*, вищою формою самореалізації абсолютної ідеї є *абсолютний дух*, під яким Гегель розуміє сукупну духовну діяльність людства протягом всесвітньої історії, тобто це духовна діяльність змінюючих одне одного людських поколінь. Абсолютний дух - це та ж абсолютна ідея, що приховано працює в людських цілях і справах, це їх внутрішня ідеальна сутність, дійсна причина всіх діянь і пізнання. В абсолютному дусі здійснюється повний збіг ідеї мислення і буття. Ідея пізнає буття у всім різноманітті його визначень. Так Гегель вирішує поставлену Кантом проблему узгодження суб'єкта й об'єкта, мислення і буття;

У Гегеля виходить, що вищою формою і кінцем розвитку абсолютної ідеї, де вона усвідомлює сама себе і весь пройдений нею шлях і стає абсолютним духом, є сама філософська система Гегеля. Відтепер висхідний рух абсолютної ідеї припиняється. Звідси неминуче впливали консервативні соціально-політичні наслідки.

Центральне поняття філософії Гегеля – дух. Заслуга й перевага Гегеля полягала в тому, що для розкриття основного питання філософії він узяв якраз поняття духу, бо воно є найбільш загальним і всеохопним в опозиції до природи і матерії і містить в собі багато своїх форм: свідомість і самосвідомість, психічне почуття, розум і т. д. Його філософія духу має справу з людиною у всіх аспектах його психічного і соціального буття. Філософія духу складається з трьох розділів, що розглядають суб'єктивний, об'єктивний і абсолютний дух. *Філософія суб'єктивного духу* складається з *антропології*, предметом аналізу якої є людська душа в її «природному» існуванні, *феноменології*, що аналізує історію свідомості в її русі через самосвідомість до розуму, а також *психології*, що розглядає структуру душевних здібностей, від чуттєвості до практичного розуму. *Філософія об'єктивного духу* вивчає форми соціального буття людини. Вихідне поняття цієї частини філософії духу — свобода. Об'єктивний дух охоплює право, моральність, систему звичаїв. Елементарним осередком моральності виявляється родина. Метою існування родини є народження дитини, що згодом створює власну родину. Множинність родин утворюють «громадянське суспільство» як сферу «приватних інтересів». Вища форма соціального життя – держава, що виражає єдність устремлінь народу. За Гегелем, всяка держава має власні інтереси, що є вищими за інтереси окремих громадян.

Історію Гегель розумів як саморозкриття «світового духу», як прогресивний рух людства до усвідомлення свободи. Світовий дух – це єдність суб'єктивного й об'єктивного духу, він стає абсолютним духом. Існують три форми абсолютного духу: мистецтво, релігія і філософія. Мистецтво виражає абсолют у чуттєвих образах, релігія — в «уявленнях», філософія — у поняттях. Філософію Гегель вважав найбільш адекватним способом пізнання абсолюту. Філософія має важливе соціальне значення. Гегель казав, що вона «є епоха, схоплена в думці».

В основі філософської системи Гегеля лежить вчення про тотожність суб'єкта й об'єкта. Першим кроком на шляху подолання протилежності суб'єкта й об'єкта, на думку Гегеля, є рух індивідуальної свідомості до ототожнення з загальнолюдською свідомістю, духовним світом усього людства. Індивідуальна свідомість проходить весь той шлях, усі ті етапи, що пройшло людство протягом своєї історії. Розвиток духу - це одночасно процес розвитку всесвітньої культури, нагромадження духовного досвіду людства й освоєння цього досвіду конкретним індивідом. По закінченні цього процесу виховання й освіти кожна людина стає здатною подивитися на світ і на себе з позицій світової історії, що завершилася, тобто «світового духу». І, таким чином, знімається протилежність суб'єкта й об'єкта, досягається тотожність мислення і буття.

Заслуга Гегеля полягає в тому, що він дав діалектичний аналіз усіх найважливіших категорій філософії і сформував три основних закони діалектики. Діалектичний метод припускає розгляд усіх явищ і процесів у загальному взаємозв'язку, взаємозумовленості й розвитку. Саме Гегель додав діалектиці найбільш розвинену і довершену форму. Гегель характеризував діалектику як рушійну силу істинного пізнання, як принцип, що вносить у зміст науки внутрішній зв'язок і необхідність. Крім того, діалектичний метод Гегеля містить у собі

такі принципи аналізу дійсності, як сходження від абстрактного до конкретного, відповідність історичного і логічного й ін. Ця спадщина увійшла в скарбницю світової філософської думки.

4. Антропологічний матеріалізм Фейєрбаха

Готуючи відповідь на це питання, студентам слід мати на увазі, що Людвіг Фейєрбах (1804-1872) вважав філософію наукою про природно зрозумілу дійсність у її істині й універсальності. Фейєрбах - перший німецький філософ, що піддав розгорнутій критиці систему і метод Гегеля з матеріалістичних позицій. Він слухав лекції Гегеля і захоплювався його філософією. Однак через кілька років він виступив з різкою критикою вчення Гегеля. Аналізуючи вихідні передумови гегелівської системи, Фейєрбах робить висновок про її глибоке споріднення з теологією. Він показав, що ідеалізм Гегеля є філософським обґрунтуванням існування Бога. На думку Фейєрбаха, і релігія, і близька їй гегелівська філософія мають загальні корені: вони виникають у результаті абстрагування і наділення самостійною формою існування людської сутності, найбільш загальних рис людського роду. Бог, за Фейєрбахом, - це абстракція, що існує лише в головах людей. У свідомості відбувається перевертання справжніх відносин: справжній творець Бога - людина - поставлена в залежність від останнього. Чим більше атрибутів приписується Богу, тим біднішою стає людина, оскільки ці атрибути вона віднімає у себе. Фейєрбах прагнув відродити в людини почуття самоствердження й гідності, вважаючи, що це можна зробити на основі матеріалістичного світогляду.

При обґрунтуванні матеріалістичного світогляду Фейєрбах відмовляється використовувати поняття «матерія» і віддає перевагу поняттю «природа». Тому його світогляд вірніше назвати натуралізмом. Натуралізм у філософських системах може набувати космічного характеру (філософія античності, епохи Відродження). Натуралізм у системі Фейєрбаха носить антропологічний характер. У центрі філософії, на його думку, повинна бути людина як вища сутність природи. Філософське вчення Фейєрбаха є спробою ствердження самоцінності та значимості конкретного людського індивіда у всій повноті його тілесного й духовного буття. Суб'єкт у системі Фейєрбаха - це не те, що пізнає, і не «абсолютний дух», світовий розум, а реальна цілісна людина в єдності її тілесних і духовних якостей. Фейєрбах прагне реабілітувати природно-біологічну сутність людини, від якої значною мірою абстрагувався німецький ідеалізм. «Я» у Фейєрбаха - це не просто духовна і мисляча сутність, а людина з тілом та мислячою головою, реальна істота, яка тільки через це має здатність споглядати і мислити.

Найважливішою характеристикою суб'єкта у філософії Фейєрбаха є чуттєвість. Чуттєвість - це синтетична, узагальнена характеристика антропологічних властивостей «природи людини», її тілесності, розуму, волі, «серця». Фейєрбах зауважує: «Ідеалізм правий у своїх пошуках джерел ідей у людини, але не правий, коли хоче вивести ці ідеї з окремої, замкнутої істоти, з людини, узятої у вигляді душі, одним словом, коли він хоче вивести їх з «Я», без чуттєво даного «Ти». Ідеї виникають тільки зі спілкування між людьми, тільки з розмови людини з людиною». Саме у сфері міжлюдського спілкування і здійснюється, за Фейєрбахом, реалізація людиною своєї родової сутності. Людина, як родова істота, перетворює сутнісні сили всього людства, продукти культури на свої власні життєві сили.

Для розкриття природи людини Фейєрбах застосовує поняття любові. Любов, за Фейєрбахом, - це прояв активності самої природи, особливе чуттєво-емоційне піднесення, чинник самоутвердження людини у світі. Завдання філософії - допомогти людям стати щасливими шляхом об'єднання зі світом і між собою на засадах любові. Соціальність як взаємодію і спілкування «Я» і «Ти» Фейєрбах трактує на антропологічних засадах, не враховуючи суспільно-історичних закономірностей і відносин. Релігія, за Фейєрбахом, укорінена в людській природі, в почутті залежності від зовнішніх щодо неї сил природи і суспільства, у прагненні до щастя. Людина обожає сили, від яких чекає заспокоєння своїх тривог та здійснення бажань. Фейєрбах доходить висновку, що релігія, компенсує те, чого людям не вистачає. Вона їм необхідна, тому її належить замінити суттєво новою формою - Релігією людяності. Впровадження нової філософії-релігії має спиратися на просвітництво.

Отже, суб'єкт, за Фейєрбахом, - це цілісна людина, людина в єдності тілесних, духовних і родових характеристик. Але у теорії пізнання таке трактування суб'єкта залишилося

нереалізованим. Фейєрбах лише повторює сенсуалізм французьких матеріалістів. Вихідним пунктом пізнання, за Фейєрбахом, є відчуття. Джерелом відчуттів є природа. На базі відчуттів у людини виникає мислення. За змістом мислення не дає людям нічого нового порівняно з тим, що містилося в чуттєвих даних. Мислити - це значить складно читати показання відчуттів. Фейєрбах різко виступав проти поділу світу на «світ явищ» і «світ речей у собі». Критерієм істини він вважав згоду з даним положенням більшості людей: істинне те, що відповідає сутності роду, хибне те, що йому суперечить. Розроблене Фейєрбахом матеріалістичне трактування суб'єкта, його атеїзм здійснили серйозний вплив на формування марксизму.

Контрольні питання:

1. Розкрийте основні принципи теорії пізнання І. Канта, її позитивні сторони і недоліки. Проаналізуйте гуманізм та етичні погляди І. Канта та їх історичне значення. У чому полягає суть категоричного імперативу?
2. Дайте характеристику філософії Г. Гегеля. Розкрийте діалектику та принцип історизму в філософії Г. Гегеля.
3. У чому полягає суть і обмеженість антропологічного матеріалізму Л. Фейєрбаха?
4. Чи можна говорити про вплив класичної німецької філософії на розвиток вітчизняної філософської думки, українського романтизму?
5. Випишіть та поясніть терміни та поняття: **субстанція, сенсуалізм, дуалізм, монада, феномен, ноумен, категоричний імператив.**

Лекція 1.7. Плюралізм течій сучасної філософії XIX-XXI ст.

План лекції

1. Загальна характеристика сучасної філософської парадигми
2. Ірраціоналістично-гуманістичний напрямок в сучасній філософії
3. Позитивістська тенденція в сучасній світовій філософії.
4. Марксистська філософія: класичний і сучасний етапи.

Література:

1. Айгарс Г.А. Основи філософії: Збірні таблиці з курсу та тлумачний словник основних філософських термінів. – Кривий Ріг, КК НАУ, 2009. – 44 с.
2. Грипас Л.М. Опорний конспект лекцій з філософії. – Кривий Ріг, КРАТЦА, 2003. – 148 с.
3. Касьян В.І. Філософія: Відповіді на питання екзаменаційних білетів: Навч. посіб. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2005. – 333 с.
4. Петрушенко В.Л. Основи філософських знань: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти I-II рівнів акредитації, 4-те видання, стереотипне. – Львів: «Магнолія плюс», 2006. – 312 с.
5. Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти III-IV рівнів акредитації. – 4-те видання, стереотипн., – Львів: «Новий Світ-2000», 2006. – 506 с.
6. Практикум з філософії: Методичний посібник для викладачів та студентів ВНЗ. Під редакцією В.Л. Петрушенка. Львів: «Новий Світ-2000», «Магнолія плюс», 2003.- 256 с.
7. Смольков О.А., Дещинський Ю.Л. Філософія: Навчальний посібник, 2-ге видання, стереотипне. – Львів: «Магнолія Плюс»; видавець СПД ФО «В.М. Піча», 2006. – 460 с.

Зміст лекції

1. Загальна характеристика сучасної філософської парадигми

Під сучасною філософією розуміють сукупність філософських вчень, що виникли в XX столітті і основні ідеї яких розробляються і сьогодні. Для цього періоду характерні динамічні соціально-політичні, науково-технічні та економічні процеси. Розвиток різних соціально-політичних режимів, суперечності між ними призвели до двох світових війн і поставили світ

перед загрозою ядерної катастрофи. Зрештою, це час породження глобальних проблем. Все це не могло не позначитися на характері тих питань, які формулюють філософи сучасності. У духовному житті західного суспільства філософія разом з релігією, мистецтвом, наукою шукала шляхи подолання кризових ситуацій, прагнула бути духовною опорою для людини. Вивчення сучасної філософії дає ключ до ознайомлення з інтелектуальною культурою Заходу, асиміляції її здобутків і їх використанню для розвитку духовної культури України.

Філософію, яка існувала до середини XIX століття, називають класичною. Вона була значним кроком у становленні теоретичної думки порівняно з усім попереднім філософським розвитком. Характерною ознакою цієї філософії була безмежна віра в розум. Філософам – класикам властивий пізнавальний оптимізм, впевненість у тому, що раціональне пізнання, наука є тією силою, яка згодом дасть змогу вирішити всі проблеми, які стоять перед людством. Особливістю класичної філософії є також те, що, розглядаючи людину та історію, вона сконцентрувала свою увагу навколо проблеми свободи та інших гуманістичних цінностей і стверджувала необхідність раціонального пізнання загальнолюдських моральних принципів та ідеалів.

Філософія XX століття (некласична) формується насамперед як антитеза класичній, як певне "нове філософське мислення". Для некласичної філософії характерні такі суттєві риси.

1. Сучасна філософія характеризується наявністю різноманітних шкіл. Найбільш відомими є такі: герменевтика, екзистенціалізм, неопозитивізм, неофрейдизм, неотомізм, персоналізм, прагматизм, структуралізм, феноменологія, філософська антропологія та ін. (схема 3.1). Проте це аж ніяк не означає її "космополітизацію". Навпаки, сучасна філософія набула "загальнолюдського", "планетарного" характеру. Річ у тім, що XX століття – це час становлення нового рівня цілісності людства, яке починає активно визначати себе як суб'єкт загальнолюдської практики. В цих умовах філософія вперше за всю свою історію стає реально "світовою філософією" – її провідні школи набувають статусу світових тенденцій планетарності філософської думки. Такому процесу значною мірою сприяє інтернаціоналізація філософських досліджень, об'єднання зусиль філософів різних країн і напрямків у розробці фундаментальних теоретичних проблем. Ці процеси виступають важливою передумовою для формування взаєморозуміння представників різних культур.

2. Сучасна філософія відмовляється від раціоналізму: стає на позиції ірраціоналізму. Ірраціоналізм (від лат. *irrationalis*- нерозумний, несвідомий) – це система філософських вчень, які обстоюють обмеженість раціонального пізнання, протиставляють йому інтуїцію, віру, інстинкт як основні види пізнання. В історії філософії ірраціоналістична тенденція була притаманна неоплатонізму, августиніанству та іншим філософським школам. Як філософська течія ірраціоналізм сформувався в XIX столітті. У XX столітті цей стиль філософствування починає домінувати в західній філософії; "філософію мислення" замінює "філософія життя".

Ірраціоналізм з його приниженням або запереченням раціонального пізнання слід відрізняти від агностицизму, який затверджує принципову неможливість об'єктивного пізнання світу взагалі.

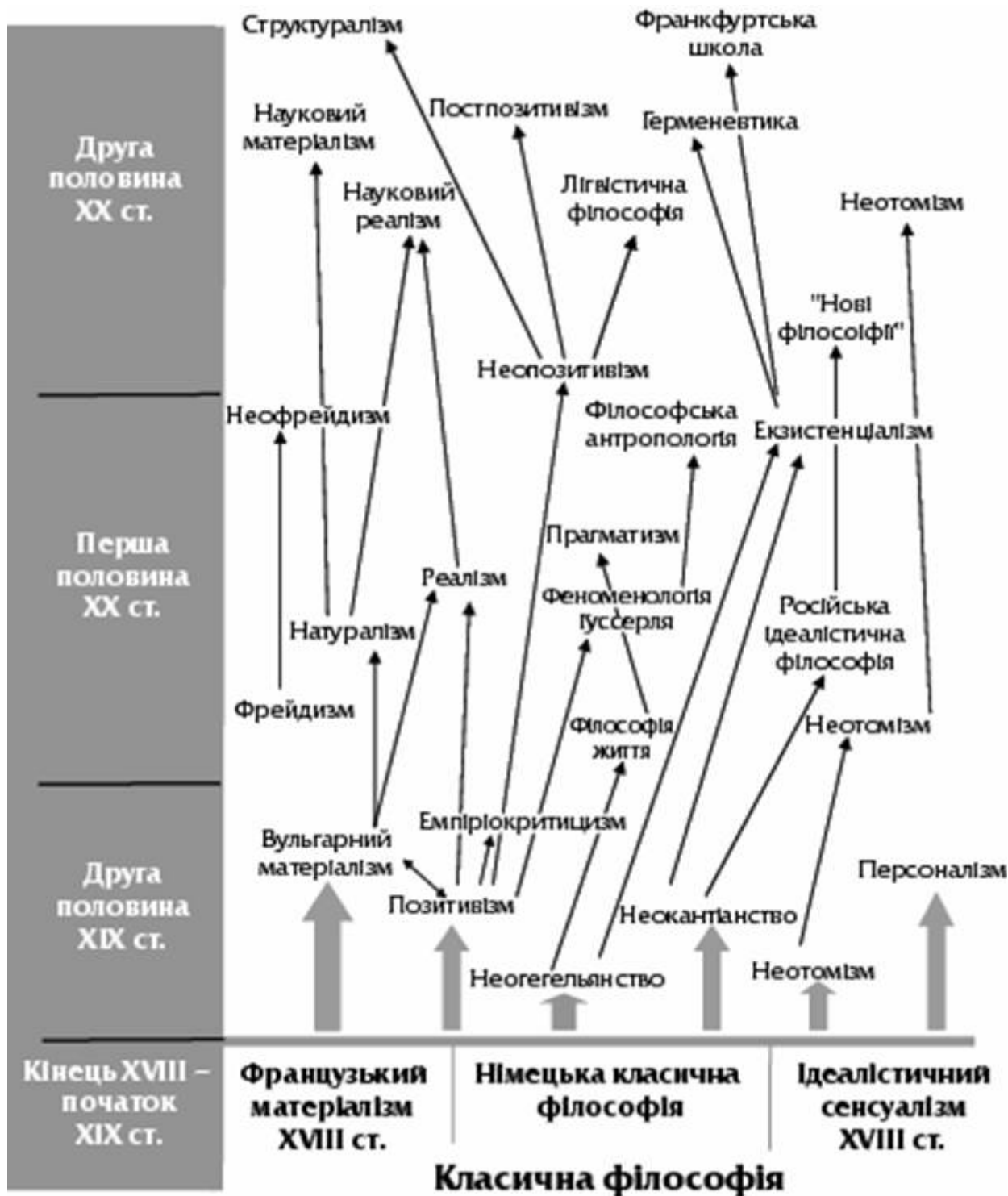

Схема1. Еволюція філософії

3. Більшість сучасних філософських систем має антропологічний характер. Вони поєднуються загальною особливістю: наявністю спільного підходу до визначення головної філософської проблеми, а саме проблеми людини. Антропологізм проявляється у спробах визначати основи і сфери людської особистості та суб'єктивності, розглядати людину як "міру всіх речей", із неї та завдяки їй намагатися зрозуміти як її саму, так і навколишнє середовище (природу, суспільство), а також культуру. На розвиток філософського антропологізму мали вплив такі ідеї: по-перше, людина – це істота, яка володіє розвинутим даром створювати символи; по-друге, людина, отримавши відносну самостійність від природи, набула можливості саморозвитку, перевтілення; по-третє, спонтанність людської природи, здатність людини змінювати людське буття ніби знову відтворює саму людину не тільки духовно, а і як біологічний вид.

4. У філософії ХХ століття спостерігається суперечливе ставлення до науки. З'явилися погляди, які дістали назву сцієнтизму і антисцієнтизму. Сцієнтизм (від лат. *scientia* і англ. *science* – знання, наука) – позиція світогляду, в основі якої лежить уявлення про наукове знання як про універсальну культурну цінність і достатню умову для орієнтації людини у світі. Наука – це універсальне "везнання", що містить відповіді на всі питання і дає людині абсолютну гарантію успішності її безпосередніх дій у будь-яких життєвих ситуаціях. Такий погляд ігнорує суттєву рису науки, яка, зокрема, відрізняє її від релігії – наука завжди передбачає сферу непізнаного як необхідну умову свого функціонування.

Як усвідомлена орієнтація, сцієнтизм утверджується в західній культурі в кінці ХІХ століття, причому одночасно виникає і протилежна світоглядна позиція – антисцієнтизм. Останній стверджує принципову обмеженість науки у вирішенні проблем людського існування, звертає увагу на негативні наслідки науково-технічного прогресу. Антисцієнтизм тлумачить науку як "дегуманізуючу силу", що є джерелом трагічності людського існування.

5. У ХХ столітті дістала подальшого розвитку релігійна філософія. Спроби релігійного осмислення дійсності відрізняються від наукових методів, мають свою специфіку. Однак і в руслі релігійної думки народжувались і народжуються видатні філософські вчення, що значно впливають на культуру людства.

6. У ХХ столітті переважна більшість філософських шкіл і течій протистояла філософії марксизму. Це визначалось тим, що на довгі роки марксизм стає наріжним каменем ідеології та політики суспільства, яке намагалось на практиці реалізувати комуністичні ідеї. У прагненні довести неспроможність принципів марксизму більшість представників філософських течій віддали данину їх критиці. Довгі роки розвиток філософії здійснювався у сфері ідеологічного протиборства. Замість того щоб, вирішувати суто філософські проблеми, сторони відшукували вади та слабкі місця у філософських концепціях одна одної. На цьому фоні підсилювались намагання побудови філософських систем, які прагнули до звільнення від впливу ідеології, природознавства і навіть науки.

Серед безлічі напрямів і течій філософії ХХ століття є кілька ліній, які найбільш яскраво характеризують основні тенденції її розвитку. Це, по-перше, ірраціоналістично-гуманістична; по-друге, сцієнтистська; по-третє, релігійна. Які основні ідеї репрезентовані в цих напрямках, в чому позначився їхній вплив на соціокультурне буття, світорозуміння і духовність людини ХХ століття, якою мірою вони підносять менталітет людства на новий щабель і в чому зазнали вони невдач? Саме ці питання знаходитимуться в центрі нашої уваги.

2. Ірраціоналістично-гуманістичний напрямок в сучасній філософії

Позиції ірраціоналізму в сучасній філософії відстоє багато різних шкіл і напрямків. Серед них значне місце належить *філософії життя*. Сформувалась вона на межі ХІХ і ХХ століття і набула сили головним чином у Німеччині та Франції. Засновує „філософію життя” *Артур Шопенгауер* (1788 -1860), котрий вважав, що розум у житті людини і у світі в цілому відіграє скромну, суто технічну роль. Основні життєво важливі процеси відбуваються без участі інтелекту. Життєвий світ людини є нерозумним, хаотичним і єдине, що якимось упорядковує його, – це „світова воля”, і аж ніяк не розум. Шопенгауер лише висунув основні ідеї нової філософії, а всебічний розгляд дістала вона у таких школах, як *філософія „волі до влади” Фрідріха Ніцше* (1844–1900) і його послідовників *академічна „філософія життя” Вільгельм Дільтей* (1833–1911), *Георг Зіммель* (1858–1918), *Освальд Шпенглер* (1880–1936), „*творча еволюція*” *Анрі Бергсона* (1859–1941) і його послідовників. Коротко розглянемо ці школи.

Філософія „волі до влади”. Німецький філософ і поет *Фрідріх Ніцше* виклав свої погляди в таких творах: „Так говорив Заратустра”, „По той бік добра і зла”, „Генеалогія моралі”, „Воля до влади”, „Антихристиянин” та ін. Ці твори репрезентовані в різних жанрах. Тут і форма есе, і праці складають афоризми і фрагменти окремих роздумів. Філософія Ніцше набула вираження в поетичній творчості, в легенді, міфі. Її основні положення можна звести до такої схеми (схема 2).

Схема 2 “Філософія життя” Фрідріха Ніцше.

По-перше, Ніцше оцінює навколишній світ як «хаотичний потік життя», активний життєвий універсум. Життя – це перша реальність (субстанція), що передує розділенню матерії та духу, буття і свідомості. Воно виступає вічним принципом буття, який реалізується в індивідуальних і неповторних формах людської діяльності. Розум, свідомість виконує в житті лише другорядну, підпорядковану роль захисту від руйнівних впливів зовнішнього середовища. Основним же стимулом всіх дій людини, які визначають і зміст цих дій, є сфера несвідомих життєвих потягів.

По-друге, на основі „волі до життя” Ніцше розвинув концепцію „волі до влади”. Поняття волі, як основи всього існуючого, він запозичає в Шопенгауера, але в його працях йдеться не про абстрактну „світову волю”, а про конкретно визначену волю – волю до влади. Ніцше переконаний, що основним законом світобудови є невичерпна воля до впливу і панування. Він діє і в рослинному, і в тваринному світах. Воля до влади – це мов „душа” світу, вкорінена в його глибинних надрах. Світ являє собою арену боротьби за владу, за перевагу над іншими. Владолюбство органічно властиве також і всім людям, хоч і різною мірою. Справжнім буттям людини може бути тільки лише постійний рух і становлення, невпинна творчість. Всяка дія людини, на думку філософа, – це „рід властолюбства”. Несправедливість і пригнічення в суспільстві цілком природні, оскільки вони породжені перетинанням різних спрямувань до влади і розширенням своєї могутності. Прагнення до влади є незмінною внутрішньою суттю людини.

По-третє, найвищим типом людини Ніцше вважає надлюдину (супермена), що звільнилась від слабких сторін своєї природи. Ідея надлюдини була своєрідною реакцією німецького філософа на догматичне християнство, яке, на думку Ніцше, зробило людину слабкою, покірною і приниженою. Все краще в людині, писав філософ, знищило християнство. Воно завжди було на боці слабких, воно настирливо культивувало в людях слабкість і вбивало в них силу, виховувало почуття страху. На протигагу християнському ідеалу Ніцше дає свій ідеал людини сильної, владної. Він писав: „Бог помер!”, бо віра в такого Бога не варта уваги, але віра в Бога мусить бути, тому – „Хай живе Бог!”, але не Бог безсилим рабів, а Бог всесильних суперменів!”. Ці ідеї Ніцше були пізніше використані німецьким фашизмом, хоча сам Ніцше ніколи не говорив про переваги німецької нації над іншими народами.

Академічна „філософія життя”. Так само як і Ніцше, Вільгельм Дільтей вважав, що основним завданням філософії є осягнення життя. Він розглядав історію Духу, починаючи з найдавніших часів. В його розумінні, Дух – це не тільки індивідуальна свідомість, але й самі філософські системи (матеріалізм, ідеалізм, дуалізм та ін.). Дух не можна пояснити лише за

допомогою засобів науки. „Не пояснити, а зрозуміти за допомогою засобів інтуїтивного проникнення" – такий підхід Дільтея. Психологія “розуміння” повинна бути заснована на самоспостереженні, „вживанні”, „самопереживанні” та інших подібних методах дослідження. „Остання таємниця життя” не може бути пізнана до кінця, до неї можна лише весь час наближатися.

Георг Зіммель, для того щоб розкрити проблему життя, звертався до історії культури і взаємовідносин людини з нею. Життя – це невпинна боротьба зі смертю, довічна текучість і мінливість форм культури. Історія культури представляє собою невблаганне погоджування „життям” все нових і нових культурних форм, які рано чи пізно старіють і стають гальмом для життя. Доля культури через це завжди трагічна, так само як трагічна і вся історія людського роду.

Інтерпретує поняття життя у культурно-історичному плані і *Освальд Шпенглер*. Життя для нього – це „доля”, „душа” культури, яка обґрунтовує ідею катастроф, що, постійно і регулярно повторюючись в історії, призводять до виникнення і смерті замкнутих у собі цивілізацій.

Концепція „творчої еволюції”. Її розвивав представник французького інтуїтизму лауреат Нобелівської премії *Анрі Бергсон*. Як і попередники, він закликав розглядати життя не як щось заокремлене і завершене, а як безперервне творче становлення. Для Бергсона життя – це метафізичний космічний процес, могутній потік творчого формування, „життєвий порив”. Матерія – якісне начало буття, хоча й спричиняє опір, але все ж підкоряється життю. Людина трактується Бергсоном як творча істота, здатність до творчості якої визначається ірраціональною інтуїцією. Інтуїція (від лат *intueri* – раптове осяяння) – це безпосереднє і безмежне споглядання істини шляхом творчого натхнення і сили волі. Вона виникає не внаслідок міркування або ж спостереження, а шляхом укорінення в „інтимну сутність” предметів. Інтуїція представляє собою один із проявів життєвого пориву, який має в собі ясність і очевидність. Бергсон характеризує інтуїцію як основу духу, як саме життя, а завдання філософії – в тому, щоб допомогти людині оволодіти інтуїціями.

Помітний вплив на сучасну філософську культуру мала *феноменологія*. Цей філософський напрямок започаткував німецький філософ і вчений, професор Гальського і Фрейбурзького університетів *Едмунд Гуссерль* (1859–1938). „Феномен” у перекладі з грецької мови – це те, що з’являється. У феноменології мова йдеться про те, що з’явилося у свідомості людини в її чуттєвому досвіді і в подальшому процесі його осмислення. Феномен - це і відчуття, і сприймання, і уявлення, і думка.

Феноменологія є вченням про особливий стан свідомості, про феномени і їх значення. Проте під свідомістю феноменологія розуміє „чисту” трансцендентальну свідомість, абстраговану від людини і від суспільного середовища. Чиста свідомість – це потік свідомості, яка формує феномени – значення предметного світу. Гуссерль називає це інтенційною спрямованістю свідомості на предмет і на себе. Чиста свідомість відкривається як неупередженість між собою і світом.

Вирішальну роль у феноменології відіграють методи дослідження. Найбільш детально Гуссерль розробив метод ідеалізації або сутнісного опису. Це метод пізнання чистих ідеальних властивостей, таких як „чисельність”, „кольоровість”, „вродливість”. Такі властивості називаються „ейдосом” (від грец. *eidos* - вид, образ, ідея). У процесі ідеалізації необхідно абстрагуватись від основи, в якій дані властивості конкретизуються, а також від її індивідуальних і родових властивостей. Пізнавальне зусилля повинно бути сконцентровано на якісному боці „ейдосу”.

Провідне місце в ірраціоналістично-гуманістичному напрямку західної філософії належить *екзистенціальній філософії*. Вона зародилась у середині XIX століття, коли, на протигагу об’єктивному ідеалізму гегелівської філософії, датський філософ *Сьорен К’єркегор* (1813–1855) висунув тезу абсолютної цінності саме індивідуально-неповторного (а не всезагального) аспекту реальності як людського існування. Звідси виник і термін „екзистенціалізм” (від лат. *existentia* – існування). Ідеї К’єркегора, щоправда, на деякий час були забуті. І лише в 20-ті роки XX століття німецький філософ *Мартін Хайдеггер* (1889-1976) в книзі „Буття і час” сформулював філософське вчення, центральним поняттям якого постала

"екзистенція" – людське існування. Подібних висновків, незалежно від Хайдеггера діходить інший німецький філософ – *Карл Ясперс* (1883–1969). Упродовж 30-х років виникає і поширюється французький напрям екзистенціалізму, представниками якого були відомі письменники та філософи: *Альбер Камю* (1913–1960), *Жан-Поль Сартр* (1905–1980), *Габріель Марсель* (1889–1973), *Моріс Мерло-Понті* (1908–1961) та ін.

Що ж таке екзистенціалізм? Екзистенціалізм – це ірраціоналістична філософія, предметом розглядання якої є не об'єктивна реальність, а внутрішній світ людини. Основне завдання екзистенціалізму полягає у встановленні змісту людського існування. Центральними проблемами цієї філософії є:

1. *Проблема існування (екзистенції) людини.* Екзистенціальна філософія стверджує, що не все, чим людина живе, що вона переживає, справжнє існування. Коли людина працює, вчиться, відпочиває, радіє тому чи іншому випадку – це існування зовнішнє. У такому існуванні губиться неповторна єдність, єдність кожної окремої особи, зникають ті первісні, внутрішні, інтимні, начебто незалежні від зовнішнього світу, від інших людей переживання, які й становлять існування. Для позначення існування в цьому розумінні й користуються терміном "екзистенція". Екзистенція виражає глибинну основу, сутність існування, неповторність, унікальність людини та її долі. Якщо існування представляє людину такою, якою вона є, то екзистенція вказує на можливості, які містяться в ній. Екзистенція означає здатність людини здійснити свій вибір, розкрити свої можливості, бути собою.

2. *Проблема буття людини та буття світу.* Це центральна проблема екзистенціальної філософії. Про це свідчать навіть назви творів основоположників екзистенціалізму. У Хайдеггера – основна праця "Буття і час", у Сартра – "Буття і ніщо" та ін. Як же розуміють буття екзистенціалісти? Та як це поєднується з проблемою людини? На відміну від класичних філософських вчень про буття, які розглядають його як об'єктивний, незалежний від свідомості світ, екзистенціалісти вважають, що філософія стоятиме на позиціях життєвого реалізму лише тоді, коли об'єктом її досліджень буде людина, її життя. Світ для людини існує остільки, оскільки вона йде від свого буття, дає світу визначене значення та зміст. Людина творить світ таким, яким вона хоче його бачити, виходячи зі своїх переживань, створює свою емоційну картину світу. І тому, як стверджують екзистенціалісти, нема сенсу говорити про якийсь особливий, об'єктивний, світ позалюдського. В їх концепціях об'єктивна дійсність існує як суб'єктивна, як продукт переживань суб'єкта, як існування його сприйняття, його свідомості.

3. *Проблема свободи людини.* Екзистенціалізм називають філософією свободи. І справді, проблема свободи посідає в екзистенціалізмі важливе місце. Але ж у чому сутність свободи? Як її розуміють екзистенціалісти? Екзистенціалізм визначає свободу як вибір людиною самого себе: людина така, якою вона сама себе вільно вибирає. Свобода трактується не як свобода діяльності, а лише як свобода вибору або ставлення суб'єкта до незалежного від нього оточення. Він може або вільно погодитися зі своїм станом, або теж вільно не приймати свого стану. Об'єктивна ситуація не сама по собі обмежує нашу свободу, а лише в якості переживання її як обмеження. Наприклад, в'язень або ж раб теж може бути "вільним", відповідним чином самовизначаючи своє ставлення до свого становища. Звідси висновок: завдання людини полягає не в тому щоб, змінити світ, а в тому, щоб насамперед змінити своє ставлення до нього.

Схема 3. Ідейні джерела та еволюція екзистенціалізму

Ідеї екзистенціалізму мали і мають великий вплив на різноманітні течії сучасної філософської думки (схема 3). Під впливом цієї філософії розвивалась "франкфуртська школа" (Ю. Хабермас, А. Шмідт, Т. Адорно, Г. Маркузе та ін.), "нові філософи" (Ж. М. Бенуа, Г. Лардро, М. Гарен та ін.), які з'явилися в 70-ті роки у Франції та ін.

Одним із сучасних різновидів екзистенціальної філософії є *герменевтика* (від грец. *hermeneuo* – мистецтво тлумачення) – теорія і практика тлумачення текстів. Етимологію слова "герменевтика" зв'язують з іменем бога Гермеса – у давньогрецькій міфології посланця богів і того, що тлумачив їхню волю. Розробка філософії герменевтики як напрямку сучасної філософії була започаткована німецьким філософом *Гансом Георгом Гадамером* (1900–1991). Він трактував герменевтику не просто як метод гуманітарних наук, а як вчення про буття. Предметом філософського знання з погляду Гадамера є світ людини, трактований як сфера людського спілкування. Філософська герменевтика – це філософія розуміння, яка виступає універсальним способом буття людини у світі.

Однією з найвпливовіших ідейних течій ХХ століття став *психоаналіз*, або *фрейдизм*

Засновником психоаналізу в його класичній формі був австрійський психолог, невропатолог, психіатр *Зігмунд Фрейд* (1856–1939). Основні погляди Фрейда викладені в його працях: "Три нариси з теорії сексуальності" (1905), "По той бік принципу задоволення" (1920), "Я і Воно" (1923), "Тотем і табу" (1913), "Майбутнє однієї ілюзії" (1927), "Незадоволеність у культурі" (1930) та ін.

У названих працях яскраво проявляється перехід З. Фрейда від раціоналізму до ірраціоналізму. Відомо, що впродовж тривалого часу в європейській філософській думці домінували раціоналістичні концепції. Феномен свідомості був тим центром, навколо якого виникали філософські суперечки, пов'язані з осмисленням відносин між людиною і навколишнім світом. Фрейд ввів нове вимірювання у філософію. Він звернувся до аналізу психіки в цілому. На цій підставі у Фрейда формуються уявлення про суб'єктивну реальність людини. У праці "Я і Воно" він розгортає структурну концепцію психіки, зазначаючи в ній такі сфери:

а) несвідоме ("Воно") – це визначальний глибинний план людської психіки. Він функціонує на основі природжених, природних, генетично первинних потягів;

б) свідоме ("Я") – це розум людини або "его". Воно виступає посередником між несвідомим та зовнішнім світом "Я", прагне зробити "Воно" прийнятним для світу і привести світ у відповідність до бажань "Воно";

в) підсвідоме ("Над – Я") – це внутрішня особиста совість. Вона утворюється під впливом системи суспільних заборон. Якщо "Воно" зумовлене генетично, "Я" – індивідуальним досвідом, то "Над-Я" є результатом впливу інших людей.

Важливим складовим елементом фрейдівського вчення було уявлення про існування в надрах "Воно", одвічних несвідомих інстинктів сексуальної насолоди (лібідо). Вони вступають у конфлікт зі свідомістю, орієнтованою на принцип реальності, тобто на соціально прийнятні форми поведінки та способи задоволення бажань. Свідоме "Я" і підсвідоме "Над - Я" прагнуть підкорити сферу несвідомого "Воно". При цьому відбувається лише уявне розв'язання конфлікту, оскільки витіснені в несвідоме сексуальні бажання в будь-який час можуть вирватись на поверхню і стати причиною нових конфліктів. Пошук їх реального розв'язання досягається шляхом свідомого оволодіння бажаннями, їх безпосереднім задоволенням, або сублимацією (від лат. *sublimare* – високо піднімаю, підношу).

Сублимація – це особливий вид відхилення інстинктів (лібідо) від притаманної їм спрямованості і переключення їхньої енергії на досягнення соціальних і культурних цілей. Сублимацією пояснює Фрейд виникнення релігії, мистецтва, суспільних інституцій. Сублимація, за Фрейдом, проявляється у творчості. З позиції сексуальних поглядів Фрейд аналізує творчість Леонардо да Вінчі, Гете, Шекспіра, Достоевського.

Найвідомішими послідовниками З.Фрейда були засновники *аналітичної психології* швейцарський психолог, філософ і культуролог *Карл Густав Юнг* (1875–1961), засновник *індивідуальної психології* австрійський психолог *Альфред Адлер* (1870–1937), засновник *сексуально-економічної теорії* австро-американський лікар *Вільгельм Рейх* (1879–1957), німецький філософ, психолог та соціолог *Еріх Фромм* (1900–1980), ідеолог "нових лівих" *Герберт Маркузе* (1898–1979) та ін. Ці філософи уточнили вихідні положення психоаналізу, оновили їх, і тому їх концепція дістала назву *неофрейдизму*.

Засновники неофрейдизму вказали на неспроможність ортодоксального фрейдизму вирішити проблему взаємодії особи і суспільства. Наприклад, основного представника неофрейдизму Еріха Фромма не задовольняв біологізм і соціальний песимізм Фрейда, тому він сконцентрував увагу на перетворенні психоаналізу на соціальну філософію. З цією метою він звернувся до попередньої філософської думки, а саме до поглядів Л. Фейєрбаха і особливо до праць К. Маркса, що дало йому змогу критично переосмислити фрейдівську точку зору на природу несвідомих потягів та роль соціальних факторів у становленні особистості. Проте, вважаючи, що соціальна теорія К. Маркса недостатньо враховує роль психологічного фактора, Фромм поставив за мету доповнити марксизм психоаналізом.

3. Позитивістська тенденція в сучасній світовій філософії

Відповіддю на реальні проблеми науки, які були зумовлені бурхливим її розвитком у ХХ столітті, є виникнення такого напрямку у філософії, як *позитивізм* (від лат. *positivus* – позитивний). Основні ідеї позитивізму були сформульовані французьким філософом *Огюстом Контом* (1798–1857). Вся попередня традиційна філософія (матеріалізм та ідеалізм), на думку Конта, з її абстракціями ("матерія", "дух" та ін.) та претензіями на самостійне дослідження реальності не мають права на існування. Всі знання про світ дають тільки конкретні "позитивні" науки (звідси і назва), які спираються на безпосередній досвід людини. Конт допускав існування синтезу наукового знання за яким можна зберегти стару назву "філософія". Предметом такої філософії повинно бути складання та систематизація спеціально-наукового знання (схема 4). Подібні ідеї розвивали англійські філософи *Дж. Стюарт Міль* (1806–1873), *Герберт Спенсер* (1820–1903).

У другій половині ХІХ століття розпочинається етап так званого "*другого позитивізму*", або *емпіріокритицизму*. Його творцями були професор фізики Віденського

університету *Ернст Мах* (1838–1916) та швейцарський філософ *Ріхард Авенаріус* (1843–1896). На відміну від „першого позитивізму“, який розглядав філософію як синтезуючу науку, емпіріокритицизм зводив її до теорії пізнання і прагнув побудувати теоретичну модель процесу пізнання. В основу цієї філософії покладено ідеалістично витлумачене поняття досвіду. Досвід розглядається не як відображення об'єктивного світу, а як внутрішній світ свідомості, людських переживань, які виникають незалежно від впливів зовнішнього світу – як потік відчуттів, очищених від субстанції, причинності і взагалі від об'єктивної реальності. Емпіріокритицизм прагнув довести, що реально існують лише відчуття, все інше – їхні комплекси. Для „другого позитивізму“ простір і час, закономірність є суб'єктивними формами упорядкування відчуттів, які зовсім позбавлені будь-якого об'єктивного змісту. Суб'єкт і об'єкт емпіріокритицизм визначає як елементи суто свідомості. Він заперечує достовірність людських знань, здатність науки пізнавати об'єктивну істину. Межею науки є „чистий опис“ фактів чуттєвого сприйняття, до яких пристосовується думка.

На початку ХХ століття виникає і набуває поширення новий варіант позитивістської філософії – „третій позитивізм“, або *неопозитивізм*. Неопозитивізм – це течія, до якої входять різні логіко-філософські школи. Серед них: школи логічного позитивізму (логічного емпіризму), логічного негативізму, семантичного позитивізму (логічного аналізу) та інші.

1. *Логічний позитивізм (логічний емпіризм)*. Сформувався в 1922 році. Його представниками є австрійський філософ *Моріц Шлік* (1882–1936), американський філософ і логік *Рудольф Карнап* (1891–1970), німецький філософ *Ханс Рейхенбах* (1891–1953), австрійський філософ *Людвіг Вітгенштейн* (1889–1951).

Логічний позитивізм розвивається в руслі головного ідейно-теоретичного спрямування перших двох етапів позитивізму. Він також заперечує за філософією право бути самостійним вченням, відкидає як матеріалізм, так і ідеалізм. Проте, логічний позитивізм привертає увагу не до систематизації спеціально-наукових знань в філософії, як це робив класичний позитивізм ХІХ століття, а до діяльності з аналізу мовних форм знання. Філософія не є теорія, а суть, аналітична діяльність з прояснення мови, усунення неточностей у позначеннях, які породжують „метафізичні“ речення. Філософ не стільки дає знання, скільки займається терапевтичною діяльністю, усуває (вимучує) уявне знання.

Схема 4. Етапи розвитку позитивізму

Очищенню філософії, на думку неопозитивістів, сприяє розроблена ними процедура *верифікації* (від лат. *verificare* – доводити істину). Суть принципу полягає в тому, що кожне

твердження необхідно зіставити з фактами. Якщо при цьому виявиться принципова неможливість зіставлення якогось твердження з фактичними даними, то воно вважається позбавленим сенсу "псевдотвердженням" і від нього слід звільнитися. Таким чином, функція філософії полягає в поясненні діяльності людини в мовному світі. Згідно з такою логікою безглуздо говорити: „є матерія", „нема матерії", „матерія первинна", „свідомість первинна" чи запитувати: „Є Бог?" тощо.

Отже, принцип верифікації передусім був спрямований проти світоглядних принципів філософії. Однак вилучення світоглядних питань із філософії і наукового знання не виправдало надій. Класичні метафізичні проблеми були значними не лише для осмислення людської життєдіяльності, природи людини, а й для аналізу гносеологічних питань. Крім цього, виявилось неможливим формалізувати мову науки до кінця. Адже у структурі наукових теорій існують метафізичні висловлювання, які не можна перевірити за допомогою принципу верифікації. Все це спричинило крах принципу „верифікації".

2. Головна особливість *логічного негативізму*, другої різновидності неопозитивізму, полягає в переході від принципу верифікації до принципу фальсифікації. Основним його представником є англійський філософ і соціолог *Карл Поппер* (1902–1994). Ось окремі положення логічного негативізму:

⌚ якщо чуттєві факти досвіду збігаються з твердженнями (виразами) теорії, то ці твердження – істинні;

⌚ якщо чуттєві факти досвіду суперечать твердженням (виразам) теорії, то ці твердження – хибні. В цих положеннях – позиції верифікації, які логічний позитивізм не заперечує, але до них додає третю позицію;

⌚ якщо чуттєві факти досвіду, які підтверджують чи заперечують дані твердження, відсутні, то такі твердження можна назвати не істинними і не хибними, а виправданими. Це – позиція „принципу фальсифікації". Принцип фальсифікації (від. лат. *falsificare* – підробляти) – це визнання відсутності фактів чуттєвого досвіду, які б спростовували дане твердження, за виправдання даного твердження, тобто, „звільнення його як від істинності, так і від хибності. Відсутність даних того чи іншого чуттєвого досвіду ще не є ні доказом, ні спростуванням твердження, виразу, теорії;

⌚ заключним висновком „принципу фальсифікації", який надає право твердженню бути тільки „виправданим", є вказівка на можливість появи фактів чуттєвого досвіду, які зможуть це твердження або підтвердити, або спростувати – надати статус істинного або хибного. „Виправдане" твердження – як „виконуюче обов'язки істинного" – може бути науковим терміном, але тільки тимчасово, до появи факту, який зможе „підняти" його на вищий (до істини) або „опустити" на нижчий (до хибності) рівень.

3. Третьою різновидністю неопозитивізму є *семантичний позитивізм*, або *лінгвістичний аналіз*. Його основними представниками були: *Бертран Рассел* (1872–1970), *Людвіг Вітгенштейн* (1889–1951), *Альфред Тарський* (1902 - 1984). Семантичний позитивізм заперечує жорсткі логічні вимоги, вважаючи, що об'єктом аналізу має виступати природна мова. Традиційні філософські проблеми, на думку його представників, можуть бути подані у вигляді дилем, які вирішуються через лінгвістичний аналіз та уточнення значення слів. У цьому виявляється сутність даної філософської течії. Отже, основне завдання цієї філософії полягає в розробці семантичної теорії значення мовних виразів, яка є одночасно теорією розуміння. Ця течія мала значний вплив на сучасну логіку та лінгвістику.

4. "Паралельно" з семантичним позитивізмом у 60-70-х роках виникає *критичний раціоналізм Карла Поппера*, в працях якого в ряді питань позначився відхід від ортодоксального неопозитивізму; спираючись на його праці, виникає *постпозитивізм*. Основні його представники: *Імре Лакатос* (1922–1974), *Томас Кун* (нар. 1922), *Пауль Файерабенд* (нар. 1924) та інші. Принциповим положенням постпозитивізму стало твердження про визначальну роль науки в житті суспільства. Воно поєднується з прагненням відокремити науку як особливу сферу раціональності від псевдонауки і передусім від метафізики та ідеології. Представники цього напрямку переглянули вихідні принципи неопозитивізму щодо методології наукового пізнання, радикально переосмислили сам предмет вивчення – ним стали не окремі висловлювання, а наука як цілісна динамічна система, що розвивається, оскільки наукове

знання є цілісним за своєю природою, його не можна розбити на окремі висловлювання чи незалежні один від одного рівні: емпіричний та теоретичний.

Однією з форм прояву позитивізму є методологічний напрямок, який дістав назву *структуралізму*. Він виник в європейській філософії в середині ХХ століття і об'єднує ряд шкіл у соціогуманітарному пізнанні, пов'язаних методом виявлення структури, тобто сукупності відношень між елементами цілого, що зберігають свою сталість у ході різноманітних перетворень і змін. У такому розумінні поняття "структура" характеризує не простий стійкий „кістяк" якогось об'єкта, а сукупність правил, за якими з одного об'єкта можна одержати другий, третій і так далі шляхом перестановки його елементів і певних симетричних перетворювань. Виявлення структурних закономірностей окремих об'єктів досягається шляхом виведення відмінностей між цими об'єктами як перетворювання один в одного конкретних варіантів єдиного абстрактного інваріанта.

Головними представниками структуралізму є французький антрополог і філософ *Клод Леві-Строс* (нар. 1908), філософ і історик культури *Мішель Фуко* (1926–1984), психоаналітик *Жан Лакан* (1901–1981), літературознавець *Ролан Барт* (1915–1980), один із засновників філософського напрямку постмодернізму *Жак Дерріда* (нар. 1930р.). Основним джерелом розробки методології філософського структуралізму була книга видатного швейцарського мовознавця *Фердинанда де Соссюра* (1857–1913) „Курс загальної лінгвістики" (1916). Саме Соссюра належить ідея створення загальної науки про знаки, яку він назвав семіологією. Він вважав, що „мова є лише окремий випадок, який описується Теорією Знаків". Така позиція Соссюра припускала можливість використання методів структурної лінгвістики під час дослідження інших знакових систем.

Саме ці особливості структурної методології врахував Клод Леві-Строс при дослідженні шлюбно-родинних відносин, ритуалів, міфів, культурного і ментального життя первісних племен у цілому. Мішель Фуко переносить засоби структурного аналізу у сферу історії ідей. У своїй найбільш відомій праці „Слова і речі" Фуко на прикладі трьох наук - мовознавства, біології і політичної економії - розглядає зміну структур, які лежать у основі знання протягом трьох періодів історії європейської культури: ренесанс, класика і сучасність. Ролан Барт сприйняв постанови структурного аналізу на усвідомлення європейських соціальних явищ. Кожний із структуралістів прагнув виявити „бінарні опозиції" (природа–культура, рослинне–тваринне, сире–варене та ін.), які лежать в основі глибинних структур людського розуму, визначити універсальну структуру людського буття.

Структуралізм базується на переконанні в існуванні єдності усього сущого, універсальності його принципів.

Говорячи про структуралізм, слід показати його позитивні моменти і значення для науки. Це, по-перше, ретельна розробка механізмів комунікацій; по-друге, опора на багатомірність культурних утворень. Проте структуралізм відмовляється від активності суб'єкта як носія культури, недооцінює індивідуальність, абсолютизує знаково-мовну систему. Структуралізм потребує синтезу з іншими науками.

4. Марксистська філософія: класичний і сучасний етапи

Марксизм – філософія, економічна і соціально-політична доктрина, що за останні півтора століття існування так чи інакше вплинула на долю людства. Його творці – *Карл Маркс* (1818–1883), *Фрідріх Енгельс* (1820–1895); час створення – 40-ві роки ХІХ століття. Об'єктивними факторами виникнення марксистської філософії були такі (схема 5):

1. *Соціально-економічні і політичні передумови*. До них слід віднести:

а) утвердження капіталізму як соціального строю. Це відбулося завдяки промисловій революції в Європі на межі ХVІІІ–ХІХ століть. Необхідним наслідком цього була, з одного боку, велика машинна індустрія, а з другого – промисловий пролетаріат;

б) вихід пролетаріату на політичну арену. Експлуатація капіталістами найманих робітників привела до зростання незадоволення станом справ, страйки, виступи проти економічного стану;

Схема 5. Передумови виникнення філософії марксизму

в) потреба робітничого класу в науковій теорії. Такою теорією і став марксизм. Він виникає у вигляді системи ідей, принципів, теорій, яка прагне дати відповіді на філософські запитання: чи може бути суспільство справедливим; які перспективи розвитку суспільства та ін.

Отже, марксистська філософія виникла як відповідь на запит нової історичної епохи.

2. *Природничо-наукові передумови.* Особливе місце тут належить трьом великим відкриттям. Це:

а) закон збереження і перетворення енергії. Згідно з цим законом, певна кількість руху в одній його формі (механічній, тепловій і т. д.) перетворюється на рівну їй кількість руху в якійсь іншій формі. Закон став науковим підґрунтям філософських висновків про нестворюваність і незнищуваність матерії та руху;

б) клітинна структура живого, рослин і тварин. Це дозволило зробити філософський висновок про єдність усіх живих організмів і про те, що основою цієї єдності є клітина;

в) створення еволюційної теорії, єдності їх походження. У філософському аспекті ця теорія аргументувала ідею безперервності еволюції органічного світу, закономірності виникнення людини як найвищого прояву природи.

Успіхи природознавства, великі відкриття дали Карлу Марксу і Фрідріху Енгельсу певний матеріал для філософських узагальнень, для створення нового світогляду.

3. *Теоретичні джерела.* Головними, безпосередніми і найважливішими були такі джерела:

а) класична німецька філософія (особливо праці Г. Гегеля і Л. Фейєрбаха). Карл Маркс і Фрідріх Енгельс критично сприйняли й застосували на нових засадах гегелівське вчення про діалектику як теорію розвитку і філософський метод. По-новому трактуються також філософські ідеї Фейєрбаха, зокрема його антропологічний матеріалізм;

б) англійська політична економія. Карл Маркс, переробивши кращі досягнення прогресивних буржуазних економістів Адама Сміта і Давида Рікардо, обґрунтував закономірності розвитку капіталізму;

в) французький утопічний соціалізм. У соціалістів-утопістів Сен-Сімона, Шарля Фур'є та ін. Маркс і Енгельс прийняли ідеї соціалізму.

Свої філософські погляди Карл Маркс і Фрідріх Енгельс виклали в таких наукових працях – Маркс: "До критики гегелівської філософії права" (1843), "Тези про Фейєрбаха" (1845), "До критики політичної економії" (1859), "Капітал" (1867, 1885, 1894); Енгельс: "Положення робітничого класу Англії" (1845), "Походження сім'ї, приватної власності і держави" (1884), "Анти-Дюрінг" (1878), "Діалектика природи" (1882), "Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії" (1886); Маркс і Енгельс: "Святе сімейство" (1856), "Маніфест Комуністичної партії" (1848).

У чому ж полягала новизна філософських поглядів Маркса та Енгельса? Виділимо наступне:

1. Філософська основа марксизму заснована на з'єднанні матеріалізму з діалектикою, на так званому діалектичному матеріалізмі. Це одне із надбань марксизму. Відомо, що діалектичні закономірності були сформульовані Гегелем. Проте Гегель вважав, що вони є законами розвитку ідей, понять. На противагу Гегелю, Маркс і Енгельс відкрили діалектику речей і показали, що діалектика понять є відображенням у свідомості людини діалектики об'єктивного світу.

2. Особливе місце у філософії марксизму посідає проблема людини. Розуміння людини в домарксистській матеріалістичній філософії зводилась до того, що людина – частина природи, активна, свідомо істота, яка має права на свободу і потребує гуманного ставлення до себе (французький матеріалізм XVIII століття і вчення Л. Фейєрбаха). Карл Маркс і Фрідріх Енгельс почали розглядати людину не лише як продукт природи, а й як соціальний феномен, причому акцент робили на її соціальних характеристиках.

3. Розвиток суспільства в марксизмі розглядається з матеріалістичних позицій. Попередня філософія вбачала джерело розвитку суспільства в ідеях. Філософія марксизму переносить акцент на економічне життя суспільства, насамперед на сферу матеріального виробництва. Вона послідовно проводить думку, що в основі суспільного розвитку лежить спосіб виробництва матеріальних благ. Минуле і майбутнє людства у цій філософії постає як послідовний процес зміни способів виробництва. Ось чому філософію марксизму називають також історичним матеріалізмом.

4. Червоною ниткою через увесь марксизм проходить ідея знищення приватної власності. Приватна власність, за Марксом, є найглибшим джерелом, витоків усіх соціальних бід, і тому саме її потрібно ліквідувати. На цьому підґрунті Маркс будує концепцію "розумної держави й розумного суспільства" (комунізму), в якому всі люди будуть мати рівні права, однакові соціальні можливості для реалізації сутнісних сил. Єдиним способом знищення приватної власності і утворення нового соціального ладу Маркс вважав соціалістичну революцію.

5. Важливе місце в філософії марксизму посідає проблема практики. Вона трактується як матеріальна предметно-чуттєва, цілеспрямована діяльність людини, завдяки якій змінюється природний і суспільний світ, у тому числі і сама людина. Вищим рівнем практики Маркс і Енгельс вважали революційну зміну суспільних відносин. Революційна практика пролетаріату і широких народних мас вважалася тим важелем, за допомогою якого ця філософська теорія могла реалізуватися.

6. Важливою характеристикою марксистської філософії є її атеїзм. У цьому вченні релігія піддається нищівній критиці. Для цього з використовуються досягнення науки і надбання попередньої філософії, насамперед французьких просвітителів XVIII століття та вчення Людвіга Фейєрбаха.

Особливий вплив марксистська філософія мала на діячів російського революційного руху, передусім на *Володимира Леніна* (1870–1924) – творця більшовизму. Внаслідок історичних реалій, що склалися в царській імперії в жовтні 1917 року, Ленін і його соратники реалізували марксизм на практиці. Так виникла нова пролетарсько-робітнича держава – СРСР. Однак реальна практика соціалізму, зокрема диктатура пролетаріату, виявилася зовсім не такими, якими вони уявлялися їх творцям. В результаті соціалістичного будівництва утворилося не суспільство соціальної справедливості та рівності, як передбачали основоположники марксизму, а суспільство з тоталітарним режимом на чолі з купкою вибраних правителів, які вважали себе "вірними продовжувачами справи марксизму-ленінізму".

Практичне втілення марксизму в Росії поклало початок 75-річній побудові "комуністичного раю" на землі. Це будівництво розкололо світ на дві ворожі, протилежні за ідеологією суспільно-політичні системи. Догматизованемарксистське вчення стало офіційним філософським вченням у новоутвореній країні робітників і селян. Марксистська філософія перетворилася з галузі культури на ідеологічний катехізис соціалізму і комунізму. Філософські системи, що відрізнялися від марксистських, оголошувалися хибними, ненауковими, а їх прихильники – ворогами народу та існуючої державної системи.

Захід не сприйняв основоположних ідей марксизму. Крім Росії, марксизм ніде не перетворився ні на більшовизм, ні на сталінізм. На Заході еволюція марксизму була зовсім іншою, із нього виросла європейська соціал-демократія. Зауважимо: марксизм ніколи не був на Заході державною ідеологією, а освоювався як важлива, складова частина широкої і розгалуженої соціально-критичної традиції.

Не маючи змоги показати всю різноманітність західної марксистської філософії ХХ століття, розглянемо найвідоміший її напрям – *неомарксизм*. Неомарксизм - це сукупність марксистських і промарксистських течій, що характеризуються критичним ставленням до капіталізму, «реального соціалізму» і його «марксистсько-ленінської» ідеології. Неомарксизм поділяється на два основних напрямки: *діалектико-гуманістичний* і *сцієнтичний*. Засновниками першого вважаються *Дйордь Лукач* (1885–1971) і *Антоніо Грамші* (1891–1937). Вони та їх послідовники вважали традиційний марксизм недостатньо людським, тому прагнули поставити в центр марксистської філософії людину як суб'єкта історичної дії. Водночас неомарксизм часто використовує ідеї немарксистської філософії, що створює в межах "діалектико-гуманістичного" напрямку спектр різних течій. Основними течіями є такі:

а) *Франкфуртська школа*. До неї належали *Герберт Маркузе* (1898–1979), *Теодор Адорно* (1903–1969), *Юрген Хабермас* (нар. 1929 р.). Використовуючи окремі положення марксизму для критики сучасного високорозвиненого індустріального суспільства, вони водночас виступали з "ліворадикальною" критикою соціалізму. Популярність Франкфуртської школи зросла на Заході з розвитком руху "нових лівих", який критикував Західну культуру в середовищі інтелігенції;

б) *фрейдомарксизм*. Він набув великої популярності в 60–70-х роках. Фрейдомарксист *Вільгельм Рейх* (1879–1957), *Еріх Фромм* (1900–1980) та ін. прагнули поєднати проблематику фрейдизму з соціальною проблематикою марксизму. Вони досліджували деформації психічної структури особистості і шукали шляхи їх подолання;

в) *екзистенціалістський марксизм*. Він виник у Франції в 50–60-х роках під впливом праць *Жана-Поля Сартра* (1905–1980) і *Моріс Мерло-Понті* (1908–1961). Основна проблематика цієї теорії – "реабілітація" гуманістичної концепції "молодого Маркса", за допомогою екзистенціального розуміння сутності людини, неогегельянської діалектики, елементів феноменології і "філософії життя";

г) *феноменологічний марксизм*. Виник він в Італії і США. Його основоположником вважають *Альфреда Шюца* (1899–1959), ідеї якого стали вихідним пунктом різноманітних концепцій цієї школи. Для найновіших варіантів феноменологічного марксизму є характерним: заперечення об'єктивного існування соціальних структур; ототожнення структур взаємодії з уявленнями про них індивідів, які взаємодіють; відмова від об'єктивного дослідження соціальних явищ задля "розуміння", "вживання", "співчутливого" опису;

г) *Будапештська школа марксизму*. Її представники орієнтувалися на положення ранньої праці *Дйордя Лукача* "Історія і класова свідомість", в якій філософську позицію марксизму автор вбачає не в класовій боротьбі, а в акцентуванні людських проблем під кутом зору людського існування, тобто марксизм "прочитується" в екзистенціально-гуманістичному тлумаченні; філософія марксизму не стільки протиставляє себе діалектико-ідеалістичній філософії Гегеля, скільки розвиває і поширює себе на суб'єктивно-соціальну сферу; діалектика "чистого" матеріального світу, як світу мінеральної та органічної природи без участі людини, позбавлена сенсу, бо в такому світі відсутні основоположні елементи діалектики – суб'єкт і об'єкт, які, взаємодіючи, забезпечують єдність теорії і практики як суті і мети діалектики людського світу. Тут спостерігається відверте заперечення Енгельсової "Діалектики природи";

д) югославська група "Праксіс". На початку 50-х років у хорватській столиці Загребі виходив журнал "Праксіс" навколо якого згуртувалась група марксистів на чолі з редактором *Гайо Петровичем*. Учасники групи проголосили невизнання марксизму "науковою" філософією. Претензії марксизму на "науковість" були визнані як "позитивістська деформація". Група не визнавала діалектику природи і "теорію відображення", всупереч яким утверджувалась активно-творча функція свідомості, заперечувала визначальну роль матеріального "базису" суспільства щодо ідей, політики, культури і, нарешті, проголошувала принципову несумісність і суперечність детермінізму і свободи.

Представники другого – *сцієнтистського* напрямку неомарксизму вважають марксистське вчення про суспільство недостатньо науковим. Вони апелюють передусім до економічних праць зрілого Маркса, матеріалістичної гносеології та аналізу класів.

Отже, неомарксизм характеризується різноманітністю течій, концепцій, ідей, які багато в чому відрізняються від теоретичних положень первісного марксизму. В цілому марксизм потребує не апологетів і руйників, а справжньої критики і розвитку. Оновлений і звільнений від догматів та помилок, він може і повинен поряд з іншими філософськими школами та напрямками шукати і знаходити відповіді на запитання, що постали перед людством на початку ХХІ століття.

Підводячи підсумок розгляду особливостей сучасної західної філософії, можна зробити такі висновки:

1. ХХ століття – це той час і простір, який трансформував через різні філософські напрями філософський досвід минулого в нових, дуже суперечливих, динамічних соціально-політичних умовах і дав свої, інколи полярні відповіді на вічні світоглядні питання, передусім на проблему світу і людини.

2. Суттєвою характеристикою сучасної західної філософії є її різноманітність, що знаходить свій вияв як у світоглядній орієнтації, так і в методологічних установах.

Контрольні питання:

1. Назвіть основні тенденції некласичної філософії кінця ХІХ століття.
2. Які фактори впливають на еволюцію сучасної західної філософії?
3. Назвіть напрями філософії ХХ століття, пов'язані із захистом та поновленням класичних філософських традицій.
4. Що таке сцієнтизм та антисцієнтизм ?
5. Що таке ірраціоналізм ?
6. Які історичні форми має позитивізм ?
7. У чому полягає подібність та своєрідність філософських поглядів логічних позитивістів та постпозитивістів?
8. Що таке принцип верифікації ?
9. Яка різниця між фрейдизмом та неофрейдизмом ?
10. Який зміст філософської категорії "екзистенція" ?
11. Чи є екзистенційна філософія гуманістичною?
12. У чому полягає суть еволюції релігійної філософії ХХ століття?
13. У чому полягають основні завдання філософії в сучасний період ?
14. Які найтипівіші риси основних філософських напрямів і шкіл ХХ століття?
15. Визначте основні риси марксистської філософії.
16. Чи є відмінність між теоретично-філософськими поглядами Маркса і Енгельса і їхнім ідеологічним і політичним тлумаченням? Якщо є, то в чому вона полягає?
17. У чому полягає сутність матеріалістичної діалектики?
18. Які риси притаманні матеріалістичному розумінню історії?
19. У чому Маркс мав рацію і в чому помилявся в критиці капіталізму? Ваша точка зору.
20. Що таке неомарксизм?

Лекція 1.8. Становлення і розвиток світогляду українських філософів

План лекції

1. Українська філософія як органічна складова української духовної культури. Загальні особливості української філософії.
2. Філософська думка доби Київської Русі..
3. Філософія українського Відродження та Просвітництва. Філософська діяльність Г.Сковороди.
4. Українська філософія XIX - початку XX століття.
5. Сучасна філософсько-світоглядна ситуація в Україні.

Література:

1. Айгарс Г.А. Основи філософії: Збірні таблиці з курсу та тлумачний словник основних філософських термінів. – Кривий Ріг, КК НАУ, 2009. – 44 с.
2. Грипас Л.М. Опорний конспект лекцій з філософії. – Кривий Ріг, КРАТЦА, 2003. – 148 с.
3. Касьян В.І. Філософія: Відповіді на питання екзаменаційних білетів: Навч. посіб. – 3-те вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2005. – 333 с.
4. Петрушенко В.Л. Основи філософських знань: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти I-II рівнів акредитації, 4-те видання, стереотипне. – Львів: «Магнолія плюс», 2006. – 312 с.
5. Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти III-IV рівнів акредитації. – 4-те видання, стереотипн., - Львів: «Новий Світ-2000», 2006. – 506 с.
6. Практикум з філософії: Методичний посібник для викладачів та студентів ВНЗ. Під редакцією В.Л. Петрушенка. Львів: «Новий Світ-2000», «Магнолія плюс», 2003.- 256 с.
7. Смольков О.А., Дещинський Ю.Л. Філософія: Навчальний посібник, 2-ге видання, стереотипне. – Львів: «Магнолія Плюс»; видавець СПД ФО «В.М. Піча», 2006. – 460 с.
8. Розвиток філософської думки в Україні: навч. посібник; [Електронний ресурс] / [за ред. проф. Ю. М. Вільчинського]. – 3-те вид., перероб. і доп. – К. : КНЕУ, 2014. – 327, [1] с.

Зміст лекції

1. Українська філософія як органічна складова української духовної культури. Загальні особливості української філософії

Філософія - явище загальнолюдське. Вона досліджує те, що становило в минулому і становить у наші дні ядро загальнолюдських цінностей, самоусвідомлень, духовних надбань.

Українська філософія в реальному своєму існуванні постає складовою частиною загальносвітового філософського процесу, більш точно - процесу розвитку європейської філософії: українська філософія не зароджується в поступовому русі власної культури (як, наприклад, у Греції чи Китаї), а запозичується із Візантії вже в досить розвиненому стані, і хоча вона набуває певних конкретно-культурних рис та забарвлень, по сьогоднішній день існують сумніви щодо реальності такого феномену, як українська філософія.

Ще один із перших дослідників української філософії, колишній ректор Вільного українського університету у Празі Д. Чижевський казав про те, що українській філософії ще тільки належить проявити себе і що, можливо, писати її історію ще зарано. Він вважав, що підставами для такої оцінки реального стану української філософської думки слугує те, що не існує таких філософських ідей, систем чи теорій, створених українськими філософами, які б набули визнання, прийняття та поширення як явища світової культури. І хоча тут існують деякі винятки (наприклад, філософія Г. Сковороди, деякі ідеї О. Потебні та В. Вернадського), в цілому із цим твердженням не можна не погодитись.

Але, з іншого боку, не можна не звернути увагу й на те, що в цивілізованій історії України не існує таких періодів, на яких би не була присутня філософія чи філософська думка. Тобто, в цілому філософія супроводжує всю цивілізовану історію України. Звідси можна зробити виправданий висновок про те, що українська філософія - це явище переважно внутрішнє у

відношенні до української культури, тобто, що вона виражала, концентрувала, виводила на рівень осмислення деякі важливі риси національного характеру та світосприйняття українців.

У наш час питання національної самоідентифікації, національного самоусвідомлення набули особливої значущості тому, що йдеться про свідомий вибір подальшої історичної долі народу.

Тому питання про український національний характер має своє виправдання як у плані усвідомлення особливостей української філософії, так і в плані їх сучасні актуальності. На основі численних досліджень та осмислень, можна стверджувати про існування таких основних особливостей українського національного характеру: *емоційність, естетизм, сентиментальність, психічна рухливість, шанування індивідуальної свободи, релігійність та своєрідний культ Землі, а також відчуття близькості із природою*. Згадуваний вище Д. Чижевський вважає, що означені риси мають як позитивні, так і негативні прояви.

- *Емоційність та чутливість* в позитивному виявленні постають в якості співчуття, зацікавленого ставлення до людей та справ, проте в негативному прояві вони приводять до певного нехтування докладних раціональних обґрунтувань, послідовних осмислень життєвих ситуацій, продукування розлогих та деталізованих програм дії.
- *Сентиментальність та естетизм* позитивно проявляють себе як любов до краси в усіх її виявленнях, як бажання прикрасити життя, але, в той же час, вони приводять до певної поверховості, схильності до пишнот та декоративізму; останній момент Д. Чижевський характеризує як "схильність більше здаватися, ніж бути насправді".
- *Психічна рухливість* українців приводить до їх вміння швидко адаптуватись до різних ситуацій життя, але може також проявлятися у певній психічній нестабільності, схильності до психічного панікування.
- *Шанування індивідуальної свободи*, як відомо, історично проявлялося у небажанні українців коритися насильству, іноземному пануванню, проте саме ця риса проявляє себе і негативно - у вигляді розбрату, неузгодженості дій, невміння об'єднувати сили для вирішення складних проблем.
- *Українська релігійність* була відзначена навіть спостереженнями за історією сумнозвісних сталінських концтаборів; саме вона допомагала переживати трагічні колізії радянських часів. Але ця релігійність також залишається певною мірою пов'язаною із декоративізмом, вона в основному теоретично не заглиблена, теологічно не деталізована.
- *Ставлення до землі та природи із любов'ю* також далеко не завжди набуває характеру свідомо запровадженого у життя принципу, тому поруч із ретельним догляданням землі та природи можна зустрітися на Україні також із фактами знищення лісів (з метою наживи), забруднення річок та ін.

Слід сказати, що реальність явища національного характеру визнається далеко не всіма культурологами та соціологами: дехто вважає, що можна знайти факти наявності більших відмінностей між окремими людьми в межах того ж самого народу (чи етносу), ніж між представниками різних етносів. Проте навряд чи варто відкидати (не брати до уваги) провідні тенденції у типах поведінки, уподобаннях, звичаях та ціннісних орієнтирах представників різних націй, народів, етносів, культур. Просто слід враховувати, що це є саме провідні тенденції, а не реальні властивості, що обов'язково повинні бути притаманними кожному окремому представнику даного народу.

Таким чином, **особливості української філософії:**

- 1) вона постає переважно внутрішнім явищем української культури;
- 2) українська філософія ніколи не виявляла схильностей до абстрактно-раціональних системних побудов;
- 3) вона завжди проявляла схильність до моральних настанов та життєвого повчання;
- 4) переважно позитивно ставилася до релігії, до шанування вищих духовних цінностей;
- 5) досить сильно була обернена у бік історичних та історіософських осмислень особливостей долі як українського народу, так і слов'янства в цілому;
- 6) досить сильно інтегрована у літературу, громадсько-політичну думку, культурно-історичні проекти та міркування.

2. Філософська думка доби Київської Русі

Київська Русь – перша східноукраїнська держава, де в межах духовної культури здійснювалося становлення вітчизняної філософської думки. Але визначити «момент» виникнення філософії, як такої, звісно, ніхто не може, оскільки її становлення – це тривале накопичення узагальнених знань про довколишній світ.

Можна лише з певністю сказати, що для вітчизняної культури у становленні давньоруської філософської думки мав процес християнізації Київської Русі (988). Перемога християнства в кінці X століття мала своїм наслідком проникнення античних та середньовічних філософських ідей на Русь через Візантійську імперію та сусідню Болгарію. Цей час і є початком розвитку філософської думки у стародавній Русі.

Другою важливою передумовою виникнення, поширення та розвитку філософських ідей у Київській Русі є писемність. Історики вважають, що писемність на Русі виникає відразу після утворення слов'янської азбуки *Кирилом* та *Мефодієм*, тобто з початку X століття, а набуває розвитку і поширення з середини X століття. Про це свідчать, наприклад, тексти договорів, укладених князями *Олегом* та *Ігорем* 907, 911, 944 роках. Їх складала грецькою мовою і відразу ж перекладали і писалися руською.

Важливим етапом у зародженні філософської думки на Русі є формування літературно-писемної мови, коли, у зв'язку з введенням християнства, почався масовий переклад книг.

У давньоруській літературі XI–XII столітті можна виокремити такі напрямки: перекладна література та оригінальна. Перекладалися передусім біблійні тексти, твори отців церкви та богослужбна література, потрібні для практичного функціонування нової ідеології. Біблія перекладалася частинами. У XIII – XIV столітті був перекладений Новий завіт та кілька книг Ветхого завіту. Повний же переклад Біблії здійснили лише наприкінці XV століття.

Перше місце серед найпоширеніших у Давній Русі перекладених творів посідає твір *Іоана Дамаскіна* «Джерело знань». Широко був відомий у Давній Русі слов'янський просвітник *Іоан Болгарський* (864–927). Він переклав з грецької твори *Іоана Дамаскіна*, написав кілька своїх творів і склав слов'янський «Шестиднев», тобто тлумачення біблійного оповідання про шість днів утворення світу (за Біблією).

Поширення у Київській Русі набули і збірки висловів давньогрецьких та римських філософів. Однією з таких збірок була збірка «Бджола», де містилися уривки з філософських творів *Платона*, *Арістотеля*, *Сократа*, *Піфагора*, *Демокріта*, *Епікура*, *Анаксагора* та інших. Завдяки таким творам, як «Повість про царевича Іосафа» та «Повість про Акіра премудрого», Давня Русь знайомила з філософською думкою середньовічного Сходу.

У XI–XII століттях з'являються і оригінальні твори давньоруських авторів. На перше місце за своїм філософсько-світоглядним значенням слід поставити «Слово про Закон і Благодать», написане першим руським за походженням митрополитом *Іларіоном*. У формуванні світоглядних ідей велику роль відігравали і такі твори, як «Послання до Фоми» *Климента Смолятича* (сер. XII ст.), «Слово про терпіння та любов» *Феодосія Печерського* (близько 1036–1074рр.), «Златоуст» і «Торжественник», а також «Притча про людську душу і тіло» *Кирила Туровського* (близько 1130–1182рр.), «Слово» та «Моління» *Данила Заточника* (кінець XII – поч. XIII ст.). В основу майже всіх руських літописів, що розповідають про початкову історію Русі, покладено літописне зведення, що називається «Повість минулих літ». Не можна не згадати і твір «Слово о полку Ігоревім» (1187). Це не тільки видатний літературний пам'ятник, але й джерело філософських поглядів етапу становлення державності східних слов'ян.

Мислителі, письменники, публіцисти були не тільки серед осіб духовного звання, хоча саме вони переважають у середньовічний період. Значним культурним діячем Київської Русі серед мирян, безсумнівно, є князь Київський, *Володимир Мономах*, автор «Повчання». Це один з небагатьох текстів, де поданий етичний кодекс поведінки мирян.

Ми перелічили основні пам'ятки писемної культури Київської Русі, хоч далеко і не всі. До нас дійшло 424 рукописи XI–XIII століття. А загальна кількість рукописних книг, часів Київської Русі може становити від 31,5 до 130–140 тисяч томів.

У всіх цих роботах знаходять свій вияв особливості, що становлять основу філософської культури Київської Русі (схема 1.). Які ж це особливості?

По-перше, для філософської культури Київської Русі характерний **синкретизм**, тобто нерозчленованість. Річ у тім, що в культурі Давньої Русі не існувало ще розподілу між різними сферами духовної діяльності людини. Кожен твір тієї епохи для нас є водночас пам'яткою і історії, і літератури, і філософії.

По-друге, для філософської думки тієї епохи характерна різноманітність підходів до розв'язання тих чи інших проблем. Вона розвивається не як

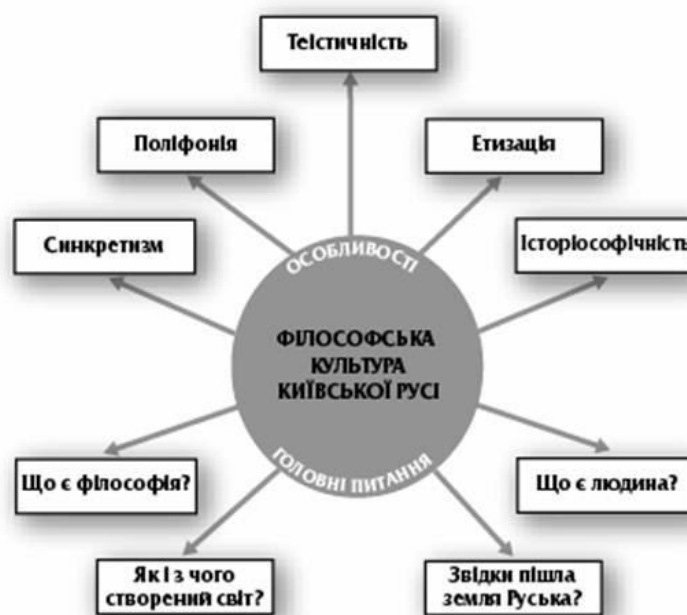

Схема 1. Особливості філософської культури Київської Русі

монолог, обмежений православною догмою, а як поліфонія (багатоголосся) різних позицій.

По-третє, для філософської думки того періоду характерна теїстичність, тобто розвиток під егідою церкви, церковного світогляду. Однак, будучи теїстичною, вона не була теологічною. Як це розуміти?

Річ у тім, що древньоруські книжники здебільшого були не теологами, не релігійними проповідниками, а політиками. Їх непокоїли передусім соціально-політичні та етичні проблеми. Проте їх праці створювалися під великим впливом релігійної ідеології. Тож філософська культура того періоду є теїстичною, але не теологічною.

По-четверте, для філософської культури Київської Русі характерна етизація. Це означає, що розгляд будь-яких проблем здійснювався книжниками з позиції етики: через конфлікт сил добра і зла.

По-п'яте, для філософської думки періоду становлення характерна історіофічність. Тобто центральною проблемою філософської думки Київської Русі була проблема вироблення уявлень про людську історію.

Які ж філософські питання були в центрі уваги київських «книжників»?

Насамперед давні русичі намагалися відповісти на питання: що таке філософія? Їх цікавив комплекс проблем, що стосувався світобудови. Вони прагнули з'ясувати глибинні джерела людської історії, знайти відповідь на питання: «Звідки пішла земля Руська?». Їх захоплювали загадки людського буття. Напружений пошук відповідей на ці та подібні ним питання становив зміст філософської думки Київської Русі.

Отже, можна стверджувати, що вже в епоху розвитку Київської Русі були закладені підвалини філософського мислення, сформульовані основні поняття та категорії, засвоєні і творчо пристосовані до руської дійсності елементи візантійської, а через неї грецької та східної філософської культури.

Подальший розпад Київської держави, міжусобиці, перенесення шляхом обману в 1169 році єпископом Федором митропольної кафедри в місті Володимир, негативно вплинули на розвиток духовної культури та філософської думки на Русі. Та Русь чекали ще більші

випробування, а саме – татаро-монгольське іго, що відкинуло її розвиток на сотні років. Мине час і Києво-Печерський «патерик» у XV столітті зі співчуттям та гордістю пригадає колишню міць Київської Русі, духовну стійкість русичів в роки монолітної країни.

Завершуючи розгляд цього питання, зробимо такі висновки.

1. Древньоруський народ разом з іншими народами Європи стояв біля колиски європейської цивілізації. Київська Русь була однією із спадкоємиць і берегинь ідейної спадщини античного світу.

2. Головними джерелами поширення освіченості, а, отже, і філософії в Древній Русі, як і в Західній Європі, були монастирі, в яких навчали грамоті, переписували і зберігали рукописи. З стін монастирів вийшли видатні представники древньоруської філософської думки.

3. Філософія українського Відродження та Просвітництва. Філософська діяльність Г.Сковороди.

Відродження, або Ренесанс – це соціальний і ідейний рух упродовж XIV–XVI століть у європейських країнах, який був спрямований проти християнсько-схоластичної культури середньовіччя і став перехідним періодом між середньовічною культурою і культури нового часу. В Україну Відродження прийшло з північної Європи, де воно відбувалося у формі реформації, тобто у формі релігійних перетворень у дусі протестантизму. Реформація поширилась спочатку на Річ Посполиту, а звідти перекинулась і на Україну. Основними вимогами протестантського руху були такі: обмеження привілеїв католицького духовенства, встановлення простих і зрозумілих церковних обрядів, контроль мирян за діяльністю церкви, відділення церкви від держави. Усе це і визначило основні риси філософії Відродження в Україні (схема 2.).

Послаблення духовного диктату католицизму в Україні дало поштовх до розвитку науки та культури, появи світської освіти. У цей час зростає інтерес до соціально-політичної тематики, з'являються нові переклади творів *Платона*, *Арістотеля*, *Демокріта*, *Епікура*, поширюються і відомі ще за часів Київської Русі збірки апокрифічних праць письменників Візантії – «Бджола»,

Схема 2. Основні риси українського Ренесансу XV–XVII століть

«Прологи» та інші, а також оригінальні роботи *Клімента Смолятича*, *Кирила Туровського* *Феодосія Печерського*, перших київських митрополитів.

У цей період почали поширюватись в Україні ідеї гуманізму. Серед найвизначніших українських гуманістів слід назвати *Юрія Дрогобича* (1450–1494), *Станіслава Оріховського* (1513–1566), *Павла Русина* (1470) та інших вчених, поетів, громадських діячів. Кожен з них тією чи іншою мірою усвідомлював належність до своєї нації і дбав про рідну культуру, незалежно від своєї гуманістичної діяльності.

Велике значення для відродження української культури мало виникнення книгодруку старослов'янською мовою. Значна заслуга в цьому належить *Франціску Скорині* (близько 1490–1551рр.) – великому слов'янському просвітителю. Скорина переклав з латині та грецької зрозумілою простим людям старослов'янською мовою низку богословських книг, що з'явилися в 1517–1519 роках. Серед них були «Псалтир», «Біблія», «Апостол» та інші. На початку 20-х років він заснував першу у великому князівстві Литовську друкарню.

Пізніше освітнє діло Ф. Скорини продовжив *Іван Федоров* (близько 1510–1583 рр.), засновник книгодруку в Україні та Росії. Саме він у 1564 році в Москві разом з П. Мстиславцем видав першу російську датовану друковану книгу «Апостол», а в 1573 році у Львові вийшла перша слов'янська «Азбука» та нове видання «Апостола». У 1580–1581 роках Федоров працював в Острозі, де й видав першу повну українську Біблію.

Поява в Україні значної кількості високоосвічених людей, формування книгодрукарської бази створили передумови до вирішення наступного завдання Ренесансу – поширення освіти, науки та культури серед усіх прошарків населення. І це завдання почало успішно вирішуватися в другій половині XVI століття. Почалося активне заснування в містах та селах нових народних шкіл. Крім того, перед просвітителями України постало ще одне важливе завдання – створення вищої школи. Тільки вона була в змозі створити справді великі прошарок народної інтелігенції, вчителів, письменників, духовних пастирів, здатних підняти українську культуру на новий щабель і зберегти український народ від асиміляції.

Засновником першого вищого навчального закладу в Україні був князь, київський воєвода *Костянтин Острозький* (1526–1608). Цей заклад був заснований на Волині 1576 року і дістав ім'я свого засновника – Острозька колегія. До колегії князь запросив відомих українських та іноземних вчених, фахівців з різних галузей знань. Нарівні з богословськими дисциплінами, іноземними мовами, астрономією, математикою, фізикою та іншими предметами вивчалася філософія.

Острозький культурно-освітній центр своєю діяльністю зробив значний внесок у розвиток філософської думки в Україні. В ньому культивувалось розуміння філософії як мудрості з характерними пошуками істини на шляху містичного єднання з Богом. Тут відстоювалися життєздатності традицій слов'янської письменності, розвивалися реформаційні та ренесансно-гуманістичні ідеї.

Філософськими ідеями позначені твори українського релігійного полеміста *Герасима Смотрицького* (помер у 1594 р.), першого ректора Острозької школи. В його праці «Ключі царства небесного» (1587) знаходимо характеристику кругообігу подій у світі.

Видатним українським письменником та релігійним митцем був молодший сучасник Г. Смотрицького *Іван Вишенський* (1550–1620). Свій палкий темперамент Іван Вишенський повною мірою виявив у боротьбі проти посилення в Україні католицьких та уніатських впливів. Монах-аскет усім серцем вболівав за свою вітчизну, палко виступав проти егоїзму, продажності панівних верхів населення, картав пихатість панів, неучтво владик, заступався за пригнічені народні маси, але вихід з цих проблем він вбачав у повероті до старих традицій та рішуче виступав проти реформ у суспільстві, проти світської філософії.

До блискучої плеяди релігійних полемістів належать також *Захарій Копистенський* (помер у 1627р.) та *Стефан Зизаній* (близько 1570–1621 рр.) – гарячі та палкі захисники українського православ'я. Своїми промовами в церквах та міщанських домах, на ярмарках та битих шляхах вони привертали до себе простий люд. У боротьбі проти наступу католицизму Зизаній використовував навіть протестантську теорію про «папу-антихриста», за що був

засуджений уніатським собором, але виправданий православ'ям. Прихильники католицизму та уніатства бачили в ньому серйозного супротивника і навіть замахувалися на його життя.

Визначним релігійним філософом того часу в Україні був *Кирило Ставровецький* (помер у 1646р.), перу якого належать такі твори: «Зерцало Богословія», «Вчительське євангеліє», «Перло багатощинне». В них проглядається цілісний світогляд і намагання його наукового висловлення. Погляди Ставровецького дуалістичні. Він різко протиставляє невидимий світ (Бога) видимому. На його думку, видимий світ складається з 4 елементів, кожному з яких, яки Арістотеля, відводиться своє особисте місце у світі: у центрі розташовується Земля, навколо неї – Повітря та Вода, зовнішню сферу становить Вогонь.

З усього сказаного можна зробити висновок, що в XVI столітті в Україні виникла професійна філософія. Однак на думку дослідника історії філософії в Україні Д. Чижевського, «самостійної філософської творчості цей період не дав. Але саме засвоєння хоч якихось основ філософської науки, традицій філософського навчання, філософського мислення, само по собі є великою цінністю».

Такі основні риси українського Ренесансу XV–XVII століть.

Поява до початку XVIII століття в Україні елементів капіталістичних виробничих відносин мала вплив і на духовне життя суспільства, зумовивши розвиток ідей Просвітництва.

Просвітництво - це антифеодальна ідеологія періоду становлення капіталізму, згідно з якою подолання феодальних відносин і встановлення нового суспільного ладу можливе за допомогою реформ та освіти. Розрізняють раннє та пізнє Просвітництво. В Україні раннє Просвітництво зароджується як синтез двох попередніх соціально-політичних рухів: гуманізму та реформації.

Для раннього Просвітництва характерні такі специфічні риси:

- виникнення й установа однієї з провідних ідей – залежності суспільного прогресу від зростання освіти;
- розмежування сфер мислення та духовного впливу філософії і релігії;
- посилення інтересу до пізнання природи, розвиток натурфілософії.

Раннє Просвітництво – це час активного осмислення західноєвропейської культури, коли деякі просвітителі вважали необхідним пристосувати до «світу і розуму» та до активної наукової творчості трудовий народ і в такий спосіб стимулювали прогрес.

Важливу роль у розвитку освіти, культури на Україні повинні були відіграти друкарні, які на той час були самостійними науковими осередками. Найбільшими з них були Київська, Чернігівська та Львівська. В цей період також проходить активний розвиток живопису, архітектури, музики.

Головним центром науки та культури після закриття в 1636 році Острозької колегії стала Києво-Могилянська колегія, перетворена в 1701 році на Київську академію. Засновником академії був настоятель Печерської лаври *Петро Могила*.

Тривалість навчання в академії досягала 12 років. У ній викладалося понад 20 різних дисциплін, в тому числі й філософія. Особливе місце у навчанні відводилось латині, а не грецькій мові, як було раніше. Латинь була необхідна для практичного життя в умовах польської гегемонії в Україні. З вивченням латині в Могилянській академії пов'язано більш ґрунтовне вивчення творів філософів античності, середньовіччя, Відродження та Нового часу, що певною мірою зумовило підйом української філософської думки (схема 3.).

Києво-Могилянська академія відіграла важливу роль в історії філософської освіти не тільки в Україні, але й у Росії. Вона дала в XVIII та XIX століттях професорів майже усім російським університетам.

ПОГЛЯДИ ВЧЕНИХ КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ

Схема 3. Погляди вчених Києво-Могилянської академії

Відзначимо також, що професори академії *Феофан Прокопович* (1681-1736) та *Стефан Яворський* (1658-1722) очолювали «наукову дружину» Петра Першого. Так, Яворський став місцеохоронцем патріаршого престолу, а Прокопович – президентом Священного Синоду.

Філософські курси, що читались в академії, мали теологічний і схоластичний характер. Традиційно вони розбивались на три частини: логіку, фізику та метафізику. Зміст цих курсів до кінця XVIII століття був переважно аристотелівським. Поступово, всупереч вихідним теологічним установам, на філософських курсах академії торує шлях певна матеріалістична тенденція. Вона виражалася в алегоричному тлумаченні Біблії, деїзмі та пантеїзмі. Феофан Прокопович у своєму філософському курсі пропагував матеріалістичні ідеї Бекона, Декарта, Спінози, системи Галілея та Коперника.

Така коротка характеристика навчального процесу Києво-Могилянської академії. Окрім цієї академії, в епоху Просвітництва в Україні виникають колегії в Чернігові, в Переяславі, в Харкові та інших місцях, що сприяло поширенню знань.

Епоха зрілого Просвітництва випадає на другу половину XVIII століття. Зріле Просвітництво:

- 1) проголошує ідею про позастанову цінність людини;
- 2) дбає про пробудження самосвідомості і утвердження гідності особистості;
- 3) виховує у громадян почуття патріотизму, небайдужості до долі України.

Це свідчить про те, що в епоху зрілого Просвітництва проблема науки поступається перед проблемою людини. Свідченням цього є хоча б те, що в першій половині XVIII століття в курсах філософії Києво-Могилянської академії з'являються спеціальні розділи етики. Етика - це вчення про мораль, про правила та норми людської поведінки, про обов'язки людини по відношенню однієї до одної, до батьківщини, до держави. У цей період етика стає самостійною галуззю знань в українській філософській думці. З'являються нові твори викладачів Києво-Могилянської академії з питань етики, в яких йдеться про людину, розуміння нею земного призначення, її ставлення до природи та суспільства.

Гуманістичні ідеї розкріпачення особистості, утвердження гідності людини стало основними у лекціях професорів Києво-Могилянської академії. Етика стала важливим знаряддям формування вільної особистості. У філософських курсах чітко простежується прагнення професорів переконати людину в тому, що пізнання законів природи дає їй хоч і не універсальну, але цілком реальну силу в світі. Етика в академії бере на себе обов'язки, що склалися в античності: вести людину до морального вдосконалення і земного блага. Знання стає найвищим етичним принципом, який визначає призначення людини.

Носієм нових віянь у філософії та соціології в Україні у другій половині XVIII століття був видатний оригінальний митець, поет та просвітитель *Григорій Сковорода*.

Філософська концепція Сковороди – це пантеїзм. Бог і природа становлять єдине ціле; кожна людина має в собі Бога, він не існує десь поза людиною (схема 4.).

Головна проблема філософії Сковороди – це проблема людини. Його філософія «практична», оскільки він цікавиться, насамперед, моральною проблематикою. Правильне життя можна побудувати тільки на правильних знаннях, на правильній філософії. Своє завдання Сковорода вбачає в тому, щоб донести до простих людей істинні уявлення про світ, про людину, її щастя і шляхи його досягнення. Тому усі твори Сковороди написані в художній формі: у вигляді віршів, діалогів, байок.

Він усвідомлює філософію як практичну систему життєвої орієнтації. На думку Г Сковороди, життя слід творити як філософський трактат. І він сам реалізує цей експеримент – будує власне життя на засадах, осяяних правдою істини.

Філософські трактати Г. Сковороди можна поділити на чотири цикли. Перший цикл творів (1767-1772) відкриває праця «Нарцис. Розмова про те: пізнай себе». Сюди належить твір «Симфонія, звана книга Асхань про пізнання самого себе», діалог «Розмова, звана двоє, про те, що блаженним бути легко». У цьому циклі, виходячи з теорії двох натур будь-якого буття, Г. Сковорода стверджує, що людина невід'ємна від зовнішнього світу, від природи, вона має спільні з нею засади існування і тому через пізнання своєї родової натури осягає і принципи людяності, і закони природи.

ФІЛОСОФСЬКІ ПОГЛЯДИ Г. СКОВОРОДИ

Схема 4. Філософські погляди Г.Сковороди

Другий філософський цикл (1772–1774) об'єднаний загальним підзаголовком «Дружня розмова про душевний світ». До нього входять «Діалог, чи розмова про древній світ», «Розмова п'яти подорожніх про істинне щастя в житті», «Кільце. Розмови, звана алфавіт, чи буквар світу». У цьому циклі Г. Сковорода розробляє свою філософську антропологію: вчення про людину, людське щастя і загальні засади моральності. Цими засадами, на його думку, є принципи наслідування природи, принцип спорідненої («сродної») праці, найповнішого розкриття здібностей людей чи їхньої нерівної рівності.

До третього циклу (1775–1780) належать «Ікона Алківіадська», «Дружина Лотова». У цих творах Г. Сковорода аналізує символічний світ, який створює особливу сферу культурного буття, а також обґрунтовує вчення про загальний ідеал життя.

У четвертому циклі (1783–1784) – «Сварка архістратиги Михайла з Сатаною про те, чи легко бути благим», «Про Біса з Варсавою» – йдеться про те, з чим повинна боротися справжня людина, що слід перемогти і від чого слід звільнитися.

Останній твір Г. Сковороди «Діалог. Ім'я йому - Потоп зміїний» (кінець 80-х років) – діалог з філософським кредо мислителя, в якому викладається вчення про незнищенність

матерії, про нескінченний процес перетворення її форм. Тут Г. Сковорода формулює і свою філософську концепцію про три світи та дві натури. Три світи – це: 1) макрокосм (великий світ); 2) мікрокосм (людина); 3) символічний світ (Біблія). Кожен із цих світів має двоїсту природу - видиму (зовнішню) і невидиму (внутрішню). Справжньою, істинною природою є внутрішня.

Г. Сковорода мав глибокий вплив на весь подальший розвиток української філософії. Основні ідеї його вчення знайшли відображення і розвиток у творчості практично усіх українських мислителів.

4. Українська філософія XIX – початку XX століття

У духовному житті України XIX століття відбулися події, що знаменували зародження та розвиток нової української культури. Насамперед, під впливом сквородинства формується новий тип українського національного інтелігента, який не тільки не цурався народного життя, а й свідомо намагався вивчати його побут, культуру, мову. Про зародження нової інтелектуальної культури та філософії, що ґрунтувалася на осмисленні реальної дійсності, аналізі суспільно-політичного життя свідчить діяльність Кирило-Мефодіївського товариства – таємної організації, що була створена в Києві у грудні 1845 року і проіснувала до березня 1847 року, коли її було розгромлено царським урядом. Серед учасників товариства були: ад'юнкт Київського університету, пізніше відомий історик, етнограф, письменник та культурний діяч *Микола Костомаров* (1817–1885); вчитель, пізніше видатний письменник, історик і художній діяч *Пантелеймон Куліш* (1817–1897) та видатний український поет, геній і пророк *Тарас Шевченко* (1814–1861). Основною метою товариства було визволення України від соціального та національного гніту, об'єднання усіх слов'янських народів на основі християнської віри.

Кожен із членів Кирило-Мефодіївського товариства був яскравою особистістю, зі своєю долею і своїми, лише йому притаманними світоглядними рисами. Не маючи можливості зупинитися на характеристиці поглядів кожного з них, розглянемо лише філософську концепцію Т.Г.Шевченка.

Основне питання його філософії - співвідношення соціального добра і зла щодо конкретної людини в конкретних історичних умовах і стосовно його Батьківщини – України. Необхідність знищення народом царського кріпосного ладу – головний висновок філософії Т. Шевченка. Як наслідок знищення – побудова суспільства справедливості, добра і свободи, що буде найсприятливішим тлом для щастя вільної людини у вільній Україні.

У творчості Т. Шевченка поєднані принципи раціоналізму і сенсуалізму. Його сподівання на прихід апостола правди і науки, на прихід героя із святим і праведним законом поєднані з людськими почуттями. Нехай хтось і мислить категоріями Канта і Гегеля, є мудрецем-космополітом, мріє про людство або «отечество», але не жаліє ні брата свого, ні рідного тата, чужий єству Т.Шевченка. Таких людей Т. Шевченко називав лжепророками, а їхнє вчення – півідеями. Водночас він усвідомлював трагічність свого буття в рідному краї, який перебуває в ярмі:

Великим словом волю Божу
Сказать Тиранам – не приймуть.
А на своїм, на ріднім полі
Пророка каменем поб'ють.

Відомими є заклики Т. Шевченка до об'єднання усіх верств українського суспільства на основі злагодності, добра і любові задля допомоги знедоленим, нужденним, заради України, яка є найвищою цінністю в його філософії. Україну він називає святою.

Значною постаттю в колі представників української філософії XIX століття був сучасник Т. Шевченка *Памфіл Юркевич* (1827–1874). Прекрасний лектор, письменник, професор, який блискуче почав свою кар'єру в Київській духовній академії, він у віці 33 років очолив кафедру Московського університету. Прожив Юркевич лише 47 років, але у розвитку філософської думки залишив помітний слід.

У своєму творі «Серце і його значення в духовному житті людини» (1860) він розвиває філософію «серця» Сковороди. У центрі його філософського вчення – людина з двома

найважливішими проявами – серцем і розумом (схема 5). Якщо розум виявляє загальне в діяльності людей, то серце – це основа неповторності кожної особи. Людська природа є одним із кінцевих утворень нескінченного і вічного. У цьому полягає неповторність і вічність людини. Вона «одна у відомому нам світі» і «має власне, особисте існування в часі і вічності», – зазначає мислитель. Людина в цьому житті лише подорожній. Блукаючи у світі, вона йде до себе, а віднайшовши себе, віднаходить Бога.

Схема 5. Філософські погляди П. Юркевича

«Філософія серця» Юркевича мала суттєвий вплив на російськомовну школу київського гуманізму, видатним представником якої був засновник сучасного екзистенціалізму *Лев Шестов*. Не можна не відмітити і вплив філософії Юркевича на формування філософії російського «космізму», видатними представниками якого були *К. Цюлковський*, *В. Вернадський*, *О. Чижевський* та ін.

Значну роль у розвитку філософської культури в Україні в XIX столітті відіграв *Михайло Драгоманов* (1841–1895), видатний український мислитель, історик, етнограф. Свої філософсько-соціологічні погляди він виклав у двотомному виданні «Літературно-публіцистичні праці».

Михайло Драгоманов – раціоналіст. Він переконаний у безмежних можливостях людського розуму і науки пізнати навколишній світ. І хоч людина не відразу, а поступово діходить до пізнання суті певних явищ, хоч наука «не одразу доводить людей до правди, хоч по дорозі дає людям і помилки, а іноді й горе, але тільки пробою та взаємною наукою доходять до правди».

Звертаючись до розвитку суспільства, М. Драгоманов виходить з того, що економічна діяльність людей має на меті задоволення їхньої вродженої потреби живлення, обміну речовин. Але він не міг погодитися з тим, що людина має лише цю одну вроджену потребу – живлення. За Драгомановим, не слід однобічно переоцінювати значення економічних чинників, оскільки людство однаковою мірою загинуло б і від голоду, і від безпліддя, і від ідіотизму. Тому безглуздо вирішувати, яка саме потреба найголовніша, оскільки кожна з них головна.

У другій половині XIX століття в Україні набули поширення ідеї марксизму. Вивченням та пропагандою окремих положень марксизму займалися деякі представники ліберальної інтелігенції, зокрема професор Київського університету *Н. І. Зібер*, магістр Харківського університету *І. І. Кауфман*. Велике значення для розвитку матеріалістичної філософії зіграла діяльність видатних вчених *І. М. Сеченова*, *І. І. Мечникова*, *Н. А. Умова*, *А. О. Ковалевського*, *Н. Н. Бекетова* та інших, що в різний час працювали в навчальних закладах України.

У руслі матеріалістичних ідей проходила діяльність видатного українського вченого-філолога, професора Харківського університету *Олександра Потебні* (1835-1891). Вчений виходив із визнання вічності і безмірності матеріального світу, відхилив релігійно-ідеалістичні уявлення про будову природи. Матеріалістична лінія в Потебні пов'язана з аналізом об'єктивних начал мови і мислення, продуктів поетичної і наукової діяльності, з відстоюванням ідеї первісності природи по відношенню до людини.

Одною з центральних постатей українського духовного життя кінця XIX - початку XX століття був *Іван Франко* (1856–1916). Його філософські і соціально-політичні погляди склалися під впливом національної духовної культури, марксизму і частково позитивізму. У розмінні історії він відстоює ідею закономірності суспільного поступу й виявляє елементи матеріалістичного осягнення прогресу, зокрема роль економічного життя як одного із чинників еволюції.

Своєрідним є ставлення Франка до соціалістичних ідей: він знаходив їх привабливими, але вказував, що соціалізм не можна зводити лише до економічних чинників, а слід також враховувати і духовні фактори людини і спільноти. Тому соціалістичні ідеї слід доповнити християнською духовністю.

Основними рисами світогляду Франка були, по-перше, вірність своєму народові, відданість боротьбі за його соціальне і національне визволення, забезпечення реального народовладдя, надання загально-людських прав і свобод; по-друге, переконаність у тому, що монопольна «зверхня» власність на землю й на фабрики повинна поступитися місцем колективній, громадській власності тих, чиєю працею ця власність була створена; усунення соціальних і економічних причин відчуження всіх засобів виробництва від тих, хто ними користується, ліквідація соціально-класових привілеїв і досягнення соціально-політичної та правової рівності між людьми незалежно від того, до якого прошарку суспільства вони належать; по-третє, монізм (єдність) у поглядах на природу, суспільство й людину, переконаність у тому, що «матерія і сила», «дух і тіло – одно суть», впевненість у здатності людини до необмеженого пізнання навколишнього світу, свідомий діалектичний підхід до розвитку в природі й суспільстві, а також у мисленні й методі пізнання; по-четверте, економічний детермінізм у розумінні суспільства, підкреслення первинного значення економічних факторів і матеріальних обставин життя народу, визначення боротьби народних мас як рушійної сили суспільного розвитку, звернення особливої уваги на неухильне зростання значення науки для працюючих класів, з'ясування об'єктивних причин класового поділу людей і виявлення тих негативних соціальних наслідків, до яких цей поділ призводить; по-п'яте, постійна увага до найновіших досягнень у галузі природознавства, особливо таких фундаментальних природничо-наукових концепцій, як теорія еволюційного розвитку Ч. Дарвіна.

У цілому соціально-політичні погляди Франка базуються на загальнолюдських, а не на класових позиціях. Шлях до соціалізму – це «народне відродження», розвиток національної свідомості, широка освітянська діяльність, а не революція і диктатура пролетаріату.

Велике значення для розвитку української духовної культури мав короткий за терміном період існування незалежної України (1917-1918). За цей час було відкрито 150 українських гімназій, Київський університет святого Володимира перетворюється на Державний Український університет, у Кам'янець-Подільську відкривається другий Державний Український архів, Національна бібліотека. 24 листопада 1918 року урочисто відкривається Українська Академія наук на чолі з професором *Володимиром Вернадським*.

Втрата Україною незалежності поклала край цьому недовгому підйому української культури. Багато навчальних закладів було закрито. Ряд видатних вчених змушені були їхати за

кордон і продовжувати працювати там. Серед них були відомий український мислитель, політичний діяч і письменник *Володимир Винниченко* (1880–1951), відомий український історик і політичний діяч *Михайло Грушевський* (1866–1933), філософ *Дмитро Чижевський* (1894–1977) та ін. Їх творчість сприяла підвищенню авторитету української науки у світі.

Особливий інтерес становить творчість Дмитра Чижевського. Освіту він здобув у Петербурзькому та Київському університетах. Після закінчення навчання він працює доцентом Женевської вищої школи, а потім і Київського педінституту. У 1920 році Чижевський їде в Німеччину, де слухає лекції К. Ясперса, Е. Гуссерля, М. Хайдеггера.

З 1924 року Чижевський викладає в Празькому університеті (з 1927 року – професор цього університету). Особливо вагомий внесок зробив Чижевський у вивчення історії української та російської філософії. Цьому питанню присвячені такі його твори: “Нариси з історії філософії в Україні”, “Філософія епохи реалізму” та ін. Велику дослідницьку роботу він провів при вивченні впливу німецької філософії на Росію та Україну. Багато працював Д. Чижевський і у сфері вивчення етнонаціональних характеристик філософських знань.

Таким чином, українська філософська думка кінця XIX – початку XX століття знаменувала новий етап розвитку філософської культури на основі досягнень тогочасних природничих і суспільних наук.

5. Сучасна філософсько-світоглядна ситуація в Україні

Встановлення радянської влади в Україні привело до повної політизації філософії. Філософію проголосили суто “класовою” наукою, теоретичною і методологічною основою марксизму. Передусім була “переосмислена” історична філософська спадщина кінця XIX – початку XX століття. Проблеми розвитку української національної ідеї, національних інтересів, національної свідомості були визнані ворожими новій ідеології. Філософія поділилася на “наукову” (марксистську) та “ненаукову” (буржуазну).

Через призму марксизму аналізувалася вся історія філософії. Особлива увага приділялася аналізу творчості *Тараса Шевченка*, *Івана Франка*, *Лесі Українки*. З незначними зауваженнями їх віднесли до “табору матеріалістів”. Одночасно велася робота стосовно виявлення “ворожих елементів” у лавах тодішньої інтелігенції. Близько 200 її представників депортували за кордон, а до переважної більшості застосовувався ідеологічний, політичний та адміністративний тиск і репресії.

На основі колишніх університетів створюються інститути народної освіти, які через деякий час знову перетворюються на університети, але вже марксистські. Так, 1922 року в Харкові був заснований Комуністичний університет ім. Артема, де створюється кафедра марксизму і марксознавства. Вона в 1924 році перетворюється на Український інститут марксизму-ленінізму (УІМЛ). У 1926 році при УІМЛ відкривається кафедра з національних питань, яку очолив *Микола Скрипник*. З 1927 року виходить часопис “Прапор марксизму”. В межах українського інституту марксизму-ленінізму створюється філософсько-соціологічний відділ, який очолив *Семен Семковський* (1882–1937) – один з видатних філософів в Україні, ерудована людина, блискучий лектор. Семен Семковський досліджував актуальні проблеми історії філософії, філософські проблеми природознавства. Найвідоміші його праці – “З історії університетської філософії”, “Діалектичний матеріалізм і принцип відносності” та ін. У роки репресій він був засуджений і страчений.

Тоді ж, у 20-30-ті роки, багато і плідно працює *Володимир Юринець* (1891–1937). Він закінчив Віденський університет, у Парижі захистив докторську дисертацію. У 1925 В. Юринець очолив Інститут філософії, творчо досліджував проблеми історії, філософії, соціології, естетики, філософії культури. Йому належать твори “Едмунд Гуссерль”, “Фрейдизм і марксизм” тощо. У 1936 році вчений був репресований. Реабілітований посмертно.

У Києві в 1933 році виходить збірник статей “За ленинську філософію”, де автори по-своєму підійшли до трактування марксистсько-ленінської спадщини щодо питань соціальної революції, ролі особи та фракцій у політичній боротьбі. Реакція влади була досить оперативною. У цьому ж році виходить постанова ЦК КП(б)У “Про збірник “За ленинську філософію”, в якому його автори гостро критикувалися за відхід від класового, партійного аналізу марксистської спадщини. З цього часу і до середини 40-х років об’єктом філософського

дослідження були проблеми розвитку матеріалістичної діалектики, особливості формування і розвитку соціалістичного базису, його вплив на надбудову, діалектика змін у соціально-класовій структурі суспільства, роль соціалістичного змагання і його вплив на формування комуністичної людини.

Важливим осередком розвитку філософської думки у 20—30-х роках стала Західна Україна. На цей час припадає пік творчості *Дмитра Донцова* (1883—1973), ідеолога українського націоналізму, учня родоначальника українського націоналізму *Миколи Міхновського*. Спочатку він захопився ідеями соціалізму, але в 1913 році став на позиції українського націоналізму, спрямованого на відокремлення України від Росії. Ідеї українського національної еліти викладені в його творах “Націоналізм” (1926), “Хрестом і мечем” (1967) та ін. Світоглядною основою політичних поглядів *Дмитра Донцова* є філософський волюнтаризм та ірраціоналізм, ірраціональна воля до життя та панування. Звідси його презирство до народу та прагнення до встановлення влади еліти.

У Західній Україні в 20-х роках творив *В'ячеслав Липинський* (1882—1931). Він пише праці “Листи до братів-хліборобів”, “Релігія і церква”, “Хам і Яфет”, де викладає свою філософію історії. Зміст історичного процесу вчений вбачає у боротьбі позитивних сил з силами деструктивними. Крім цього, історіософська концепція *В'ячеслава Липинського* ґрунтується на такому тлумаченні суспільного життя, в якому діють вище і нижче, пануюче і підлегле, випадкове і необхідне. Найважливішим державотворчим чинником, на думку *Липинського*, є аристократія, яка, використовуючи свою освіченість, знання, здатна організувати суспільне життя. Ідеалом державного устрою України *В'ячеслав Липинський* вважав монархію.

Своєрідним філософським сприйняттям світу позначена наукова та художня творчість *Олега Ольжича* (1907—1944). Це сприйняття у нього йшло через осмислення рідної природи: “Земля широка. Мудрий в небі Бог. І серце людське – мужнє і велике”. Поняття “мужнього серця” людини він підносив до найвищих ідеалів служіння нації і з такого погляду визначав громадську значущість особистості.

Академічна філософська думка зосереджувалася переважно в товаристві, відомому як львівсько-варшавська школа. Домінуючими напрямками філософських досліджень *К. Айдукевича*, *Т. Котарбінського*, *Я. Лукасевича*, *К. Твардовського* та інших членів цього товариства були логіка, психологія, теорія пізнання. Більшість членів львівсько-варшавської школи перебували на позиціях неопозитивізму, неокантіанства, махізму та неотомізму. Загалом у Західній Україні поширеною була християнсько-католицька філософія, представниками якої стали *А. Шептицький*, *Т. Галушинський*, *Й. Сліпий*, *М. Конрад*, *О. Бачинський*, *Г. Костельник* та ін.

Нова сторінка в історії української філософії відкривається з середини 40-х років. Значна увага надається підготовці філософських кадрів. У Київському державному університеті в 1944 році відкривається філософський факультет і три кафедри – діалектичного та історичного матеріалізму, історії філософії, логіки. Це дало змогу підготувати нову когорту філософів. Певним поштовхом до об'єктивного, творчого дослідження філософських проблем була смерть у 1953 році *Йосифа Сталіна*. Критика культу особи якоюсь мірою стала критикою догматичних методів дослідження у філософії. Змінюється об'єкт досліджень. Актуальними стають проблеми світогляду людини, її пізнавальної можливості та ціннісні орієнтири.

Позитивні зміни в українській філософії на початку 60-х років і значною мірою були пов'язані з діяльністю відомого філософа *Павла Копніна* (1922—1971), який у 1959 році приїхав з Москви у Київ і очолив кафедру філософії Київського університету, а в 1964 році став ректором Інституту філософії Української академії наук. Організувавши зі своїми першими учнями автономний колектив, він видає книгу “Логіка наукового дослідження” (1965), яка стала своєрідним маніфестом філософської групи, відомої в Україні і в світі як київська філософська школа.

Павло Копнін спрямував філософів не на вивчення незалежних від людини об'єктивних законів природи та суспільства, а на те, що залежить від людини, що освоюється людиною в процесі осмислення світу. Він прагне досягнути природу наукового знання в контексті сукупного людського досвіду. Таким чином під його егідою сформувався плідотворний філософський

напрямок: світоглядно-гуманістична проблематика, питання філософії культури, дослідження яких продовжено українськими філософами 70-80-х років. Тоді ж відокремився і інший напрямок, пов'язаний з історико-філософськими дослідженнями, осмисленням проблем людського буття. Школа філософа *Володимира Шинкарука* досліджує проблеми діалектики, логіки та теорії пізнання, спираючись на німецьку класичну філософію. Велика група філософів – *Микола Тарасенко, Олександр Яценко, Олексій Плахотний, Ігор Бичко* та інші – зосередили увагу на проблемах людського буття. Значна група філософів працює над питаннями історії філософії України.

Певним поштовхом до активізації досліджень даної теми стає вихід у світ книги “Нарис Історії філософії на Україні” (1966). Майже відразу видається книга “Розвиток філософії в Українській РСР” (1968). Вихід цих видань спонукає українських філософів до детальнішого дослідження окремих періодів розвитку української філософії та поглядів найбільш відомих її мислителів, зокрема творчості Григорія Сковороди.

Підсумком 30-річного творчого аналізу української філософії є видання “Історії філософії на Україні” (Т. I—1987 р., Т.2— 1987 р.), у якому, хоч і з позицій марксистської методології, системно викладена історія розвитку української філософії, показані її характерні риси. Виклад філософського матеріалу органічно поєднується з аналізом історичної ситуації того чи іншого періоду, що сприяє об'єктивнішому дослідженню розвитку української філософської думки.

Наприкінці 80-х років, коли було зняте протиставлення матеріалізму та ідеалізму, з'являються публікації, в яких по-новому осмислюється буття світу та суспільства. Так, одна із сучасних філософських точок зору на проблему виникнення світу ґрунтується на концепції релятивного холізму (цілісності буття). Згідно з цим поглядом, світ не складається з нескінченної кількості множин, а є єдиним цілим, неподільним на матеріальну та ідеальну субстанцію. Останні виступають як взаємопов'язані і взаємодоповнюючі компоненти цілісного світу. Виникнення речовини потенційно можливе в будь-якій точці простору і в будь-який час. Перехід від потенційно-можливого до реального проходить стрибкоподібно. Стрибкоподібність переходу поки що залишається незбагненою для науки.

Зараз розробкою філософських проблем в Україні займається велика група фахівців в Інституті філософії та Інституті суспільних наук АН України, на філософському факультеті КДУ ім. Т. Г Шевченка, на кафедрах філософії вузів країни. У 1972 році при Академії наук України було створене Українське відділення філософського товариства СРСР, яке в 1985 році стало самостійним філософським товариством. Керуючи роботою 25 відділень, воно спрямовує свою діяльність на розвиток філософської думки в Україні.

В Україні існує ряд періодичних видань, у яких друкуються результати наукових робіт вчених-філософів. Це журнал “Філософська і соціологічна думка”, періодичні міжвідомчі збірки “Проблеми філософії”, “Філософські проблеми сучасного природознавства” та ін.

Проголошення Україною незалежності дало новий поштовх розвитку суспільствознавчої вітчизняної думки в цілому і філософської культури зокрема. Крім розробки основних напрямків філософської теорії, помітним фактом стала концентрація зусиль у дослідженні проблеми людини, історії розвитку філософії в Україні.

Аналіз розвитку філософії в Україні свідчить про те, що українська філософська думка, яка з'явилася на світанку другого тисячоліття у вигляді ламкої, тоненької стеблинки, вистояла перед натиском історичних бур. Творчо використовуючи філософську спадщину інших народів, вона пройшла у своєму розвитку такі стани, кожний з яких залишив помітний слід у розвитку національної культури, і стала важливою складовою частиною у розвитку філософської думки в цілому.

Висновки

Українська філософія, хоча її теорії у своїй більшості і не здобули світового визнання та поширення, органічно вписана в історію українського народу та його духовної культури; вона була присутня на всіх основних етапах української історії і відігравала важливу роль у розвитку громадської думки. Постаючи переважно внутрішнім культурним явищем, українська філософія являється концентрованою формою виразу особливостей національного характеру та світосприйняття українців, їх суперечливих одвічних прагнень, їх самоусвідомлень та

ціннісних орієнтацій. Внаслідок цього українська філософія має цілу низку особливостей, що, почавши формуватися за часів Київської Русі, зберігають свою значущість і по сьогодні. В умовах наявності самостійної української держави перед філософською думкою України відкриваються нові, небачені раніше перспективи, і лише майбутнє покаже, чи змогла українська інтелектуальна еліта використати їх належним чином.

Українська філософія постає переважно явищем, внутрішнім щодо розвитку української культури; вона від самого початку набула таких особливостей, як естетизм, емоційність, схильність до морального повчання та життєвої настанови, спрямованість у бік осмислення глибин душі людини та специфіки соціально-історичних процесів, а не до докладних абстрактних системотворень.

У Київську Русь філософія прийшла разом із християнством; під впливом візантійської духовної традиції в Київській Русі від самого початку стали відомими ідеї давньогрецьких та візантійських філософів. Але тут врешті була започаткована нова філософська традиція, яка базувалася на уявленнях русичів про святість та значення книжкової мудрості, - "філософствування у Христі". Книжкові джерела Київської Русі свідчать про те, що тут інтенсивно засвоювалася попередня мудрість, а власні міркування були спрямовані на осмислення історичного місця нової держави у всезагальному людському розвитку.

У подальшій історії Україна втрачає свою державну самостійність, входячи до складу різних держав. Проте включення більшої частини її території у склад Речі Посполитої відкриває русинам (українцям) шлях до західноєвропейської освіти. На Україну приходять ідеї гуманізму, реформаційні віяння. Розповсюдження останніх було пов'язане із виникненням православних християнських братств; останні відкривають численні братські школи, де викладається філософія, вперше на Україні набуваючи професійного статусу.

Український гуманізм має ті самі вихідні ознаки, що й західноєвропейський: він реабілітує земне життя та земні вчинки людини, оспівує людську особистість, освіту, науку, звертається до народної мови та народних звичаїв, замислюється над суспільними відношеннями та формами державного правління. На Україні ідеї гуманізму переплітаються із ідеями народності, боротьби за права православних, за поширення освіти.

На базі братських шкіл виникають перші в Україні вищі навчальні заклади - Острозька та Києво-Могилянська академії. Саме остання відіграла видатну роль у поширенні науки та освіти як в Україні, так і на Сході Європи. Вона надала нового поштовху розвитку філософії: філософські курси академії були досить ґрунтовними, широкими за проблематику; вони базувалися на типових пізньосхоластичних курсах західних університетів, проте включали у свій зміст і новітні дані науки.

Найбільш ушлявленим вихованцем Києво-Могилянської академії був Г. Сковорода, який, маючи високу філософську освіту, створив власну, цілісну і багато в чому оригінальну філософську концепцію, сповнену духовних прагнень, а, головне, - відроджуючи традиції давньоруського філософствування, спрямованого на органічне поєднання життя та філософської мудрості.

Наприкінці XVIII - на початку XIX ст. в Україні поширюються ідеї просвітництва, німецької класичної філософії, європейського романтизму. В університетах починає інтенсивно розвиватися професійна світська філософія, яка досягає досить високих інтелектуальних результатів: професори Харківського та Київського університетів збагачують духовну культуру України та Росії власними ідеями та інтелектуальними розвідками.

У XIX ст. філософські ідеї поширюються і через літературу та програмні твори представників громадсько-політичних рухів; на першому плані тут знаходяться геніальні діячі української духовності - М.Гоголь, Т.Шевченко, І. Франко, Л. Українка; серед громадсько-політичних рухів важливе значення мали ідеї засновників Кирило-Мефодіївського товариства.

На початку XX ст. українська філософська та наукова думка знаходиться на підйомі, проте цей процес обриває Жовтневий переворот в Росії. Українська філософська думка XX ст. розвивається кількома потоками: в соціалістичній Україні, де спроби зберегти національні духовні традиції закінчуються трагічно для діячів науки та культури, в Західній Україні та в діаспорі, де створюються наукові осередки та досить плідно працює ціла низка мислителів. Після Другої світової війни відбувається певне відродження філософії, оновлення її

проблематики, зростання професійного рівня філософів. Сьогодні цей процес продовжується в українській незалежній державі. І хоча зараз він розвивається досить суперечливо, перед українською філософією вперше відкрились перспективи культивування оригінальної, самородної духовності.

Контрольні питання:

1. Чому ми починаємо вивчати історію української філософської думки з періоду Київської Русі?
2. Який вплив мала християнська ідеологія на розвиток філософської думки Київської Русі?
3. Назвіть характерні риси філософського мислення періоду Київської Русі.
4. Яких представників українського Відродження ви знаєте?
5. Який вклад в історію філософської думки вніс Острозький культурно-просвітницький центр?
6. Що характерно для філософії українського Просвітництва?
7. Що являла собою філософія в Києво-Могилянській академії?
8. Чому філософію Г. С. Сковороди називають початком класичної філософії в Україні?
9. У чому полягає сутність концепції “двох натур” і “трьох світів” у філософії Г. С. Сковороди?
10. Яке місце посідає творчість Т. Г. Шевченка в історії української філософії?
11. Як вирішувалось «основне питання філософії» І. Я. Франком? Яким було його ставлення до марксизму.
12. У чому полягає складність розвитку філософії в Україні в 30-50-ті роки ХХ століття?

Розділ №2. «Онтологія і гносеологія»

Лекція 2.1. Буття людини як фундаментальна проблема філософії. Сутність і структура свідомості

План лекції

1. “Буття” як філософська категорія. Єдність і структурність буття.
2. Категорія “матерія” у філософії. Сучасна наука про будову матерії.
3. Рух, простір і час – атрибути матерії. Соціальний простір та соціальний час як форми буття людей у культурі.
4. Поняття і структура свідомості.
5. Походження і сутність свідомості.
6. Свідомість і мова. Проблема штучного інтелекту.

Література:

1. Айгарс Г.А. Основи філософії: Збірні таблиці з курсу та тлумачний словник основних філософських термінів. – Кривий Ріг, КК НАУ, 2009. – 44 с.
2. Грипас Л.М. Опорний конспект лекцій з філософії. – Кривий Ріг, КРАТЦА, 2003. – 148 с.
3. Касьян В.І. Філософія: Відповіді на питання екзаменаційних білетів: Навч. посіб. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2005. – 333 с.
4. Петрушенко В.Л. Основи філософських знань: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти I-II рівнів акредитації, 4-те видання, стереотипне. – Львів: «Магнолія плюс», 2006. – 312 с.
5. Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти III-IV рівнів акредитації. – 4-те видання, стереотипн., – Львів: «Новий Світ-2000», 2006. – 506 с.
6. Практикум з філософії: Методичний посібник для викладачів та студентів ВНЗ. Під редакцією В.Л. Петрушенка. Львів: «Новий Світ-2000», «Магнолія плюс», 2003.- 256 с.

7. Смольков О.А., Дещинський Ю.Л. Філософія: Навчальний посібник, 2-ге видання, стереотипне. – Львів: «Магнолія Плюс»; видавець СПД ФО «В.М. Піча», 2006. – 460 с.
8. ФІЛОСОФІЯ: Підручник /І.В. Бичко, І.В. Бойченко, ін. – К., 2001. – С. 143-161.
9. ФІЛОСОФІЯ: Посібник для студентів вищих навчальних закладів /Причепій Є.М., Черній А.М., Гвоздецький В.Д., Чекаль Л.А. – К.: Академія, 2001. – С. 258-291.
10. КАНКЕ В.А. Философия. Исторический и систематический курс: Учебник для вузов. – М., 2002. – С. 153-225.
11. ВВЕДЕНИЕ в философию: Учебник для вузов. В 2 ч. / Фролов И.Т., Араб-Оглы Э.А., Арефьева Г.С. и др. – М.: Политиздат, 1989. – Ч. 1 – 367 с.; Ч. 2 – С. 14-94.
12. ВВЕДЕНИЕ в философию: Учебное пособие для вузов / Фролов И.Т. и др. – М.: Республика, 2004. – С.339-390.
13. ФИЛОСОФИЯ: Навчальний посібник / За ред. І.Ф. Надольного. – К.: Вікар, 1997. – С. 186-200.
14. ХАЙДЕГГЕР М. Бытие и время. – М.: Ad Marginem, 1996. – С. 160-166.

Першоджерела:

15. АРИСТОТЕЛЬ. Метафизика // Соч. в 4-х т. – Т. 1. – М.: Мысль, 1975. – С. 73-82.
16. МИР философии. Книга для чтения. – М., 1991. – Т.1. С.184-190; 196-197; Т.2. – С. 74 - 75.

Зміст лекції

1. “Буття” як філософська категорія. Єдність і структурність буття

Розглядаючи *перше* питання теми, студенти повинні усвідомити: все, що оточує людину, й сама вона існують у нерозривній єдності, яка характеризується категорією “світ”. З раннього дитинства люди мають справу з його конкретними проявами: природними предметами і явищами, суспільними подіями, окремими речами й людьми. Вони усвідомлюють, що ці речі, люди, явища, події існують *тут і тепер*, або *були* раніше, або *будуть* у майбутньому. Таке усвідомлення зафіксоване мовою у слові *бути* (*було, є, буде*). Але що означає – бути? Чи можна ототожнити слова *бути* й *існувати*?

Щоб відповісти на ці питання, варто звернутися до конкретного прикладу:

липа є дерево

Слово *є* тут виконує дві функції:

- 1) воно вказує на існування конкретного предмета – *липи*;
- 2) воно вказує на зв'язок *даного* предмета з цілим *класом* предметів, який узагальнено у слові *дерево*.

Отже, слово *бути* за своїм об'ємом більш широке, ніж слово *існувати*, тобто ці слова не можна ототожнювати. Далі студентам слід показати, як можна від *повсякденного розуміння* змісту слова *бути* перейти до *філософського* поняття *буття*. Для цього можна розглянути наступний ланцюжок:

*липа є дерево є рослинний світ є жива природа є
природа є об'єктивний світ є світ (або буття)*

Як можна простежити на прикладі цього ланцюжка, у процесі *абстрагування* від конкретних і несуттєвих властивостей *окремих* речей і явищ, людське мислення *узагальнює* найсуттєвіші властивості, що притаманні *всім* без винятку існуючим речам та явищам, і доходить до встановлення *зв'язків* між усіма існуючими предметами та явищами. У філософії такий взаємозв'язок *усього з усім* позначається терміном *буття*. Виходячи із зазначеного вище, можна зробити висновок, що якщо “існування” означає *наявність* “чогось-небудь”, то “*буття*” підкреслює не просто наявність, а *наявність* “чогось” у його визначеності: *є цілком визначене “щось” і воно певним чином зв'язане з іншими “щось”*.

Філософська категорія “*буття*” є однією із найзагальніших: вона не виражається ні через жодну з інших категорій, а лише зіставляється з категоріями “*суще*”, “*сутність*”, “*існування*”, “*субстанція*”, “*матерія*”, “*природа*”, що є похідними від “*буття*” і представляють собою її різні сторони й аспекти. Отже, можна сказати, що через категорію “*буття*” у філософії вибудовується цілісна картина світу, яка визначається єдністю людини та інших форм

існування матеріальних предметів та духовних явищ. З одного боку, категорія “буття” зорієнтована на найбільш загальні характеристики існуючого, а з другого – її зміст досягається через дослідження окремих структур, проявів і форм усього суцього. Вчення про буття складає один з розділів філософії, який має назву *онтологія* (*онтос* – буття, *логос* – вчення).

Вперше в історії філософії ця категорія була введена Парменідом ще в VI ст. до н.е. Розглядаючи першооснову світу, він відійшов від розгляду конкретної *першоречовини* (вода, повітря, апейрон, вогонь) як основи всього існуючого (світу) і показав єдність космосу через абстракцію *буття*. Для нього *буття є і не може не бути; небуття немає і не може ніде й ніяк бути*. Парменід обґрунтовує цю тезу так: усе, про що говориться й мислиться, є. Неможливо *думати* (а значить, і *говорити*) інакше, ніж думаючи про *щось*, що є. *Думати ніщо* рівнозначне *не думати*, а говорити про *ніщо*, значить ні про що *не говорити*. Саме тому *ніщо* немислиме і його не можна виразити. Отже, “думати” і “бути” поєднуються, співпадаючи: “одне й те ж думати і бути” (Парменід. Поема “Про природу”).

Буття у Парменіда є те, що не народжуване й не знищуване, бо, якби воно народжувалося, то – з небуття, що є абсурдним, адже встановлено, що небуття немає. Визнання народження його з буття є теж абсурдним, бо тоді воно вже є, а отже, народитися знову не може. З тієї ж причини немає небуття. Тому буття існує поза часом: у нього немає ні *минулого*, ні *майбутнього*, воно завжди є лише *тепер*. Воно є вічним без початку й кінця. Воно є незмінним і нерухомим, бо змінність і рухливість передбачали б небуття, стосовно якого *буття рухається* або у що *буття трансформується*.

Після Парменіда в античній філософії категорія “буття” розглядалася у творах Платона та Аристотеля. У Платона *справжнє, істинне й незмінне* буття було притаманне лише світу ідей, а світ речей, як бліде відображення світу ідей, не мав істинного буття. Тобто буття у нього було тотожним світу ідей (ейдосів). Аристотель розглядав буття як певну ланку, що зв’язує між собою сутності та речі чуттєвого світу. Так, він писав, що *сутністю* є прості тіла: земля, вогонь, вода і все, що з них складається, - живі істоти, небесні світила та їх частини. Усі вони мають *матерію й форму*, які є невіддільними одна від одної. Буттям володіють і матерія, й форма. Але *буття матерії є можливість, а буття форми – дійсність* (Аристотель. “Метафізика”).

Іншого змісту категорія “буття” набула у філософії XVII-XVIII століть. У цей час більшість філософів проводили дослідження природних явищ і їх властивостей, тому під *буттям* вони розуміли частіше за все *природу*. Наприклад, Гоббс вважав *предметом* філософії *тіло* (природні тіла та речі, штучно створені людиною). Тобто у нього буття ототожнюється з тілесною субстанцією. На його думку, духовні субстанції навіть якби існували, то їх все одно не можна було б пізнати. У дуалістичній філософії Декарта буття розщеплюється на *дві субстанції* – *матеріальну* (тілесну) й *духовну* (мислячу), які є протилежними одна одній. А в його формулі “мислю, отже, існую” відбувається зміщення акцентів із *буття* на *знання*.

У філософії Гегеля буття постало як чисте визначення мислення. Отже, у нього воно перетворюється лише на абстракцію, на “загальне після речей”. Він писав: “*Чисте буття* є чистою абстракцією і, отже, абсолютно-негативним, яке, взяте так само безпосередньо, є *ніщо*” (Гегель. “Наука логіки”). Тобто Гегель проголошує принцип тотожності мислення та буття. При цьому *буття* розглядається ним в його *абстрактній всезагальності*. Це є об’єктивно-ідеалістичне розуміння буття.

Марксистська філософія розглядає проблему буття з точки зору багаторівневої його організації. Так, Енгельс виділяв існування таких *рівнів організації буття* матеріального світу, як *органічна і неорганічна природа; жива природа; суспільне буття; буття особистості*. Особливе місце в марксистській філософії відводиться осмисленню суспільного буття. Зокрема, Маркс відкрив об’єктивний закон суспільного розвитку – визначальної ролі суспільного буття по відношенню до суспільної свідомості. А саме *суспільне буття* постає як *реальний процес* життєдіяльності людей, як “виробництво самого матеріального життя” (Маркс. “Німецька ідеологія”).

У XX столітті з’явилися “нові онтології” (тобто нові підходи до розуміння буття). Наприклад, Хайдеггер розглядав категорію “буття” лише стосовно людини. В роботі “Буття і

час” він називає буттєву структуру людини *екзистенцією*. На його думку, структура екзистенції зводиться до таких модусів людського існування, як страх, совість, турбота, рішучість і т.п. Тобто визначальним у бутті людини є її переживання власного “буття-у-світі” (буття як присутності). Буття у Хайдеггера є замкненим у собі. А розкритися воно може лише через мову: воно *ви-мовляє, ви-словлює* себе. Тим самим мова набуває онтологічного статусу, вона стає самим буттям, адже “мова вкорінена у буттєвій конституції присутності” (Хайдеггер. “Буття і час”).

Як найбільш загальна категорія філософії, “буття” вказує на всезагальні зв’язки, порядок та ієрархію різних предметів, явищ, процесів тощо, що дозволяє виявити різні форми всього сущого. Основними *формами* буття є:

1) буття *речей природи*, що існують незалежно від людини за об’єктивними законами;

2) буття *речей “другої природи”* (тобто предметів, створених людиною для задоволення своїх потреб із речей природи). На відміну від природних речей, вони мають своє призначення. Їх функціонування ґрунтується на *наопредмеченні* (утіленні людських знань і праці у виготовлення речей) та *розпредмеченні* (засвоєння знань, втілених у виробництво певної речі);

3) буття *людини як речі серед речей* (або тіла серед інших тіл). Людина є особливим тілом серед природних речей та речей, виготовлених нею самою. Вона задовольняє свої потреби через виготовлення знарядь праці та їх застосуванні для виготовлення одягу, їжі тощо. При цьому її діяльність є свідомою, доцільною;

4) буття *індивідуалізованого духовного* (сюди входять емоції, почуття, переживання, знання, мрії, надії вірування і т.д. людини, тобто її *духовний світ*). Людина є тілесною істотою, якій притаманні такі здатності, як характер, пристрасті, воля, свідомість. Вони відіграють суттєву роль у процесі освоєння людиною суспільних цінностей, формуванні власної індивідуальності, вибудовуванні внутрішнього, духовного світу;

5) буття *об’єктивованого духовного* (сюди входять *суспільні* духовні явища: звичаї, традиції, обряди, наука, політична, правова, моральна, естетична, релігійна свідомість суспільства тощо, які мають знаково-символічні форми). Особливе місце в бутті об’єктивованого духовного посідає мова, в якій найбільш яскраво виявляється єдність індивідуалізованого й об’єктивованого духовного, індивідуальної та суспільної свідомості. Саме через мову відбувається засвоєння людиною суспільних норм, принципів, знань, ідеалів тощо;

6) буття *соціального* (сюди входять матеріальне й духовне життя людини та суспільства, зміст яких більш детально будуть розглянуті в другій частині курсу філософії – “Соціальна філософія”).

Перелічені форми (або прояви) буття виділяє *сама людина* і через них *людське буття* постає як процес становлення й самоствердження людини, процес самореалізації людиною її *сутнісних сил* (здатності до почуттів, емоцій, мислення, мовлення, волі, творчості, діяльності тощо). Буття людини означає не просто фіксацію її існування, а розкриття способу існування людини в культурі, створеній шляхом духовно-практичного освоєння людиною оточуючої дійсності. Отже, буття виступає як реальний процес життєдіяльності, в якому людина через різні соціальні практики перетворює зовнішній світ на умови і засоби свого саморозвитку, й тим самим стверджує себе як суб’єкта соціальної діяльності.

2. Категорія “матерія” у філософії. Сучасна наука про будову матерії

Вивчення *другого* питання теми дозволить студентам більш глибоко розібратися із сутністю *буття матеріального*. Для цього слід звернутися до історико-філософського матеріалу й прослідкувати, як у процесі розвитку філософії змінювався зміст категорії “матерія”.

Термін “матерія” у перекладі з латинської мови означає – *речовина* (матеріальний – значить створений із речовини). В матеріалістичній філософії під матерією розуміють *субстанцію* (те, що лежить в *основі* всіх речей, явищ і процесів). Категорія “матерія” дозволяє зрозуміти єдність різноманітних природних та штучно створених предметів і систем, а також встановити відношення й зв’язки між ними. Нею не вичерпуються лише ті предмети і явища, які *безпосередньо* доступні органам чуття людини. Вона описує й ті *можливі* речі,

процеси, системи, світи, що стануть доступними для пізнання у *майбутньому*, коли будуть удосконалені *засоби* спостереження (такі як мікроскоп, телескоп та інші прилади).

Як відомо з історико-філософського вступу, термін “*матерія*” був уведений Аристотелем. Він проаналізував погляди своїх попередників - натурфілософів, які займалися пошуками першопочатку всього існуючого у світі. За його твердженням, досократики брали за першооснову світу саме матерію (*вода* у Фалеса, *повітря* у Анаксимена, *вогонь* у Геракліта, *атоми* у Демокріта тощо). Він писав, що “більшість перших філософів вважали початком усього одні лише матеріальні початки, а саме те, з чого складаються всі речі, з чого як першого вони виникають і на що як останнє вони, гинучи, перетворюються” (Аристотель. *Метафізика*). У *власній* філософії він використав термін “матерія” для позначення складової частини будь-якої речі як її *можливість* (або *потенція*). На його думку, *дійсністю* (або деякою річчю) матерія ставала лише завдяки активній *формі*.

В епоху Відродження Бруно теж розглядав Всесвіт як такий, у якому всі існуючі речі мають *дві субстанції*: формальну (він називав її “світовою душею”) та матеріальну. Причому матерія у нього є єдиною і пізнається лише за допомогою розуму. На відміну від Аристотеля, Бруно вважав, що матерія є одночасно *потенційною* (можливою) *іактуальною* (дійсною). Будучи абсолютною, вічною, єдиною, матерія у нього отримує першість перед формами, які постійно змінюють одна одну в матерії. Матерію, що містить у собі всі форми, він назвав *природою*, яка виступає *прообразом* і *верховною силою* Всесвіту. Він звільнив поняття об’єктивної першооснови світу від обов’язкового (для попередніх поглядів на матерію) зв’язку з конкретним *субстратом* (загальним матеріальним носієм властивостей речей). За Бруно, будь-які конкретні його види (вода, вогонь, атоми тощо) є речами, але не початком.

В Новий час зміст категорії “матерія” змінюється. Декарт під матерією розуміє *протяжну субстанцію*, сутність якої він зводив до наявності *трьох вимірів* – довжини, ширини та висоти. А всі властивості матерії, які сприймаються органами чуття (вагу, колір, твердість тощо), він вважав випадковими. Матерія у нього є пасивною протяжною субстанцією, яка може ділитися безкінечно, заповнює весь простір і всюди залишається тотожною собі. Це був раціоналістичний погляд на матерію. Локк запропонував протилежний погляд на сутність матерії. У нього, як емпірика, *матерія є умовним поняттям*, яке можна одержати шляхом абстрагування від конкретних і змінних властивостей окремих речей. Гольбах ототожнив матерію з природою, що є єдиним цілим, поза яким ніщо не може існувати. Вона є нескінченною у просторі та часі, протяжна, подільна, має непроникливість, здатна набувати будь-яких форм, які сама ж і продукує.

Наукове розуміння матерії в Новий час різко відрізнялося від філософського. Оскільки природознавці займалися експериментальним дослідженням конкретних видів речовини в її трьох агрегатних станах (твердому, рідкому та газоподібному), то вони зводили поняття матерії саме до речовини. При цьому виділяли деякі її властивості як абсолютні, незмінні. Зокрема, вважали, що речовина складається з *неподільних* атомів, які мають *незмінну* масу. Відкриття у фізиці на рубежі XIX і XX століть (відкриття електрону, явища радіоактивності, рентгенівських променів, розробка квантової теорії світла і теорії відносності Ейнштейна) довели необґрунтованість таких тверджень.

В середині XIX ст. формується марксистське вчення про матерію, в якому розмежовуються філософське та природничонаукове її розуміння. Енгельс писав, що матерія – це дещо об’єктивно існуюче, тілесне, наділене певними загальними властивостями, такими, як притягування й відштовхування, дискретність та неперервність і т.д. Він писав: “Такі слова, як “матерія” і “рух”, є не більше, ніж *скорочення*, в яких ми охоплюємо, відповідно до їх загальних властивостей, множину різних речей, які сприймаються чуттями. Тому матерію і рух можна пізнати лише шляхом вивчення окремих речовин і окремих форм руху; і оскільки ми пізнаємо останні, постільки ми пізнаємо також і матерію, і рух *як такі*” (Енгельс. “Діалектика природи”). Отже, в марксистській філософії матерія є лише створеною в теорії розумовою абстракцією, яка відображає об’єктивно існуючий світ.

Розвиваючи, марксистське вчення про матерію Ленін дав їй наступне визначення: “Матерія є філософською категорією для позначення об’єктивної реальності, яка дана людині у відчуттях її, яка копіюється, фотографується, відображається нашими відчуттями, існуючи

незалежно від них” (Ленін. “Матеріалізм та емпіріокритицизм”). У наведеному визначенні матерії зазначається лише одна *абсолютна* властивість матерії – бути об’єктивною реальністю, тобто існувати незалежно від волі й свідомості людини. Дане визначення має методологічне значення для розвитку природознавства, оскільки вказує на невичерпність матерії, змінність її форм, які підлягають конкретно-науковому дослідженню.

Сучасна наука вивчає *конкретні форми та рівні організації* матерії, поглиблюючи наші знання про оточуючий світ. Вона виробила уявлення про матерію як складну самоорганізовану систему, яка перебуває у постійних змінах, елементи якої зв’язані між собою. Зокрема, природничі науки розглядають наступні *рівні організації* матерії:

- *Нежива природа*, яка має складну будову. Вона складається з *елементарних частинок; атомів; молекул; макротіл; планет; галактик; систем галактик*.

- *Біологічний рівень організації матерії*, до якого входять *системи доклітинного рівня* – нуклеїнові кислоти (ДНК та РНК) і білки; *клітини; багатоклітинні організми* (рослини і тварини); *надорганізменні структури* (популяції, види тварин, біоценози – наприклад, ліс як біоценоз, у якому взаємодіють тварини, рослини, гриби тощо). Біологічний рівень організації матерії утворює *біосферу*.

- *Соціальний рівень організації матерії*, який є особливим типом матеріальної системи, що називається *людським суспільством*. У ньому формуються та функціонують такі структурні елементи, як сім’я, історичні форми спільності людей (рід, плем’я, община, народність, нація), класи, страти та інші соціальні групи, що утворюються за різними ознаками. Суспільство має свою *історію*, яка включає *минуле, теперішнє й майбутнє* у їх нерозривній єдності.

Названі рівні організації матерії взаємодіють між собою, складаючи у своїй єдності *Метагалактику (Всесвіт)*. *Різні рівні і форми організації матерії* досліджуються *різними* природничими та суспільними науками. Проте оскільки світ єдиний, то й названі науки утворюють цілісну пізнавальну систему, яка виявляє не тільки особливості кожної, окремо взятої форми існування матерії, але й відношення та зв’язки між ними. Тому особливу роль у системі сучасної науки відіграють так звані *міждисциплінарні науки*, якими є синергетика, теорія систем, інформатика, біогеохімія, кібернетика та інші.

3. Рух, простір і час – атрибутивні властивості матерії. Соціальний простір та соціальний час як форми буття людей у культурі

Приступаючи до вивчення третього питання теми, студенти повинні виявити *спосіб та форми* існування матерії. Людський досвід переконує в тому, що всі речі, тіла, явища перебувають у постійних змінах, русі. Що ж таке *рух*? Що виступає його джерелом? Які ознаки, види та форми він має? Чи можна відривати рух від матеріальних тіл? Що таке *простір та час*? Як вони зв’язані з матерією й рухом?

Рух, його джерело та причини завжди були у полі зору філософів і вчених-природознавців. Так, уже Геракліт не лише визнавав усезагальний характер руху, але й виявив його суперечливість: все існує і в той же час не існує; все тече й постійно змінюється; все перебуває у постійному процесі виникнення та зникнення. Причиною змін він називав взаємодію речей.

Справді, сучасна наука, як було показано вище, виявила складну будову матерії і разом з тим нерозривний зв’язок між її структурними елементами. Цей взаємозв’язок, взаємодія різних рівнів організації матерії, а також взаємодія елементарних частинок в окремих тілах і спричинюють якісні та кількісні зміни, що відбуваються у матеріальному світі. Отже, рух матеріальних тіл викликають їх внутрішні і зовнішні взаємодії, поза якими існування цих тіл неможливе. Тобто *рух є способом існування матерії*.

Рухом називають будь-які зміни і переміщення тіл. Енгельс визначав рух як внутрішній *атрибут* (невід’ємна властивість) матерії, який обіймає собою всі зміни та процеси, що відбуваються у Всесвіті, починаючи з простого переміщення й закінчуючи мисленням (Енгельс. “Діалектика природи”). А тому й діалектику він назвав наукою про найбільш загальні закони будь-якого руху.

У повсякденному житті люди відмічають не лише зміни, переміщення предметів, але й стан *спокою*, коли предмети нібито не рухаються. Проте наука довела, що спокій є відносним.

Тобто за деяким спокоєм криється стан *відносної рівноваги*, яка виступає лише *моментом* руху.

Нерозривна єдність матерії й руху отримала яскраве підтвердження в теорії відносності Ейнштейна, в синергетиці, розробленій Хакеном, та сучасній теорії нерівноважної термодинаміки Пригожина і його фізико-хімічної школи (Бельгія). З кожним новим відкриттям наука підтверджує і збагачує *принцип відносності будь-якої рівноваги, стійкості*, тобто спокою, обґрунтовує невичерпність властивостей руху матеріальних об'єктів.

Розрізняють два *типи* руху: *прогресивний* (рух від простого до складного, від нижчого до вищого – або процес *розвитку*) та *регресивний* (рух від складного до простого, яким є, наприклад, процес старіння організму).

Рух є суперечливим, оскільки він виступає як єдність мінливості та спокою; дискретності й неперервності; абсолютного і відносного. *Дискретність* руху виражається в його диференційованості на *відносно самостійні форми* (механічний, фізичний, хімічний, біологічний та соціальний рух). *Неперервність* же руху означає єдність, взаємозв'язок, взаємообумовленість усіх окремих форм руху. *Абсолютність* руху визначається тим, що він є єдино можливим способом існування матерії: поза рухом матерії не існує. *Відносність* руху полягає в тому, що він відбувається у конкретних якісно специфічних формах, які постійно змінюються.

Кожен рівень організації матерії має свої форми руху. Але оскільки всі рівні організації матерії та їх структурні елементи перебувають у взаємодії, то всі форми руху нерозривно зв'язані між собою. Вони виникали в процесі еволюції Всесвіту: кожна попередня форма руху матерії слугувала умовою виникнення більш складної. Сучасне природознавство виробило так званий *антропний принцип* функціонування Всесвіту, сутність якого можна сформулювати так: *світ влаштований таким чином, що у ньому є принципово припустима можливість виникнення людини як закономірного результату еволюції матерії*.

Такими ж давніми категоріями філософії, як “буття”, “матерія”, “рух”, є й категорії “*простір*” і “*час*”. Особливе місце вони займали у філософії Канта, який називав простір та час апріорними формами чуттєвості. У діалектико-матеріалістичній філософії вони постають як *форми існування матерії*, її *невід'ємні* характеристики (атрибути). Категорія “*простір*” виражає *взаємне розташування предметів один відносно одного, їх конфігурацію*. Категорією “*час*” позначають *тривалість існування матеріальних тіл, явищ, процесів*.

Матеріальні об'єкти перебувають у постійному русі, вони змінюють своє положення відносно інших об'єктів, набувають іншої конфігурації, мають певну тривалість свого існування. Окремі об'єкти мають свої часові межі: вони виникають у певний момент часу, а через деякий його проміжок перетворюються на інші об'єкти. Природничі науки підтверджують незнищуваність матерії, руху, простору й часу та їх нерозривність між собою. Зокрема, теорія відносності доводить, що в реальному фізичному світі просторові та часові інтервали змінюються залежно від системи відліку. Якщо тіло рухається не в умовах земного тяжіння, а його швидкість наближається до швидкості руху світла, то це приводить до значних змін просторових і часових інтервалів: просторові інтервали скорочуються, а часові – подовжуються.

Просторово-часові характеристики об'єктів на різних рівнях організації матерії мають свої особливості. Найбільш вагомими вони є на *соціальному* рівні. Що ж таке *соціальний простір* і *соціальний час*?

Соціальний простір – це простір, освоєний людством у процесі його існування. Це є частина фізичного простору, яка складає *спосіб життєдіяльності суспільства*, тобто олюднений простір. Він вписаний у простір біосфери. Соціальний простір є простором *людського буття*, який має перш за все *соціально-культурний і духовно-практичний виміри*. Мерло-Понті писав, що простір – це не місце, в якому розташовані речі, а він характеризує лише можливу послідовність їх розташування. А С.Б.Кримський підкреслював, що якщо людина як тілесний індивід займає певне місце у фізичному просторі, то у своєму *соціальному бутті* людина ніби “розкидана” у світі, у справах і подіях життя та духу, у тимчасовості свого унікального існування. Людина у своєму бутті втягнута у багатовимірні просторові структури, сенс яких визначається тим, якою мірою вони відповідають буттєвій ситуації людини в даний конкретних момент часу; якою мірою вони стали “обжитими”

людиною, “своїми” для неї. Наприклад, для людини має значення рівень комфортності її житла, робочого місця, місця відпочинку, автомобіля, перебування в оточенні інших людей тощо.

На відміну від фізичного простору, соціальний простір твориться самими людьми. Освоюючи фізичний простір, вони перетворюють частину його відповідно до своїх потреб та інтересів: створюють штучні умови свого життя, будують населені пункти, освоюють надра землі, ближній космос, обробляють землю, вирощують все нові види рослин і тварин тощо. Усе це є підпросторами соціального простору, які складають поле людської культури. Кожна людина одночасно перебуває у просторі життя, соціуму, культури, інших людей, свого внутрішнього світу. Людина *не перебуває* в просторі, а *організовує, структурує простір свого буття в культурі*. Вона створює свій особистий простір, який вписаний у простір соціуму. Але разом з тим, відбувається автономізація, “приватизація” власного соціального простору. Соціальний простір має культурно-історичні межі, але й тенденцію до розширення: суспільство освоює все нові ділянки фізичного простору, окультурює їх, усупільнює.

Соціальний час – це тривалість існування людства, його історія. Він теж має культурний вимір. Він указує на міру мінливості суспільного життя, матеріальних та духовних процесів, які відбуваються в соціумі. Його можна зобразити у вигляді променя, який має початок (перехід від тваринного до людського стану) і не має кінця. На відміну від фізичного часу, який протікає рівномірно й вимірюється хвилинами, годинами, добами, роками тощо, *соціальний час протікає нерівномірно й вимірюється історичними епохами*. Протягом деяких історичних періодів відбувається значна кількість суспільних змін, а в інші – незначна. Отже, соціальний час у деяких історичних епохах прискорює ходу (“біжить”, “летить”), а в деяких – сповільнює (“повзе”, “тягнеться”).

Унікальність людського буття полягає в тому, що воно, за влучним виразом С.Б.Кримського, *протікає як синтез основних форм часу: екзистенціально-особистісного, історичного й космічного*. Для соціального часу особливе значення має *майбутнє*. Воно не визначається цілком і повністю минулим і теперішнім, а є завжди втаємниченим і невизначеним, оскільки існуючі в теперішньому часі *тенденції* суспільного розвитку можуть привести до непередбачуваних подій, ситуацій, станів. Окрім того, кожна особистість по-своєму переживає, оцінює соціальний час, а отже, по-своєму діє в тих чи інших суспільних умовах, що може вплинути (більшою чи меншою мірою) й на хід історії.

Особистісний час інтегрує в собі як об’єктивні часові відношення, так і суб’єктивне їх відображення у процесі переживання та оцінки тривалості й послідовності історичних подій. Визначальним для кожної людини є володіння *своїм часом*. На думку Сенеки, частину часу у нас крадуть, відбирають інші люди, але значну частину ми даремно втрачаємо самі. А тому, якщо бажати бути господарем власного часу *завтра*, треба навчитися тримати в руках день *сьогоднішній* (Кримський). Соціальний час, на відміну від фізичного, передає екзистенціальне переживання людиною свого буття. Справжнє людське буття насичене подіями. Не випадково Хайдеггер ставив у взаємну залежність людське буття і час, а саме буття визначав через термін “присутність”. Отже, через категорії “соціальний простір” та “соціальний час” люди виражають своє чуттєво-емоційне ставлення до світу, уявлення про початок і кінець свого буття, про життя та смерть, про тимчасовість і вічність, безконечність та конечність буття тощо. З розвитком людства змінюється й зміст цих категорій.

4. Поняття і структура свідомості

Свідомість являє собою фундаментальну наукову, філософську і, в цілому, світоглядну проблему. Це обумовлено, насамперед, тим, що свідомість нерозривно пов’язане з такою ключовою категорією будь-якого світогляду як **людина**. Звідси випливає, що конструктивне рішення проблеми свідомості відіграє визначальну роль в осягненні проблеми людини.

Завдяки винятковій складності і багатогранності проблеми, свідомість є предметом інтересу з боку багатьох наук і позанаукових форм пізнання. Філософія, використовуючи й узагальнюючи їх досягнення, зосереджує свою увагу на аналізі таких важливих проблем як сутність, походження, функціонування і структура свідомості, можливості і шляхи її пізнання. Ці питання з давнини і до наших днів залишаються дискусійними, що не мають однозначного

вирішення.

З погляду *філософського ідеалізму* свідомість (дух) є певна споконвічна данність у світі, що постає у вигляді *субстанції* - основи всіх речей і процесів. Свідомість первинна стосовно матерії. Прихильники *дуалізму* (чи психофізіологічного паралелізму) розглядають свідомість і тіло як незалежні одне від одного начала і заперечують тісний взаємозв'язок психічних і фізіологічних процесів в організмі.

На відміну від ідеалізму і дуалізму, *матеріалізм* розглядає свідомість не як щось автономне, незалежне від матерії, а, навпроти, як її властивість. Ця властивість, на відміну від таких атрибутів матерії, як рух, простір, час, не загальна. Вона притаманна особливому виду високоорганізованої матерії – людському головному мозку. Однак усвідомлює, мислить не мозок, як такий, а людина, що має мозок, причому людина в єдності із системою – природною, соціальною, культурною, у яку він включений як активно діючий елемент (Ф.В.Лазарев).

Матеріалізм виходить з того, що матерія існує поза і незалежно від свідомості, свідомість же не існує поза матерією. Свідомість вторинна (але не другорядна), похідна від матерії. З матеріалістичної точки зору, вторинність свідомості розглядається в трьох аспектах:

1) історичному (свідомість як особлива властивість матерії виникає на певному етапі її еволюції);

2) психофізіологічному (свідомість – функція головного мозку людини);

3) гносеологічному (свідомість – вища форма відображення зовнішнього світу, що вирізняється осмисленістю і цілеспрямованістю).

У сучасній філософії і науці до числа найперспективніших відносяться інструменталістські, інтенціоналістські і кондіціоналістські програми дослідження свідомості.

Прихильники *інтенціоналістського* (лат. «*intentio*» – спрямованість) підходу зводять свідомість до знання, для них свідомість тотожна знанню. На їх думку, свідомість функціонує в модусі «свідомість про...», тобто вона завжди спрямована на певні предметності світу. «Життя свідомості» розглядається в кореляції з предметністю, що протистоїть їй, яка раціонально осмислюється і переживається в досвіді свідомості.

Подальший розвиток ця позиція отримала в *інструменталізмі*: свідомість – це свого роду «особистий комп'ютер», функціональне призначення якого (за аналогією зі «штучним інтелектом») є добування і перетворення інформації, розпізнавання образів, обчислення і координація операцій. Підкреслюється, що все це винятково важливе при аналізі і плануванні, керуванні і прийнятті рішень на практиці, пізнанні і спілкуванні людей, тому що будь-яка людська діяльність має потребу в пізнавально-інформаційному забезпеченні.

У рамках *кондіціоналістських* («*conditio*» - умова) програм акцентується увага на залежності свідомості від тілесної організації, від будови і функцій психіки, підсвідомого, чинників спілкування, соціального оточення, культури й історії людини. Ці різноманітні умови і детермінанти впливають не тільки безпосередньо, але й опосередковано, що досить відчутно позначається на активності свідомості, творчому потенціалі особистості. Дослідження цього розмаїття впливів дозволяє розкрити в тому числі механізми підсвідомого і характер їх впливу на всі процеси свідомості. Отже, кондіціоналізм дає ширше тлумачення змісту феномена свідомості, не ототожнюючи його зі знанням.

Кожна з цих згаданих програм, з урахуванням своїх дослідницьких пріоритетів, націлена на те, щоб відкрити глибинні таємниці механізмів свідомості. Однак, більш плідною є позиція прихильників кондіціоналістських програм. Вивчення, що проводиться, проблем свідомості в залежності від внутрішніх і зовнішніх умов і чинників свідомої діяльності дозволяє забезпечити всебічний підхід в осмисленні складного феномена свідомості. Отримані в рамках цього підходу результати мають не тільки наукове, але і практичне значення, у першу чергу, для практики освіти. Однобічна проекція освіти і, в цілому, культури на раціональність свідомості приводить до створення моделі освіти, що орієнтує лише на процеси засвоєння і використання знань. У результаті цього міжлюдські стосунки і, навіть, такі інтимні прояви свідомості як любов, вибудовуються на основі раціонального розрахунку, що приводить до зниження культури почуттів, духовно-моральної деградації особистості.

Необхідно враховувати, що свідомість має складну внутрішню **структуру**, яка включає

різні елементи і рівні свого існування. У найзагальнішому вигляді *свідомість* являє собою сукупність психічних процесів, що активно беруть участь в осмисленні людиною зовнішнього світу і свого власного буття. До них відносяться: **чуття (відчуття, сприйняття, уявлення), мислення (понятійні форми), емоції, воля, пам'ять, інтуїція, увага.**

Треба мати на увазі, що свідомість – системне утворення, цілісна сукупність чуттєвих, мислительних, емоційних, вольових, мнемічних (процеси пам'яті) процесів, кожний з яких виконує свої власні функції. Разом з тим, свідомість є цілісний процес, тому що всі його складові знаходяться в закономірних зв'язках і відношеннях один з одним.

Звернемося до характеристики основних елементів свідомості. Насамперед відзначимо: чуття і мислення є основними постачальниками інформації в структурі свідомості. *Відчуття* дає людині безпосереднє відображення явищ, зовнішньої сторони предметів. Мислення протиставляється чуттєвому пізнанню як опосередковане відображення внутрішньої сутнісної сторони предметів, подій. У філософській літературі сформувався уявлення про поділ мислення на два основних типи: розсудок і розум.

Розсудок (або здоровий глузд) визначається як нижчий ступінь логічного пізнання, що має за основу уявлення і поняття повсякденного життя; як житейське виважене мислення, орієнтоване на практичну користь.

Розум – вищий ступінь логічного розуміння, теоретична, філософські мисляча свідомість, що оперує широкими узагальненнями й орієнтована на найглибше знання істини.

Важливим елементом свідомості є *увага*. Завдяки зосередженості уваги об'єкт, що нас цікавить, знаходиться у фокусі свідомості. Речі і події, що діють на людину, викликають не тільки пізнавальні думки, ідеї, але й певні емоції, які виявляють себе в хвилюванні, захопленні, любові, ненависті і т.д. Окремі філософи і особливо психологи інколи ототожнюють свідомість з увагою.

Емоційні процеси виражають стан внутрішнього світу людини, його відношення до об'єктів зовнішнього світу, до інших людей, до самого себе. Виокремлюють емоції позитивні (радість, піднесення), негативні (горе, гнів, тривога, страх), а також стан емоційної нейтральності (наприклад, байдужість). Емоції також виражають настрої (веселий, сумний, подавлений). Природа емоцій подвійна: їх пізнавальні властивості зливаються з ціннісними (аксіологічними), що взаємно корелюють один одного. Емоції виявляють себе у властивостях переживань. Суть переживань полягає у творчих здібностях людини до перевтілення. Аксіологічна роль переживань реалізується у творчій діяльності людини. Емоції приймають на себе функції оцінки і вибору. Ніщо не відбувається в людському житті без емоційного забарвлення.

Воля – це виявлення свідомості. Це не тільки вміння бажати, але і здатність робити дії, спрямовані на досягнення мети, переборювати перешкоди, утруднення, що виникають на шляху до бажаних цілей. Воля як сила життя, за словами Ф.Ніцше, стверджує себе, тоді як прояв безвільності є вираження заперечення життя.

Винятково важливе місце в структурі свідомості займає *пам'ять*, як здатність закріплювати, зберігати і відтворювати інформацію, життєвий досвід. Тим самим пам'ять надає зв'язність і стійкість життєвому досвіду людини і є необхідною передумовою формування особистості.

Величезний пізнавальний потенціал несе в собі інтуїція. *Інтуїція* – це здатність безпосереднього осягнення істини шляхом прямого її споглядання найчастіше без відповідного доказу і практичної перевірки. Особливість інтуїтивного «бачення» («осаяння», «спалаху» свідомості) виявляється в несподіванці, евристичності вирішення проблеми, в неусвідомленості шляхів і засобів її вирішення. Це є сфера свідомості, де подані духовні ідеали і здібності до творчості у вигляді фантазії, продуктивної уяви і т.п.

Досить конструктивний варіант вирішення проблеми свідомості міститься в теорії З.Фрейда. Ним виділені й описані наступні структурні рівні свідомості: **усвідомлюване, несвідоме, підсвідоме, надсвідоме.**

Усвідомлюване («Я») – все те, що більш-менш упорядковано всередині себе і прагне упорядкувати все навколо (логіка, розум). Усвідомлюване – це сфера нашого психічного життя, що знаходиться у фокусі свідомості, виступає як безпосередньо відкрита для індивіда, як

свідомість, що актуально протікає. Свідомість на цьому рівні обробляє інформацію послідовно, прагне до однозначності своїх тверджень і загальнозначимості їх тлумачення.

Несвідоме («Воно») – сукупність психічних явищ, станів і дій, що лежать поза сферою людського розуму і не завжди йому підзвітних (ерос, танатос). Це глибинний шар свідомості. До сфери несвідомого відносяться інстинкти, від яких людина, як біологічна істота, не вільна. **Інстинкти** породжують у людини підсвідомі бажання, емоції, імпульси, що виявляються в нашій свідомості у формі потягів, переживань, афектів тощо. З.Фрейд бачив у несвідомому джерело одночасно як творчих, так і руйнівних тенденцій, що обумовило згодом неоднозначне тлумачення принципів його вчення.

Підсвідоме – усі те, що вже було усвідомлюваним чи може стати усвідомлюваним за певних умов. Це не тільки добре автоматизовані і тому такі, що перестали усвідомлюватися, **навички** (наприклад, навички гри на музичному інструменті, рутинні трудові навички), але і глибоко засвоєні суб'єктом, такі, що стали його переконанням, соціальні норми, регулятивна функція яких переживається як «веління обов'язку», «поклик серця» і т.п. Ці так звані автоматизми та інтуїтивні уявлення можуть породжуватися за допомогою свідомості, але потім занурюватися в сферу несвідомого. На прикладах автоматизмів виявляється охоронна функція підсвідомого, завдяки чому зменшується навантаження на свідомість і збільшуються творчі можливості людини.

Надсвідоме або «Над-Я» («Я - ідеал») – верхній рівень функціонування свідомості, що представляє соціум у структурі індивідуального духовного досвіду – соціокультурні настанови, вимоги суспільної моралі, прийняті в суспільстві норми поведінки і регулювання. «Над-Я» - вища інстанція в структурі свідомості (душевного життя), що виконує роль внутрішнього цензора, **совісті**. Надсвідомість – особливий рівень психічної активності, притаманний і **процесам творчості**. Однієї з найважливіших функцій роботи надсвідомого є **сублімація**, тобто переведення енергії, накопиченої у світі інстинктів, на культурне творіння, творчу активність.

Таким чином, єдність і всебічна активізація названих вище і багатьох інших психічних процесів, врахування умов становлення свідомості і характеру її функціонування дозволить глибше осмислити природу людини.

5. Походження і сутність свідомості

Багато філософів не без підстав розглядають свідомість як дарунок людині, диво з див світобудови. При цьому відзначається, що свідомість є не тільки благо, але одночасно і хрест, і тягар, тому що в ньому даний весь біль світу. Не випадково, щоб угамувати біль (душевний або фізичний) на час відключають свідомість за допомогою наркотичних засобів чи алкоголю.

Разом з тим, таємниця походження свідомості так і залишиться таємницею, якщо не підходити до цієї проблеми історично, без урахування того, що свідомість, як властивість матерії, виникла на певному етапі її еволюції. Історія виникнення свідомості - одна зі складових загального процесу розвитку матерії, у ході якого виникає і розвивається життя, все багатоманіття живої природи, а потім і мисляча людина.

Свідомість є вища форма і результат розвитку загальної властивості матерії – відображення. **Відображення** – це зміна одного предмета під впливом іншого, чи, іншими словами, передача особливостей одного предмета іншому в процесі їхньої взаємодії.

Здатність до відображення і його характер залежить від рівня організації матерії. У якісно різних формах відображення виявляється в неорганічному світі, у світі рослин, тварин і, нарешті, у людини. У найпростішому випадку відображення в неорганічній природі – це механічні деформації, фізико-хімічні зміни, що з'являються в результаті *взаємодії*.

З виникненням життя формуються якісно нові форми відображення. Найпростішою формою відображення в природі є *подразливість*, що являє собою відповідну реакцію організму на зовнішню чи внутрішню дію середовища у вигляді збудження. Ця форма відображення, що має пристосувальний характер, широко поширена у рослин і найпростіших тварин.

Вищою формою біологічного відображення, у порівнянні з подразливістю, є *рефлекси і відчуття*. Рефлекси і відчуття з'являються у тварин, що мають нервову систему. На цьому

ступені еволюції і виникають психічні форми відображення, що вирізняються вибірковістю й активністю. *Рефлекс* – це закономірна реакція організму на зовнішнє подразнення, що здійснюється при участі центральної нервової системи.

В міру морфологічного ускладнення організмів у процесі органічної еволюції поряд *збезумовними* (чи вродженими) рефlekсами і на їх основі у тварин з'являються *йумовні* (чи набуті) рефлекси, виникає вища нервова діяльність.

Подальший розвиток притаманної матерії властивості відображення відбувався у наших предків під визначальним впливом соціальних чинників. Точніше, процес виникнення свідомості проходив у єдності з виникненням суспільства. Вирішальна роль у цьому процесі переходу біологічної форми руху матерії до соціальної належить трудової діяльності. Вона сприяла формуванню абстрактного мислення і виникненню вищих, цілком людських мислительних форм відображення.

Свідомість – це специфічно людська, нерозривно пов'язана з мозком, властивість високоорганізованої матерії відбивати матеріальний світ в ідеальних (суб'єктивних) образах.

Свідомість характеризується *цілепокладанням*. Перш ніж що-небудь зробити реально, людина робить це мисленно, в ідеальній формі. *Ідеальне* – властивість свідомості, обумовлена соціальною природою людини. Воно являє собою специфічний спосіб існування (буття) об'єкта, відбитого в психіці суб'єкта в чуттєвих і мислинневих образах, проектах і схемах.

Ідеальне є характеристика свідомості як протилежність матерії. У цьому плані воно постає як суб'єктивна реальність, що протистоїть реальності об'єктивній.

На відміну від матеріального, що має властивості речовості, просторовості, часовості ідеальне позначає непротяжність, неречовинність, невагомість, змістовну схожість образу і відповідного предмета.

Іншими словами, свідомість *двополюсна*. З одного боку, вона спирається на матеріальне, має його як свою передумову. І в цьому значенні вона вторинна. З іншого боку, вона спрямована на нове матеріальне, опредмечуючись і об'єктивуючись в нових результатах людської діяльності, виступаючи в цьому плані як первинна. Свідомість має творчий, активний характер. Вона спрямована на перетворення світу і створення нового. У цьому відношенні доцільно звернутися до поняття *«свідомісність»*. Воно характеризує людину і його діяльність з погляду здатності діяти і діяти *зі знанням справи*. Інакше кажучи, свідомісність є *синонім розумності* дій людини. Це поняття застосовується також і для характеристики історичного процесу. Воно вказує на наявність у діях людей високого духовного компонента, наприклад, свідомісність політичного процесу, відносини до природи тощо. Навпаки, відсутність свідомісності вказує на стихійність у діяльності людей, її нерозумність. Свідомісність – це показник того, наскільки люди здатні здійснювати свою діяльність за допомогою знань про навколишній світ. Наявність свідомісності характеризує людину як істоту, здатну діяти розумно і творчо.

6. Свідомість і мова. Проблема штучного інтелекту

Вивчаючи третє питання, необхідно розкрити сутність і значення **мови** як найважливішої характеристики свідомості.

Нерідко свідомість визначають як знання людини про навколишній світ і самого себе, яке за допомогою слів, математичних символів, художніх образів може бути передане **іншим людям**, у тому числі **іншим поколінням** і іншим епохам у вигляді пам'ятників культури. На думку лінгвістів, мовна форма є не тільки умовою передачі думки, але й умовою її реалізації. Люди осягають думку вже оформлену мовними знаками. Поза мовою є тільки неясні спонукання, вольові імпульси, що втілюються в жести, міміку. **Свідоме – це подія, оброблена і оформлена засобами мови.**

Мова людини якісно відрізняється від «мови» тварин (жестів, звуків), що виражає їх емоційний стан, бажання, потреби. «Мова» тварин – це замкнута система, строго обмежена пристосовницьким відношенням до природи. Мова людини – відкрита система, яка саморозвивається, що відбиває предметний світ, його властивості і відношення, а також відносини людей. Вона дає можливість людині осмислити світ і власну діяльність у ньому.

Звичайно, свої думки і почуття людин може виразити й іншими, досить різноманітними засобами. Наприклад, думки і почуття музиканта виражаються в звуках, художника – у малюнках і фарбах, скульптора – у формах, конструктора – у кресленнях, математика – у формулах, геометричних фігурах і т.п. Думки і почуття можуть бути виражені в діях, вчинках людини. Але треба мати на увазі таке: якими б засобами не виражалися думки, вони врешті рещт перекладаються на словесну (вербальну) мову – універсальний засіб у будь-яких знакових системах, що використовуються людиною. Це особлива властивість мови викликана її зв'язком з мисленням.

Близькість мислення і мови, їхнє тісне споріднення приводить до того, що своє адекватне (найбільш наближене до такого) вираження думка одержує саме в мові. Ясна по своєму змісту і струнка за формою думка виражається в дохідливій і послідовній мові. Згадаймо народну мудрість: «**Хто ясно думає, той ясно говорить**».

Сутність мови виражається в основних її функціях:

- *номінативної* (здатність мови називати речі, явища - «давати імена»);
- *пізнавальної* (участь у процесі пізнання: наше мовлення не лише таке, яке наше мислення, але й “мислення таке, яке мовлення” (Лі Уорф));
- *інформативної* (здатність зберігати, передавати, відтворювати інформацію);
- *комунікативної* (здатність спілкування на всіляких рівнях);

Мова – такий же необхідний штучний посередник у відношенні людини до світу, як і знаряддя його перетворення – техніка. Народжена людина поки не опанує цими двома основними посередниками – знаряддям праці і мовою – не стає людиною в повному значенні цього слова. У той же час свідомість не вичерпується тим, що може бути виражена в мові, раціонально засвоєна.

Відзначимо, що комунікативне походження свідомості обумовлює здатність мисленого діалогу із самим собою, тобто веде до появи *самосвідомості (рефлексії)*.

Самосвідомість – це особливий рівень свідомості, на якому здійснюється функція контролю за діяльністю свідомості і підтримки її цілісності. Воно передбачає, по-перше, виділення людиною самої себе, свого «Я» від усього, що її оточує, а по-друге, здатність людини подивитися на себе начебто з боку, усвідомити свої дії, почуття, думки, мотиви поведінки, інтереси, своє положення в суспільстві. Самосвідомість виникає не як духовне дзеркало для самомилування, - воно скоріше виникає у відповідь на виклик суспільних умов, що завжди жорстко вимагали від людей уміння оцінювати свої вчинки, слова, думки з погляду певних соціальних норм.

Самосвідомість тісна пов'язана з феноменом рефлексії. *Рефлексія* – це міркування особистості про саму себе, коли вона вдивляється в таємні глибини свого внутрішнього духовного життя.

Рівні рефлексії можуть бути досить різноманітними – від елементарної самосвідомості до глибоких роздумів над сенсом свого буття, його моральнісним змістом. Осмислюючи власні духовні процеси, людина нерідко критично оцінює негативні сторони свого внутрішнього духовного світу (наприклад, зживає дурні звички і т.п.). Пізнаючи себе, вона ніколи не залишається такою ж, якою вона була колись.

Проблема свідомості і мови з появою комп'ютерних технологій виявилася тісно пов'язаною з проблемою *штучного інтелекту*. Сам термін «інтелект» у сучасній філософії трактується як вища пізнавальна здатність мислення, що відрізняється творчим, активним характером від пасивно почуттєвих форм пізнання. Вперше даний термін у вітчизняній філософській традиції використав М.В.Гоголь, позначаючи ним здібності людини до пізнання, осягненню чого-небудь.

Штучний інтелект є метафоричне поняття для позначення системи створених людьми засобів, що відтворюють певні функції людського мислення.

Пріоритетна область використання штучного інтелекту – комп'ютерні експертні системи. Вивчаючи проблему штучного інтелекту спеціальні дисципліни з самого початку орієнтовані на всебічне комплексне осмислення даної проблеми, покликані розробляти правила конструювання таких алгоритмів роботи комп'ютерної техніки, що мали б характер розумної, цілеспрямованої діяльності.

Якщо мислення тварин, їх «мова» залишається на рівні елементарного мислення (у тварин є пам'ять, їм властиві зачатки аналізу, синтезу й інших мислительних операцій стосовно предметних образів, але не понять), а свідомість людини пов'язана з абстрактним понятійним мисленням, то штучний інтелект «думаючої» машини оперує не образами, а знаками. Тут може здійснюватися процес «самонавчання» (комп'ютери, що самонавчаються, самопрограмуються). Однак це «навчання» особливого роду. Наприклад, комп'ютер, запрограмований тільки на доказ математичних теорем, не зможе грати в шахи чи вирішувати інші задачі. Ілюзія «розумності» досягається не тільки швидкодією, але і вдалою комбінацією послідовно і паралельно працюючих процесорів, що здійснюють формалізовані процедури. Але все ж замінити цілком людини комп'ютер не може. І, насамперед, тому, що він працює по програмі, закладеній в нього людиною, і тому знаходиться в її владі.

Слід враховувати, що проблема штучного інтелекту має багатовікову історію. Раніше, при створенні обчислювальних пристроїв, як правило, йшли шляхом копіювання, імітації предметних дій людини чи її мислення. В теперішній час роботи, присвячені штучному інтелекту, ведуться по трьох основних напрямках:

- відтворення творчих здібностей людини;
- застосування діалогових форм «спілкування» людини з комп'ютерними системами (наприклад, з метою перекладу формалізованих текстів на природні мови);
- створення робототехніки, найважливішим елементом якої є «штучний інтелект».

Таким чином, людина з її свідомістю та ЕОМ йдуть назустріч одна одній. Техніка все активніше виступає партнером людини в його життєдіяльності. Природний інтелект, сполучений із «штучним» підсилює творчі можливості людини, ставить її перед необхідністю нової парадигми мислення, здатної забезпечити їх єдність і цілісність в інтересах збереження і подальшого розвитку людства.

Підводячи підсумки розгляду проблеми свідомості, слід зазначити, що свідомість являє собою відкриту систему, у якій є не тільки сфера раціонального (точні поняття, теоретичні знання), але і чуттєво-емпіричні, емоційно-вольові засоби відображення світу. Всі вони разом відкривають нові можливості людини як істоти творчої і самотворючої.

Контрольні питання:

1. Що таке буття? Які є категорія буття: її смисл і специфіка? Назвіть основні форми буття.
2. В чому полягає філософське розуміння матерії: сутність та особливості?
3. Що таке "простір" і "час" як форми існування матерії?
4. Охарактеризуйте проблему виникнення і розвитку свідомості. Розгляньте структуру свідомості. Свідомість і самосвідомість.
5. Випишіть та поясніть терміни та поняття: **свідомість, несвідоме, ідеальне.**

Лекція 2.2. Закони і категорії діалектики

План лекції

1. Діалектика та її історичні форми.
2. Принципи і закони діалектики.
3. Категорії діалектики.

Література:

1. Айгарс Г.А. Основи філософії: Збірні таблиці з курсу та тлумачний словник основних філософських термінів. – Кривий Ріг, КК НАУ, 2009. – 44 с.
2. Грипас Л.М. Опорний конспект лекцій з філософії. – Кривий Ріг, КРАТЦА, 2003. – 148 с.
3. Касьян В.І. Філософія: Відповіді на питання екзаменаційних білетів: Навч. посіб. – 3-тєвид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2005. – 333 с.

4. Петрушенко В.Л. Основи філософських знань: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти I-II рівнів акредитації, 4-те видання, стереотипне. – Львів: «Магнолія плюс», 2006. – 312 с.
5. Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти III-IV рівнів акредитації. – 4-те видання, стереотипн., – Львів: «Новий Світ-2000», 2006. – 506 с.
6. Практикум з філософії: Методичний посібник для викладачів та студентів ВНЗ. Під редакцією В.Л. Петрушенка. Львів: «Новий Світ-2000», «Магнолія плюс», 2003.- 256 с.
7. Смольков О.А., Дещинський Ю.Л. Філософія: Навчальний посібник, 2-ге видання, стереотипне. – Львів: «Магнолія Плюс»; видавець СПД ФО «В.М. Піча», 2006. – 460 с.

Зміст лекції

1. Діалектика та її історичні форми

Слово діалектика походить з давньогрецької мови. У первісному своєму значенні воно виражало мистецтво вести бесіду. Сократ і Платон діалектикою називали «мистецтво задавати питання й давати на них відповіді», мистецтво перемагати в полеміці зі своїм опонентом.

Нового змісту надав діалектиці Георг Вільгельм Фрідріх Гегель. Він розглядав діалектику як, перш за все, вчення про всезагальний зв'язок усього, що існує, з усім існуючим іншим. Саме такий підхід надає змогу розглядати і природу, і суспільство, і людське мислення не відриваючи їх одне від одного, а в їх органічному взаємозв'язку. Вчення ж, що базується на запереченні наявності в дійсності зв'язків усього з усім, Гегель назвав – на протигагу діалектиці – метафізикою, запозичивши це слово також з античної філософії.

Слід зауважити, що гегелівська діалектика не була якимось абсолютно новим філософським вченням. Майже за дві з половиною тисячі років до Гегеля Геракліт Ефеський (від назви міста, в якому він народився) фактично створив підґрунтя для формування і гегелівської, і наступних за нею типів і форм діалектики як вчення про зв'язок усього з усім.

Подвійним змістом терміна *діалектика* обумовлене роздвоєння напрямків розвитку неї самої. Якщо сократівсько-платонівська діалектика послідовно просувалась у напрямку: *діалектика* – *діалог* (розмова) – *дискусія* (публічне обговорення якогось спірного питання) – дискурс (логічне обґрунтування доводів у ході дискусії), то започаткована Гераклітом діалектика, що згодом одержала назву *наївної* або ж *стихійної* (на відміну від діалектики Гегеля, яку прийнято називати *ідеалістичною*, і, відповідно, К.Маркса – *матеріалістичною*) отримала своє продовження в різного роду спробах – більш чи менш послідовних – виявлення джерела й певних закономірностей руху як саморуху, розвитку як саморозвитку.

В наївній (гераклітівській) діалектиці містяться геніальні здогадки про безперервність і незникненість, незнищеність руху і розвитку як специфічної форми руху. Як сказав Геракліт, «світ не створений ніким з богів і ніким з людей, а завжди був, є й буде вічно живим вогнем, що закономірно затухає й закономірно розгорається знов» (Історія античної діалектики. – М.: Мысль, 1972. – с. 88).

Діалектика у всіх трьох її названих формах заснована на вимозі розглядати всі існуючі речі (предмети, явища, процеси) у їхньому взаємозв'язку, у русі та у розвитку. Метафізика ж – ізольованими одне від іншого. Відповідно, й способи (методи) мислення, якими керуються люди в своїй діяльності, поділяються за своїми засадами на діалектичний і метафізичний. Обидва вони мають право на існування, оскільки кожен із них здатний давати позитивний, тобто, ефективний реальний результат. Однак метафізичний спосіб мислення може призвести людину, яка ним керується до бажаного нею результату лише на обмеженому відрізку простору й часу. Тобто, цей спосіб (метод) мислення придатний для вирішення лише локальних задач, в яких ігнорування наявності дійсно існуючих зв'язків, руху й розвитку не веде за собою негативних наслідків. Для задач же, вирішення яких розраховане на більш віддалену перспективу, метафізичний спосіб (метод) мислення непридатний. В цих випадках необхідно керуватись не метафізичним, а діалектичним способом (методом) мислення.

2. Принципи й закони діалектики

Діалектика, як і кожне інше вчення, що претендує бути *теорією*, тобто, системою

наукових знань про певну сукупність предметів, явищ, процесів, має спиратися й дійсно спирається на певну систему **принципів**. Під принципом в даному випадку розуміється першоначалом, те, що лежить в основі. Такими принципами для діалектики як вчення про всезагальний зв'язок, рух і розвиток є:

- принцип єдності світу (весь світ – єдиний в своєму існуванні і в своєму походженні);
- принцип сходження від абстрактного до конкретного (під конкретним розуміється єдність різноманітного, або ж єдність у різноманітності);
- принцип збігання початку й кінця (проходячи певне коло свого само розгортання, все повертається до вихідної точки, але вже на новому витку спіралі само розгортання);
- принцип збігу логічного і історичного (логічне – це ніщо інше, як «зняте» історичне, тобто таке, що звільнене від усього випадкового, «наносного», не-необхідного).

Кожен із цих принципів взаємодоповнює інші, тому, взяті в цілому, вони становлять собою не довільну сукупність, не механічне нагромадження, а цілком визначену **систему**, тобто, упорядковану єдність елементів, що її складають.

Виходячи з принципу єдності світу, не можна не визнати, що, оскільки світ – єдиний і в своєму існуванні, і в своєму походженні, в ньому існують зв'язки усього з усім, і немає в світі нічого, що не було б пов'язаним з усім іншим у той чи інший спосіб. Якщо ж це саме так, то серед усіх незчисленних зв'язків обов'язково існують такі, які мають сталий, необхідний, суттєвий, повторюваний характер. Саме такі зв'язки і становлять собою те, що має назву закону.

Таким чином, **закон є проявом і вираженням сталих, необхідних, суттєвих, повторюваних зв'язків.**

Слід зауважити, що таке визначення поширюється лише на так звані об'єктивні закони, тобто на ті, що діють у природі, суспільстві й людському мисленні об'єктивно, незалежно від волі й бажань як окремої людини, так будь-яких груп людей. Як відомо, існують ще й інші закони – ті, що складають собою законодавчу базу будь-якої держави – так звані юридичні або ж правові закони, й на них таке визначення не поширюється. Юридичними законами регулюються (повинні регулюватись) правові відносини між людьми в державі. Оскільки ж вони розробляються, приймаються і затверджуються, а не відкриваються людьми (як це має місце у випадку із об'єктивними законами), оскільки юридичні закони не завжди мають необхідний характер.

Логічні ж закони є проявом і виразом дії законів об'єктивних, однак необхідно відзначити, що як кожен об'єктивний закон має цілком об'єктивно існуючі межі свого застосування, так і відповідним чином є межі дійсного застосування кожного з законів будь-якої логіки.

Закони тієї чи іншої науки поширюються на певні предметні області дійсності.

Найбільш широкими за своєю дією є ті закони, які охоплюють усі можливі області дійсності, тобто, і природу, й суспільство, й людське мислення. Саме такими законами є закони діалектики. Ними не підміняються, не заміщуються, не витісняються закони окремих наук.

Лише те, що є спільного для природи, суспільства й людського мислення, підпорядковується законам діалектики.

Основним законом, **ядром діалектики, який виражає собою джерело усякого руху як саморуху, усякого розвитку як саморозвитку, є закон єдності і боротьби протилежностей.**

Можна навести приклад дії цього закону: плюс і мінус, сили тяжіння і відштовхування, асоціація і дисоціація, асиміляція і дисиміляція, чоловіче й жіноче, продуктивні сили й виробничі відносини – все це – **протилежності**, які знаходяться між собою в стані єдності і боротьби, тобто, **протириччя**, тільки завдяки яким і існує постійно рух – як не тільки й не стільки зміна просторово-часових координат, а як будь-яка зміна, що відбувається.

Закон взаємного переходу кількісних і якісних змін, в свою чергу, виражає собою **механізм усякого руху як саморуху, усякого розвитку як саморозвитку**. Зміст його полягає в тому, що **кількісні зміни**, що поступово накопичуються в предметі, явищі, процесі, досягнувши певного – критичного стану, викликають, породжують, спричиняють «сплеск», «вибух», «перерив поступовості», «стрибок», який призводить до певних – **якісних зрушень, трансформацій, перетворень** в самому предметі, явищі, процесі. Тобто, будь-який процес розвитку, взятий у достатньо тривалому часовому інтервалі, складається з двох протилежних

фаз: *еволюційної* і *революційної* (див., відповідно, нижче: словник). Оскільки жодна революція в будь-якій системі не відбувається доти, доки не назріла *криза* (див. нижче: словник) самої системи, то цілком правомірним буде твердження: *причиною усякої революції, в будь-якій сфері дійсності, є криза*, тобто, такий стан системи, в якому вона вже вичерпала внутрішній ресурс свого розвитку за рахунок існуючих на даний момент факторів. Так, наприклад, неолітична революція, що відбулась в період пізнього неоліту (6-те – 3-є тисячоріччя до нової ери), в результаті якої відбувся «стрибок» до незаних до того часу металевих знарядь праці, мала своєю причиною кризу системи, що базувалась на виготовленні, застосуванні і використанні кам'яних знарядь. Аналогічним чином, промислова революція (кінець XVIII-го – початок XIX-го ст.), яка призвела до впровадження у промисловість парових машин, мала своєю причиною кризу системи матеріального виробництва, що спиралася на використанні праці людини як основного енергоносія.

Дійсний, тобто такий, що існує з необхідністю, зв'язок закону єдності і боротьби протилежностей з законом взаємного переходу кількісних і якісних змін полягає в тому, що другий з них є проявом і доповненням першого, і виражає собою єдність і боротьбу протилежних фаз будь-якого процесу розвитку, а саме, еволюційної й революційної.

Закон заперечення заперечення, як і закон взаємного переходу кількісних і якісних змін, теж означає собою продовження і доповнення основного закону діалектики і виражає собою єдність і боротьбу сталого і змінюваного, стабільного й мобільного, постійного і мінливого. Суть його полягає в тому, що він виражає собою *траєкторію руху* в процесі розвитку: умовно кажучи, ця траєкторія являє собою спіраль, яка сама по собі є синтезом *прямолінійного* просування вперед і *колоподібного* повертання до начебто старого, але це повертання відбувається вже на новому витку спіралі. Невід'ємною ознакою дії закону заперечення заперечення є *спадкоємність* між новим і старим: старе в новому не знищується, а переходить в іншу форму свого існування, зберігаючи в собі самому все те, що є в ньому життєздатного. Тобто, як це й сказано фактично Гераклітом (див епіграф до даного розділу), *нове є старе, що змінилось*.

Однак необхідно відзначити, що саме так відбувається лише в тому випадку, якщо перше заперечення не знищує потенціал подальших заперечень того, що заперечується. Гегель пояснює це на прикладі з ячмінним зерном: таке зерно може або бути розмолотим у ячмінне борошно (негативне, руйнівне, деструктивне заперечення), або ж бути посадженим у родючу землю (позитивне, життєдайне, конструктивне заперечення). В залежності від того, яким було *перше* заперечення, можливість здійснення *другого* або ж збережеться, або – ні. Для того, щоб процес розвитку мав реальні позитивні перспективи, необхідно, щоб кожне заперечення «старого» «новим» не носило руйнівного характеру, не знищувало саму можливість подальшого заперечення. Саме тоді й відбуватиметься процес розвитку як зміна «новим» «старого» і далі – «найновішим» – «нового», причому в «найновішому» знайдуть своє відображення певні риси «старого». Тобто, *закон заперечення виражає собою завжди повернення до начебто старого, але на іншому витку спіралі*.

3. Категорії діалектики

Закони діалектики можуть бути виражені лише за допомогою категорій.

Категорії діалектики це найбільш загальні поняття, які мають відношення не до окремих сторін, областей, галузей дійсності, а до самої дійсності в цілому. Немає такої ділянки дійсності, в якій було б відсутнім те, що підпадає під визначення його такими філософськими категоріями, як: кількість, якість, міра; одиничне, особливе, загальне; явище й сутність; форма й зміст; причина й наслідок; необхідність і випадковість; можливість і дійсність; ціле і частина; система, структура, елемент.

Дію законів діалектики можна простежити і через взаємозв'язок категорій, але це буде лише відображенням того руху, який має місце в дійсності.

Як і в усякій окремій науці, у філософії категорії відіграють роль необхідного інструмента формулювання і гіпотез, і концепцій, і теорій, і законів. І наукові, і філософські категорії є передумовою і результатом (згадаємо принцип збігання початку й кінця) створення будь-якої

теоретичної побудови: ними оперують на початку цього процесу; їх розвивають у ході нього; їх уточнення стає цілком закономірним його продуктом.

За словами Геракліта «світ відкривається людині настільки, наскільки вона до цього готова». Мірою ж такої готовності є – не в останню чергу, переважно, здебільше – рівень розробленості категорій філософії, і діалектики – як одного з найважливіших її розділів – насамперед.

Вперше категорії філософії, до складу яких належать і категорії діалектики, були розроблені Аристотелем. Цю роботу найбільш настійливо продовжили І. Кант і Г.В.Ф. Гегель. З їх часів відбулись певні уточнення змісту цих категорій. Деякі з них в їх сучасній інтерпретації ми наводимо нижче. При цьому необхідно звернути особливу увагу на так звані парні категорії, оскільки саме в них найбільш виразно проявляється єдність і боротьба протилежностей – в даному випадку – через протилежність категорій.

Кількість – характеристика явищ, предметів, процесів за ступінню розвитку або інтенсивності їх властивостей, що виражено в величинах і цифрах.

Якість – така визначеність предмета, яка характеризує його як даний предмет; визначальна властивість.

Міра – діалектична єдність кількості і якості, або ж такий інтервал кількісних змін, в межах якого зберігається якісна визначеність предмета.

Одиничне – характеризує окремий предмет, явище, процес, що відрізняється за своїми просторовими, часовими властивостями від інших, в тому числі подібних йому, предметів, явищ, процесів.

Загальне – об'єктивно існуюча схожість характеристик предметів, явищ, процесів, приналежність до однієї й тієї ж групи предметів, явищ, процесів.

Особливе – діалектична єдність одиничного й особливого.

Наприклад, у вислові: «Жучка є тварина», – одиничним виступає «Жучка», загальним – тварина. Особливим же в цьому випадку буде «собака».

Явище – зовнішні зміни предмета, характеристики того чи іншого предмета.

Сутність – внутрішня, глибоко прихована, відносно стала сторона того чи іншого предмета, явища, процесу, що визначається через сукупність найважливіших його рис і характеристик.

Форма – упорядкованість предмета, явища, процесу; спосіб існування того чи іншого змісту.

Зміст – сукупність елементів у їх взаємодії, що визначає тип, характер того чи іншого предмета, явища, процесу.

Причина – явище, що викликає собою інше явище.

Наслідок – явище, що викликано іншим явищем.

Необхідність – такий однозначно обумовлений зв'язок явищ, при якому виникнення події-причини обов'язково веде за собою цілком визначене явище – наслідок.

Випадковість – такий зв'язок явищ, реалізація якого можлива як один із альтернативних варіантів.

Можливість – передумова виникнення того чи іншого явища, процесу, його потенційне існування.

Дійсність – втілення можливості.

Ціле – єдність частин в багатоманітності їх зв'язків.

Частина – те, що входить до складу цілого.

Елемент – така складова частина системи, яка не може бути поділена на менші.

Система – упорядкована множина взаємопов'язаних елементів, яка має певну структуру і організацію.

Структура – видимий, сталий спосіб зв'язку елементів того чи іншого складного цілого.

Безумовно, перелік категорій діалектики не вичерпується тими, що були названі вище. Тут були згадані лише деякі з них. Кожна з категорій – це, як сказав К.Маркс, «щабель в виділенні людиною себе з оточуючого його світу».

Як сказав Геракліт, «світ відкривається людині настільки, наскільки вона до цього готова». Мірою ж такої готовності є – не в останню чергу, переважно, здебільше – рівень

розробленості категорій філософії, і діалектики – як одного з найважливіших її розділів – насамперед.

Основні терміни

Гіпотеза – наукове припущення, яке висувається для пояснення певних явищ дійсності.

Дискурс – той, що здійснюється шляхом логічних міркувань, розсудливий, опосередкований.

Дискусія – публічне обговорення якогось спірного питання.

Діалектика – у первісному значенні – мистецтво полеміки, логічний метод встановлення істини шляхом виявлення й подолання суперечностей у судженнях опонента; у сучасному філософському трактуванні – вчення про найзагальніші закони руху як саморуху, розвитку як саморозвитку.

Діалектичне заперечення – таке, яке не знищує в предметі, явищі, процесі його основу, потенціал подальшого розвитку, а зберігає його.

Діалог – розмова між двома особами; літературно-публіцистичний або філософський твір у формі розмови.

Еволюція – процес плинного, поступового накопичення певних кількісних змін.

Закон – вираження й прояв необхідних, суттєвих, сталих, повторюваних зв'язків між предметами, явищами, процесами.

Категорії діалектики – найбільш загальні поняття, які відносяться не до окремих галузей. Ділянок дійсності, а до дійсності як такої.

Концепція – (від лат. conceptio – сприйняття) – система поглядів на певне явище; спосіб розуміння, тлумачення якихось явищ; основна ідея певної теорії.

Криза – складний, загострений стан, переломний, вирішальний момент.

Метафізика – термін, вперше застосований Андроніком Родоським по відношенню до останнього розділу «Нового Органона» Аристотеля, який самим автором не був ніяк названий, і містив, переважно, загально філософські міркування; з того часу застосовувався як синонім філософії, доки Г.В.Ф. Гегель не надав йому іншого змісту: протилежного діалектиці.

Принцип – основна ідея, що пронизує наскрізь ту, чи іншу концепцію або ж життєву позицію.

Револуція – якісна зміна, різкий, стрибкоподібний перехід від одного якісного стану до іншого.

Розвиток – особливий тип змін, перехід предмета, явища, процесу від одного стану до іншого, який не зводиться до попередніх.

Стрибок – перехід кількісних змін у якісні або перехід із одного якісного стану в інший.

Суперечність – єдність і боротьба протилежностей.

Контрольні питання:

1. В яких двох значеннях застосовується термін діалектика?
2. Які історичні форми діалектики як теорії розвитку вам відомі?
3. В чому саме полягає протилежність двох способів мислення: метафізичного й діалектичного (за Г.В.Ф. Гегелем)?
4. Що виражає собою закон взаємного переходу кількісних і якісних змін? Яким чином він зв'язаний із законом єдності й боротьби протилежностей?
5. Що таке «заперечення заперечення»? Чим є закон заперечення заперечення по відношенню до закону єдності й боротьби протилежностей?
6. Чи підміняють собою закони діалектики окремо-наукові закони? Якщо – так, то чому? Якщо – ні, то чому?
7. Чому Геракліт – той, хто дві з половиною тисячі років тому впритул наблизився до розкриття законів діалектики, так і не спромігся цього зробити? Що саме йому завадило зробити це?
8. На прикладі: «Іван є людина» покажіть зв'язок категорій «одиначне», «особливе», «загальне».

Лекція 2.3. Особливості пізнання природного, соціокультурного і духовного світу людини

План лекції

1. Поняття пізнання та його види.
2. Рівні та форми пізнання.
3. Проблема істини в пізнанні. Істина та якісні характеристики знання.
4. Методи і форми наукового пізнання.
5. Людина і пізнання. Істина і правда.

Література:

1. Айгарс Г.А. Основи філософії: Збірні таблиці з курсу та тлумачний словник основних філософських термінів. – Кривий Ріг, КК НАУ, 2009. – 44 с.
2. Грипас Л.М. Опорний конспект лекцій з філософії. – Кривий Ріг, КРАТЦА, 2003. – 148 с.
3. Касьян В.І. Філософія: Відповіді на питання екзаменаційних білетів: Навч. посіб. – 3-те вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2005. – 333 с.
4. Петрушенко В.Л. Основи філософських знань: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти I-II рівнів акредитації, 4-те видання, стереотипне. – Львів: «Магнолія плюс», 2006. – 312 с.
5. Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти III-IV рівнів акредитації. – 4-те видання, стереотипн., – Львів: «Новий Світ-2000», 2006. – 506 с.
6. Практикум з філософії: Методичний посібник для викладачів та студентів ВНЗ. Під редакцією В.Л. Петрушенка. Львів: «Новий Світ-2000», «Магнолія плюс», 2003.- 256 с.
7. Смольков О.А., Дещинський Ю.Л. Філософія: Навчальний посібник, 2-ге видання, стереотипне. – Львів: «Магнолія Плюс»; видавець СПД ФО «В.М. Піча», 2006. – 460 с.

Зміст лекції

1. Поняття пізнання та його види

Проблеми пізнання досліджує розділ філософії (або філософська наука) під назвою "гносеологія" (давньогрец. "гносис" — пізнання; "логос" — учення, наука). Інколи цей розділ філософії іменують "епістемологія" (давньогрец. "епістема" – знання, наука; "логос" – учення), але здебільшого епістемологію розглядають або як теорію знання, або як дослідження лише наукового знання. Необхідно зауважити, що гносеологія була більше характерною для часів класичної філософії, оскільки розглядала пізнання з позиції відстороненого спостереження, а епістемологія – це більше явище неklasичної філософії. Для нашої філософської традиції епістемологічні студії не були характерними, проте сьогодні саме епістемологія виходить на перший план в дослідженні проблем знання та пізнання. Тому в даному розділі враховуються як традиційні для нашої філософії гносеологічні підходи, так і нові віяння, пов'язані із епістемологією.

Першим питанням гносеології є визначення природи пізнання: що є пізнання, що штовхає людину до пізнання, чи приречена людина пізнавати? У найзагальнішому розумінні пізнання постає як процес взаємодії свідомості та дійсності. Але результатом такої взаємодії можуть бути враження, почуття, певні емоції. І хоча вони також можуть бути елементами пізнання, усе ж до останнього ми відносимо таку взаємодію свідомості й дійсності, унаслідок якої у свідомості вибудовуються образи, інтелектуальні моделі та конструкції, які дають змогу людині поліпшувати свої стосунки з дійсністю, робити свої дії оптимальнішими або ефективнішими, збільшувати свої можливості та міру свободи.

При осмисленні наведеного розуміння пізнання важливо звернути увагу на те, що реально здійснює пізнання не свідомість сама по собі, не мозок, а людина з усіма її життєвими проблемами, можливостями, бажаннями та пристрастями. Цей момент входить у поняття об'єкта та суб'єкта як вихідні поняття гносеології. Суб'єкт пізнання — це людина, що постає вихідним пунктом життєвої та пізнавальної активності, що здобуває знання, вибудовує теорії та

концепції, зберігає та історично передає їх новим поколінням. Об'єкт пізнання — фрагмент (частина) будь-якої реальності (природної, соціальної, суб'єктивної, розумової, душевної та ін.), який не збігається у цей момент з інтелектом, що пізнає, та на який спрямована пізнавальна активність. Таке розуміння суб'єкта та об'єкта засвідчує:

- по-перше, що об'єктом пізнання може бути будь-що, що пізнання може набувати характеру самопізнання;

- по-друге, що суб'єкт та об'єкт співвідносні: об'єкт набуває характеристик саме об'єкта лише у відношенні до певного суб'єкта, тоді як останній виявляє себе лише через дію на певний об'єкт.

Мало того, сучасна гносеологія (та особливо – епістемологія) розглядає їх як узагалі невіддільні. Отже, об'єктом може ставати лише те, що виявляється як окрема особлива реальність у полі активної діяльності суб'єкта; при тому об'єкт постає як похідне від суб'єкта і навіть як його елемент. З іншого боку, можна розглядати самого суб'єкта як елемент об'єкта: природа — єдиний об'єкт, а людина як частина природи є елементом об'єкта. Названі нібито протилежні виявлення суб'єкта та об'єкта ми повинні спробувати зрозуміти як єдиний процес, де разом із зростанням меж та горизонтів людської активності зростає, стає складнішим і предметно насиченішим об'єктний обсяг її життєдіяльності. В цьому сенсі пізнання постає як процес вичерпування за допомогою предметних визначень змісту об'єктів пізнання та діяльності. Сучасні гносеологія та епістемологія вважають, що поняття пізнання має принаймні три основні змістові акценти:

1. Процес здобування знань, створення образів, моделей, теорій реальності (це інформативний аспект пізнання).

2. Прагнення оволодіти реальністю, проникнути в її приховані підвалини (це активістський або вольовий аспект пізнання).

3. Бажання досягти найважливішого, найзаповітнішого для людини стану досконалості (це смисловий аспект пізнання).

Найчастіше пізнання ототожнюється саме із процесом продукування знання, але неважко побачити в людській допитливості, у пізнавальному натхненні, у прагненні щось пізнати та зрозуміти бажання проникнути в потаємні глибини речей, опанувати їх, впливати на них. Цей момент у пізнанні робить його живим, енергійно напруженим, емоційним, злитим із волею та бажанням. Але якщо ми поставимо “остаточне” запитання: якою може бути кінцева мета пізнання? — то, урешті-решт, через пізнання ми сподіваємося знайти для себе (і для людства) щось найважливіше, заповітне. За допомогою пізнання ми хочемо здобути розв'язання основних проблем нашого життя, оскільки пов'язуємо пізнання із духовною сутністю людини та із можливістю для неї саама у духовному пошуку досягнути для себе найважливішого.

Таке багатогранне розуміння пізнання допомагає нам висвітлити й питання про можливість людського пізнання. Як звичайно, у цьому питанні окреслюються такі гносеологічні позиції:

-гносеологічного оптимізму (людське пізнання не знає меж і спроможне продукувати надійні, ґрунтовні, достовірні знання, спроможне допомогти людині вирішувати основні питання свого життя);

-агностицизму (принципове заперечення можливості для людини мати виправдані достовірні знання);

- скептицизму (висловлення сумніву як у позитивних можливостях пізнання, так і в його повній неспроможності).

Якщо зрозуміти пізнання винятково в дусі продукування знань та інформації, то не уникнути скепсису, адже дійсність постає перед нами нескінченною як за обсягом, так і за глибиною. Але при тому ми не можемо не визнати, що знання та пізнання справді збільшують можливості людини в її взаємодії зі світом, значно збагачують сфери та напрями людської життєдіяльності, збільшують ступені людської свободи. Так само людина наших днів знає про себе саму, про прояви та можливості людини набагато більше, ніж у минулі епохи. Отже, можна констатувати: пізнання не можна розглядати однобічно; у реальному виявленні пізнання – це органічний елемент людської життєдіяльності, що розвивається від незнання до знання, від неповного та непевного знання – до повнішого та надійнішого, від відання туманного,

затмареного – до проясненого. В цілому пізнання постає в якості складової людського способу утвердження всвіті, в якості найважливішого засобу розширення сфери людської свободи та її реалізації. Із такого розуміння пізнання випливає, що пізнання є фундаментальною людською потребою і що саме потреби та інтереси людини стають основним чинником пізнавального процесу. При розгляді пізнання треба віддати належне його вольовому чиннику, адже пізнання не входить до сфери вітальних (безпосередньо життєвих) потреб людини, тобто воно не постає конче необхідним з точки зору збереження життя. Виникає питання: якою мірою пізнання необхідне людині? Як реагувати на вислів біблійного пророка Еклезіаста про те, що велике знання збільшує клопіт? Коли людина включається в соціально-культурні зв'язки та відношення, прилучається до суто людських способів життєдіяльності, її пізнавальні здібності реалізуються майже автоматично, і інколи виникає враження, що знання виростають в людині так само природно, як, наприклад, нігті або волосся. І таке враження не можна вважати позбавленим сенсу: дійсно, народжена та включена в соціальне життя дитина здобуває елементи та навички пізнання навіть тоді, коли її тому ніхто спеціально не вчить. Але такого роду навички, тобто навички стихійного продукування знань та уявлень, мають тенденцію зростатися із безпосередніми умовами життя і не виходити за певні, досить вузькі межі. Знання суттєвого, знання, необхідні для розширення горизонтів здійснення людської свободи, стихійно не виникають. Тому на певному рівні соціальної життєдіяльності, на певному рівні особистого розвитку людина повинна усвідомити роль і функції пізнання і почати робити свідомі зусилля задля їх придбання. Якщо ж цього не відбудеться, то, скоріше за все, здійсниться консервація елементарного досвідного знання, яке буде функціонувати в певному суспільному середовищі майже так, як функціонують умовні рефлексії. Звідси випливає необхідність виділення у суспільному та індивідуальному розвитку пізнання двох основних стадій: а) стихійної, яка є досить консервативною, належним чином не усвідомленою, та б) активно – дійової, яка є усвідомленою, свідомо організованою та спрямованою на спеціальне продукування знань.

Окреслена багатоаспектність пізнання знаходить своє виявлення у різних видах пізнання, серед яких перш за все фігурують такі:

- *життєво-досвідне пізнання* постає безпосереднім, прямо вписаним у процеси повсякденної людської життєдіяльності; воно є дуже різноманітним за проявами, але нерозчленованим ні за змістом, ні за формами існування: тут емоції переплетені зі знанням, бажанням тощо;

- *мистецьке пізнання* окреслює реальність не відсторонено, а через переживання. Воно більше передає не предметні окреслення дійсності, а людське ставлення до неї. За змістом воно умовне, тобто надає простір проявам уяви, фантазії, суб'єктивним схильностям людини. Завдяки цьому художнє пізнання інколи випереджає хід подій, окреслює їх більш багатогранно, багатобарвно та життєво;

- *наукове пізнання* культивується спеціально через усвідомлення ролі знання; воно є спеціалізованим та спеціально організованим, контролює свій хід, намагаючись досягти максимального ступеня достовірності знання;

- *релігійно-містичне пізнання* часто окреслює джерела своїх відомостей як божественне об'явлення, особливе просвітлення, і хоча ці джерела залишаються для нас багато в чому таємничими та недосяжними ні для контролю, ні для свідомого використання, немає сенсу заперечувати особливу значущість для людини того, що викладено у священних текстах і релігійних настановах; сама історія людства переконливо це доводить;

- *екстрасенсивне пізнання*, інтерес до якого особливо зріс наприкінці ХХ ст., також залишається для нас багато в чому незрозумілим; ми можемо констатувати, що так звані екстрасенси, контактери мають можливість отримувати інформацію з якихось незвичайних джерел. Цей вид пізнання використовують у суспільстві, але природа його для науки поки що незрозуміла.

Отже, можна зробити висновок, що пізнання у своїй дійсності постає як багатогранний та складний процес, в якому знаходять своє виявлення як духовні здібності людини, так і її найважливіші життєві зацікавлення.

2. Рівні і форми пізнання

За давньою усталеною традицією філософія виділяє два основні джерела знання та пізнавального процесу (див. попередні розділи): відчуття (або чуття) та мислення. Але їх взаємодія у процесі пізнання виявляється досить складною. Зокрема, визнано, що людські чуття ніколи не бувають “чистим чуттям”, бо їх неодмінно певним чином “завантажують” розум, мислення, міркування, тобто у людини не існує простого біо-психічного чуття, воно визначено предметно, ціннісно, інтелектуально. За влучним висловом часів німецької класичної філософії, людські почуття є “чуттями-теоретиками”, бо, дивлячись на речі, ми відразу вбачаємо в них значно більше від того, що може дати нам фізіологія відчуття. Урешті-решт поняття ми або записуємо, або вимовляємо; у тому і в тому випадку йдеться про почуття та відчуття, що їх розглядають у гносеології через учення про рівні та форми пізнання.

Перший, вихідний рівень пізнання, поза яким неможливе формування знання, *счуттєве пізнання* (сьогодні частіше вживається термін “перцептивний досвід”): це є фіксація *окремих властивостей та ознак речей* органами чуття людини відповідно до їх внутрішніх можливостей. Чуттєвий рівень пізнання ще не творить знання (тому, наприклад, побачити річ – ще не значить її пізнати або зрозуміти), але дає пізнанню такий його компонент, поза яким пізнання неможливе. Навіть у занадто раціоналізованих концепціях гносеології чуттєвий рівень розглядають принаймні як імпульс до пізнання. Чуттєве пізнання здійснюється у таких формах: *відчуття* фіксують окремі властивості речей (холодне, світле, гладке та ін.); *сприйняття* постають поєднанням відчуттів та

створенням певного образу або певної проєкції речей; *уявлення* є відтворенням образу без посереднього контакту з річчю.

Слід наголосити, що вже на рівні відчуття у діяльність чуття втручаються розумові операції, бо з'єднувати елементи відчуття у сприйнятті можна по-різному. Основне ж полягає у тому, що чуттєве пізнання не може задовольнити людину, бо воно має цілу низку очевидних недоліків:

- відчуття мають свої межі, тобто далеко не все ми можемо бачити, відчувати й т.ін.;
- відчуття мінливі, нестійкі, відносні;
- самі відчуття не дають нам надійного критерію для розмежування суттєвого та несуттєвого.

Названі недоліки надолужуються подальшим рівнем пізнання: раціонально-логічним (або абстрактним) мисленням. Форми абстрактного мислення досить чітко виражають його особливості:

- *поняття* це слова (терміни), що фіксують суттєві характеристики, як звичайно, класу предметів (але інколи – і окремих унікальних предметів);
- *судження* – це речення, які зв'язують між собою поняття так, що хід мислення у суттєвих моментах збігається з процесами реальності;
- *умовиводи* – сукупність речень (суджень), пов'язаних між собою законами логічного виведення. Згадаємо, що є два основні типи умовиводів: індуктивні (рух думки від часткового до загального) та дедуктивні (рух думки від загального до часткового).

Зауважимо, перш за все, що при переході до абстрактного мислення (раціонального пізнання) відбувається зміна об'єкту пізнання: якщо чуттєве пізнання фіксує окремі ознаки та властивості предметів, то абстрактне мислення постає спрямованим на виявлення та дослідження зв'язків, функцій та відношень між речами (або всередині окремих речей). Завдяки тому, що абстрактне мислення відділяє певні прояви речей від самих речей і розглядає їх окремо, завдяки тому, що на перший план виходить дослідження зв'язків, функцій та відношень, абстрактне мислення фіксує суттєві (стійкі, сталі) характеристики та ознаки цілих класів предметів. Тому абстрактне мислення виходить за межі як окремих предметів, так і певних органів чуття. Воно, рухаючись з усвідомленням власних актів, є стабільним, упорядкованим, а отже, таким, що здатне відділяти суттєве від випадкового. Але водночас воно також має певні недоліки. В основі їх лежить те, що надає абстрактному мисленню переваги: дистанціювання від наявної реальності. Через це положення абстрактного мислення не можуть бути безпосередньо застосовані до реальних речей, подій, явищ. Коли ми, наприклад, кажемо “стіл”, “дерево”, то вказуємо не на якісь конкретні столи або дерева, а на “ столи” та “дерева” як

такі; тобто ці поняття фіксують дещо суттєве, притаманне будь-яким столам та деревам (зокрема й таким, яких ми ще ніколи не бачили). Тут і виникає проблема застосування понять, теорій; наприклад, одна річ вивчити теорію медицини, а інша — лікувати реальних хворих.

Отже, розгляд перших двох рівнів пізнання засвідчує: кожен із них є необхідним, але недостатнім для пізнання загалом, кожен має переваги, але й недоліки. Постає досить очевидне завдання: поєднати їх, тобто поєднати поняття і теорії з наочно даним, із тим, що надано нам у відчуттях. Звідси – подальший – *синтезувальний рівень пізнання*, на якому умовиводи, поняття та концепції абстрактного мислення втілюються у реальність і

набувають не лише інтелектуального, а й реального вигляду. Особливості третього рівня пізнання виразно проявляються у його формах:

- *досвід* – особисте свідоме нагромадження умов та обставин як збігання, так і не збігання розумового конструювання з реальним ходом речей і процесів;

- *експеримент* – дослідження певних, спеціально виділених властивостей, параметрів та характеристик речей у спеціально організованих умовах з обґрунтованим дозуванням дій чинників, факторів і т.ін.;

- *практика* – свідомо фіксований досвід застосування теорій, учень, концепцій у реальному історичному житті певних соціальних груп, суспільств, цивілізацій і т.ін.

У філософських дослідженнях не завжди виділяють названий третій рівень пізнання, хоча ніхто не заперечує і не зможе заперечити значення експерименту, досвіду та практики у здійсненні синтезу знань, у підвищенні рівня їх надійності та у виведенні пізнання і діяльності людини на нові обрії. Більше того, саме звернення до синтезувального рівня пізнання дозволяє зрозуміти його процесуальність: в процесі досвідів, експериментів, практики ми не лише приводимо у відповідність між собою чуттєві враження та розумові конструкції, а й отримуємо нові чуттєві враження, здобуваємо нові відчуття; від них ми, за вже розглянутою схемою, переходимо до нових понять та узагальнень, а, відтак, - знову до синтезів, і т. ін. Отже, пізнання розвивається від чуття до абстрактного мислення та до їх синтезу, у процесі якого людина знову отримує чуттєві враження, переходить до нових міркувань і т.ін., тобто процес пізнання розвивається спіралеподібно, воно еволюціонує, нарощується, маючи певну внутрішню ритміку.

Розглянуте співвідношення рівнів пізнання засвідчує провідну роль розумової активності людини у створенні знання і у свідомій організації своїх пізнавальних дій. Поза такою активністю неможливе конструктивне вибудовування інтелектуальних утворень, що впорядковують матеріал чуття та дають можливість не лише сприймати реальність, а й розуміти її, випробовувати та пояснювати, збільшуючи можливості людини в її взаємодії зі світом. Неможливим був би також і контроль за ходом пізнання, його коригування, свідоме збирання знань та ін.

Багаторівневий характер пізнання дуже часто набуває спрощеного, однобічного тлумачення. Так, за надмірного акцентування ролі чуття та відчуття формується позиція *сенсуалізму*, що її окреслюють відомим висловом Дж. Локка: “Немає нічого в інтелекті, чого б не було у відчутті”. Надмірне акцентування ролі абстрактного мислення приводить до позиції *раціоналізму*, суть якої Р. Декарт виразив тезою: усе наше пізнання залежить лише від діяльності розуму. Нарешті, перебільшення ролі досвіду може привести до позиції *емпіризму* (виправдане лише те знання, яке ґрунтується на наявному в нашому досвіді), а ролі практики — до *прагматизму* (слід вважати виправданим лише таке знання, яке є корисне). Але кожен із зазначених аспектів пізнання виправдовує себе тільки тоді, коли він входить у цілісний пізнавальний процес, виконуючи свої особливі функції.

Отже, багаторівневність пізнання дозволяє побачити, як у його процес задіяні сутнісні сили людини та її різні інтелектуальні здібності, побачити знання як складне утворення, що передбачає і пряме відношення до дійсності, і інтелектуальне конструювання, і підведення свої складових під смислово цілісність.

3. Проблема істини в пізнанні. Істина та якісні характеристики знання

Із самого початку усвідомлення пізнавальної проблематики перед людьми постало питання: якщо ми сприймаємо дійсність через певні наші образи, уявлення, поняття, то якою

мірою можемо бути впевнені в їх надійності? Зазначене питання постає у гносеології як питання про *істину* пізнання. Найпоширенішим є тлумачення істини як *відповідності знань та уявлень дійсності*. Але таке тлумачення не витримує серйозної критики. Так, людський інтелект у процесі пізнання створює так звані “ідеальні об’єкти” (“ідеальне коло” в геометрії, “ідеальний газ” у фізиці та ін.), але реально нічого ідеального не існує. Далі: в процес пізнання ми залуцаємо свої прагнення, уподобання, інтереси, ідеали, переконання, проте всі дані інтелектуальні утворення не можна привести у порівняння із якимись речами чи явищами дійсності. Пізнаючи об’єкт, ми розчленовуємо його на предмети різних наук та напрямів пізнання. Але реально об’єкт єдиний. Чому відповідають наші предметні “зрізи” певного об’єкта? На це запитання навряд чи існує якась переконлива відповідь. Далі: теоретичне (абстрактне) пізнання неможливе без використання слів і термінів. Їх правильне вживання часто стає запорукою правильного розуміння процесів і результатів мислення. Але давно відомо, що остаточно визначити якийсь термін неможливо хоча б тому, що всі слова мови становлять систему без однозначно окреслених меж. Отже, концепція істини як відповідності знань реальності суттєво спрощує реалії пізнання.

Спробою обминути згадані складнощі була *конвенціональна* концепція істини: істиною слід вважати те, що більшість людей погоджується визнавати таким (у науці або й повсякденному житті). В науці з давніх часів існує переконання, що істиною можна вважати логічну *несуперечливість* наукової теорії. Доповнює ці погляди *прагматичне* тлумачення істини як ступеня корисності, ефективності, практичної виправданості знання. Але всі ці концепції істини мають свої досить помітні недоліки.

Так, очевидно, що питання про істину не можна вирішувати більшістю поданих за неї голосів (навіть, поданих фахівцями), так само, як і корисністю. Тому врешті-решт у сучасній гносеології авторитетнішою постає *регулятивна* концепція істини, згідно з якою знання розглядаються в якості таких інтелектуальних засобів, інструментів, моделей, що забезпечують оптимальність наших взаємодій зі світом. При тому враховують, що для забезпечення наших оптимальних стосунків із природною, суспільною та інтелектуальною реальністю нам потрібні як відчуття, абстрактні конструкції, так і досвід, експерименти, практика. У такому разі істина постає як інтелектуальна багаторівнева діяльність, унаслідок якої ми отримуємо надійні засоби та інструменти нашого життєвого самоздійснення.

Отже, істина постає не як щось застигле, вічне, незмінне, а як процес функціонування інтелектуального складника суспільно-історичного життя. У цьому процесі наявні чуттєва, раціонально-логічна та досвідно-практична складові частини. Тому й ознаки істини на різних рівнях її функціонування можуть бути різні: *чуття* засвідчує нам фактичність *існування або неіснування* будь-чого; *мислення* фіксує *суттєві та необхідні зв’язки*, характеристики, риси реальності; *практика* та досвід окреслюють *умови та межі* застосування розумових конструкцій. Відзначимо найважливіше в понятті істини. Насамперед істина — це якісна характеристика людських інтелектуальних побудов, а не реальності. Але, крім того, істина — це не картина реальності в людському розумінні, а складне процесуальне розумове утворення, яке дає змогу констатувати наявне, виявляти суттєве та пересвідчуватись у можливостях знання. Істина постає суттєвим поглибленням нашого сприйняття дійсності і водночас усвідомленням самого нашого пізнавального досвіду, тобто в кінцевому підсумку істина — це належне в пізнанні, гносеологічний ідеал пізнання, те, чого ми прагнемо, бо врешті-решт, коли ми ставимо питання про *поняття істини*, то воно передбачає завершену повноту наших знань. Але це поняття, як і будь-яке еталонне, ідеальне утворення свідомості, виконує функцію оцінки, виявлення ступеню наближення реального до еталонного, належного. В дійсності ж ні ідеального, ні еталонно завершеного не існує, а існують часткові, фрагментарні елементи можливої чи бажаної повноти. Тому істина наявна в реальному пізнанні, інакше ми були б неспроможні оцінювати знання, проте вона наявна тут у вигляді лише окремих елементів, частинок нашого максимального наближення до оптимальних взаємодій із світом через інтелектуальне відтворення дійсності, багатоаспектне в усій її повноті та складності. Але дійсності не самої по собі, не відстороненої від людини, а дійсності як царини людської життєдіяльності.

Істину як багатогранний інтелектуальний процес нелегко збагнути у всій повноті, тому нерідкісними, а, скоріше, типовими, постають однобічні підходи до неї, які можуть вилитись:

- у позицію *догматизму* – перебільшення значення сталого, незмінного елемента в пізнанні, прагнення вважати здобуті знання абсолютною істиною;
- у позицію *релятивізму* – перебільшення значення мінливості знань, проголошення усіх знань відносними;
- у позицію *утилітаризму* – зведення до рангу істини тих знань, які на даний момент виявились виправданими і корисними;
- у позицію *нормативного ставлення* до істини – істина недосяжна, проте важливим є не її отримання, а лише рух до неї.

Усі ці реальні ознаки істини (сталий елемент пізнання, його мінливість, практична виправданість, нормативна спрямованість до ідеальної повноти) входить у зміст наших знань. Залежно від їх конкретних складників, особливостей побудови та обґрунтування знання якісно характеризуються як *очевидні, вірогідні, достовірні, правдиві, правильні та істинні*. В останньому випадку йдеться насамперед про наукові знання.

Очевидність характеризує максимально повне співпадіння ментальних засобів та утворень із тим, що входить в людське сприйняття або розуміння. Як правило, очевидність супроводжується відсутністю найменших сумнівів щодо точності знання. *Достовірність* засвідчує наявність у певних знаннях тих чи інших (чуттєвих, логічних, смислових, об'єктивних чи суб'єктивних) ознак істинності. *Вірогідність* стосується оцінки знань на міру їх виправданості, коли немає точних свідчень про їх помилковість або про достовірність. *Правильні знання* – це знання, що відповідають ustalеним нормам або правилам їх вибудовування та використання. *Правдивість*, як характеристику знання, окреслимо спеціально в останньому підрозділі даної теми.

В *негативному* плані якість знання оцінюється через поняття: а) *заблудження* – коли знання сприймаються як достовірні, достатньо повні, хоча мають такий ступінь неповноти, який реально виводить їх за межі достовірності; заблудження – це не навмисне, а мимовільно не виправдане відношення до якості знання; б) *помилки* – коли порушується правильність у змісті, формі або функціонуванні знання; в) *хиби (хибності)* – коли знання свідомо перекручуються, але подаються як істинні чи достовірні (щоправда, в логіці існує свій, спеціальний та більш чіткий критерій хибності).

У науці істинність знань визначають максимальним ступенем їх відповідності критеріям та нормам науковості. На першому плані тут фігурують: а) підтвердження фактами; б) підтвердження експериментальними перевірками; в) узгодженість із принципами наукової теорії; г) коректність і точність застосування термінології; д) логічна та концептуальна несуперечливість.

4. Методи і форми наукового пізнання

Весь хід нашого розгляду пізнавальної проблематики привів до необхідності докладніше з'ясувати суттєві особливості наукового пізнання, адже не має сумніву, що наукове пізнання сьогодні є найрезультативнішим і найавторитетнішим. Ми досить часто, обговорюючи якісь складні питання, посилаємося на науку, чекаємо саме від неї або рішучих підтверджень деяких суджень і позицій, або безсумнівних їх спростувань.

Загальні особливості наукового пізнання уже було окреслено. Детальніше ознаки науки, її місце в житті сучасного суспільства розглянемо в підсумковому розділі. Зараз же звернемо увагу на найважливіші особливості науки як пізнавальної діяльності. Насамперед, наукове пізнання постає як усвідомлене та свідомо організоване, тобто знання про те, як продукувати, нагромаджувати та поліпшувати знання. Тому дуже суттєвим, можна сказати, — генетичним складником науки постає *метод*. За Р.Декартом, метод – це порядок і послідовність пізнавальних дій, що їх свідомо обґрунтовують та цілеспрямовано застосовують. Загальні особливості пізнання проявляються у науці через наявність у ній двох рівнів пізнання: *емпіричного та теоретичного*. На емпіричному рівні пізнання спрямоване на здобування наукових фактів. За висловом Ф.Бекона, “факти – живлення науки”. Основне завдання емпіричного пізнання – фіксація, нагромадження та перше опрацювання фактів. Тому

і результатами емпіричного пізнання є факти та певні форми їх зведення, такі як класифікації, типологія, тарифікація та ін. Звернімо увагу на те, що факти – це не просто події або явища, що відбуваються або відбувалися. Для науки далеко не все з такого може бути фактом. Для того, щоб певне явище стало фактом, воно повинно бути зафіксоване з допомогою певного інструментарію науки, описане науковою термінологією. Звідси й форми емпіричного пізнання: описи, зведення, протоколи. Особливе значення мають протоколи, бо вони є найпершими фіксаціями фактів. У сучасному наукознавстві фігурує поняття “протокольних суджень”, яке має досить часто вирішальне значення щодо надійності фактів. Коли факти здобуті та певною мірою впорядковані, виникає необхідність їх подальшого інтелектуального опрацювання. Тут на перший план виходять деякі загальнологічні інтелектуальні процедури, проте в науці вони також здійснюються чітко, ретельно контролювано, із застосуванням спеціальних операціональних засобів (наприклад, апарату математичної логіки). Отже, тут фігурують методи: *аналіз та синтез* (розкладання фактів на необхідну кількість елементарних складників, дослідження останніх та подальше їх зведення у якісно ціле явище); *індукція та дедукція* (рух думки від окремих фактів до узагальнених ідей, висновків, та зворотний рух – від загальних ідей і принципів до конкретних фактів); *формалізація* (виділення завдяки попереднім методам однорідних, повторюваних елементів у сукупності фактів та подальше їх символічне позначення з метою спрощення операцій із фактами або їх складовими); *ідеалізація* (доведення параметрів певних фактів до гранично можливих їх вимірів з метою вивчення певних якостей в їх найповніших та виразніших виявленнях).

Зазначені методи ми досить часто (іноді стихійно) застосовуємо в повсякденному життєвому досвіді. У науці вони, як було зазначено, мають чітке процедурне розроблення. Використання ідеалізації та формалізації підводить до *математичного* опрацювання фактів. Усі ці методи приводять до виникнення *теоретичного рівня* наукового пізнання. Завдання наукових теорій — опис, окреслення певної предметної сфери реальності через виявлення її суттєвих, необхідних, важливих зв'язків, функцій, відношень. Тому теорія досить часто починається з відкриття законів досліджуваної сфери.

Результатом теоретичного пізнання постають *наукові теорії* – система раціональнологічних тверджень, понять, принципів, законів, що віднесені до певної сфери реальності. Як звичайно, наукові теорії будують за принципом “піраміди”: угорі розміщені вихідні концептуальні принципи науки, що фіксують її фундаментальні установки (наприклад: “закони Всесвіту всюди однакові”, “Світ є впорядкованим, тобто має регулярність, а не безладним”, “Все підлягає формалізації та математичному обчисленню”, “Будь-що, що існує, можна уявити у формі системи” та ін.). Далі йдуть принципи, що фіксують фундаментальні якісні характеристики досліджуваної реальності, потім — теореми, закони, твердження, поняття, фактичні дані. Отже, наукова теорія є найбільш розвиненою та досконалою формою наукового пізнання. Щоб спростувати наукову теорію, недостатньо мати факти, що їй суперечать; слід висунути нові гіпотези, аксіоми, створити конкурентну теорію або суттєво змінити принципи наявної. Теоретичне пізнання, як звичайно, відбувається у формах міркування, інтелектуального споглядання, мисленого конструювання та мисленого експериментування; всі вони спрямовані на побудову наукової теорії. Найчастіше при цьому використовуються такі методи:

а) *аксіоматичний*: виділення вихідних співвідношень сфери пізнання та встановлення з їх допомогою змісту зв'язків цієї сфери;

б) *теоретичного моделювання*: конструювання предметних якостей за допомогою математики, теорії систем та ін.;

в) *гіпотетико-дедуктивний*: формування гіпотез, що пояснюють сукупність фактів, виведення з гіпотез часткових тверджень та їх пояснення;

г) *сходження від абстрактного до конкретного*: виділення елементарних характеристик фактів та зведення їх в єдину систему тверджень;

д) *поєднання історичного та логічного*: досліджують історичний процес певної сфери, виділяють у ньому необхідні зв'язки, які зводять в єдину систему тверджень.

Останнім часом у наукознавстві звертають увагу на важливу роль експериментально-практичної бази науки, де створюють інженерні забезпечення наукових досліджень, прилади, провадять експериментальні випробування наукових положень.

Отже, наш екскурс у методологію наукового пізнання свідчить про те, що сучасна наука постає дуже насиченою та різноманітною, а водночас – і складною, за арсеналом тих засобів, які вона застосовує з метою підвищення достовірності та ефективності людських знань.

5. Людина і пізнання. Істина і правда

Розгляд суттєвих аспектів пізнання дав нам змогу пересвідчитись: пізнання є органічною складовою частиною людської життєдіяльності. Завдяки пізнанню людина дістає можливість ставитися до дійсності свідомо, зі знанням, оцінювати її, розуміти та збільшувати свої життєві можливості. Але акцентування лише позитивної сторони пізнання було б проявом однобічного підходу до нього. Із глибин історії до нас дійшло свідчення зовсім іншого його тлумачення: “Я віддався моїм серцем, щоб спізнати мудрість, спізнати глупоту і безумство, і я довідався, що й це гонитва за вітром, бо у великій мудрості – велика журба. Хто додає знання, додає страждання” (Біблія, Проп., I, 17—18).

Бачення знання і пізнання у негативному аспекті засвідчено також давньогрецькими міфами (зокрема про царя Едіпа) та відомою ренесансною легендою про доктора Фауста. Французький філософ А. Бергсон пояснював негативні аспекти пізнання його обмеженістю, фрагментарністю, тим, що знання розтинає суцільність буття і тому неминує його механізує, убиваючи життєвість. Спираючись на виділені основні змістові акценти в понятті пізнання (підрозділ 13.1), ми можемо додати, що негативні аспекти пізнання пов’язані також із бажанням з його допомогою володіти реальністю, використовувати пізнане виключно з утилітарними, проте – частковими та обмеженими цілями і намірами. Саме останні моменти дають змогу зрозуміти, чому успіхи пізнання призвели до жахливої сучасної економічної кризи, чому потужним прискорювачем пізнавальної діяльності впродовж останніх століть були військові потреби і розробки в галузі створення зброї масового знищення людей.

Урахування як позитивних, так і негативних проявів пізнання підводить до думки, що його не можна відривати від цілості людини, що пізнає. Знання може мати суто інформативний характер, характер зовнішньої обізнаності і не зачіпати глибинних інтересів людини. Таке знання легко перетворюється на засіб діяльності і навіть на товар. Але, крім того, знання може бути органічним глибинам людської особистості, внутрішньо, іманентно зрозумілим людині через те, що воно здобує шляхом “поту і крові”. У такому варіанті знання постає пов’язаним із намаганням досягти через пізнання найважливішого для людини: самопізнання, вищих життєвих сенсів, життєвого щастя та душевної рівноваги. Таке знання ми вже не можемо протиставляти ні людині, ні суцільності буття.

Сучасні дослідження наукового пізнання доводять, що і в науці позиція дослідника, його уподобання, світоглядні принципи і навіть темперамент можуть суттєво впливати на результати його пізнавальних дій. У зв’язку з цим поряд із поняттям істини в оцінці пізнання використовується ще й поняття правди. За загальним визначенням, правда — це істина, поєднана з життєвою позицією людини, пошуком, досвідом, здобутками та втратами. Якщо істина як ідеал науки передбачає відсторонене, об’єктивне окреслення того, що є, і таким, яким воно є, то правда синтетична, завжди чиясь, а не абстрактна. Правду не можна вилучити з реалій життя, з усієї гами людських почуттів, прагнень, страждань та сподівань. Тому мистецьке пізнання, як і творчість узагалі, ми оцінюємо не за допомогою поняття істини, а через правду, бо дійсність тут постає в окресленнях людського ставлення до неї.

Отже, правда характеризує знання і пізнання як людську, цілісну, особистісну позицію щодо світу і буття.

Контрольні питання:

1. Основні змістові наголоси у понятті пізнання. Види пізнання та їх взаємозв’язок.
2. Рівні та форми пізнання. Пізнання як процес.
3. Проблема істини в пізнанні. Істина і правда.

4. Особливості наукового пізнання. Поняття методу наукового пізнання. Основні методи в науці.

Розділ №3. «Соціальна філософія і філософська антропологія»

Лекція 3.1. Особливості філософського пізнання суспільства

План лекції

1. Онтологія соціального. Поняття та зміст соціальних якостей.
2. Поняття суспільства. Співвідношення суспільства і природи.
3. Суспільство як система. Основні сфери суспільного життя та їх взаємозв'язок.
4. Людина і суспільство: основні аспекти співвідношення.

Література:

1. Айгарс Г.А. Основи філософії: Збірні таблиці з курсу та тлумачний словник основних філософських термінів. – Кривий Ріг, КК НАУ, 2009. – 44 с.
2. Грипас Л.М. Опорний конспект лекцій з філософії. – Кривий Ріг, КРАТЦА, 2003. – 148 с.
3. Касьян В.І. Філософія: Відповіді на питання екзаменаційних білетів: Навч. посіб. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2005. – 333 с.
4. Петрушенко В.Л. Основи філософських знань: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти I-II рівнів акредитації, 4-те видання, стереотипне. – Львів: «Магнолія плюс», 2006. – 312 с.
5. Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти III-IV рівнів акредитації. – 4-те видання, стереотипн., – Львів: «Новий Світ-2000», 2006. – 506 с.
6. Практикум з філософії: Методичний посібник для викладачів та студентів ВНЗ. Під редакцією В.Л. Петрушенка. Львів: «Новий Світ-2000», «Магнолія плюс», 2003.- 256 с.
7. Смольков О.А., Дещинський Ю.Л. Філософія: Навчальний посібник, 2-ге видання, стереотипне. – Львів: «Магнолія Плюс»; видавець СПД ФО «В.М. Піча», 2006. – 460 с.

Зміст лекції

1. Онтологія соціального. Поняття та зміст соціальних якостей

Одне із найперших завдань соціальної філософії полягає у проясненні самої сутності соціального, тобто у проясненні того: а) з чим взаємодіє та співвідноситься соціальне; б) чим воно відрізняється від несоціального та несоціалізованого; в) які характеристики йому притаманні та як вони реально діють і виявляються.

Сучасні соціологічні та філософські дослідження дозволяють виділити кілька пануючих підходів у тлумаченні соціального (соціальних процесів та соціальних якостей):

Велика різноманітність розглянутих підходів вимагає ретельного осмислення природи соціального та фіксації деяких положень, що заслуговують довіри.

По-перше, ми не знаємо ніяких інших варіантів виявлення та дії соціального, окрім його функціонування на основі природного. Людина, суспільство, суспільна історія виникають на ґрунті та в осередді природи; поза природними процесами ми не знаходимо ні людини, ні історії.

Соціальні якості виникають лише на базі природних якостей, властивостей та процесів. По-друге, виникаючи на основі природного, соціальні якості виявляється надприродними. З одного боку, соціальні якості підлягають фіксації "чисто емпіричним шляхом", інакше ми не змогли б шукати слідів зниклих цивілізацій або намагатись увійти у контакт ще із невідомими; з іншого боку - це особливі якості, які не притаманні самі по собі природному, а тому їх можна фіксувати лише з допомогою свідомості, тобто вони вимагають для свого аналізу запуск в хід таких інструментів, що мають ідеальну, інтелектуальну природу.

Поставимо питання: яким чином виникає цей сплав чуттєвого та поза-чуттєвого, сплав, що постає соціальністю та соціальними якостями? Відповідь на це питання є досить очевидною:

соціальні якості виникають шляхом перетворення природного матеріалу, в результаті якого природні предмети, явища та процеси набувають дечого принципово нового, а саме: нових форм, нового структурування та впорядкування, нових способів дії та нових функцій.

В цілому предмети, які пройшли через людську перетворюючу діяльність, припиняють функціонувати у відповідності із природними властивостями і включаються у культури о-історичний цикл свого буття. Соціальні якості, на відміну від природних якостей, створені людиною, служать людині; сама їх сутність, а також суспільний розвиток визначається їх відношенням до людини та людства, їх особливу функціональну роллю у суспільстві.

До цього можна додати: соціальні якості зовсім не обов'язково жорстко зв'язані із благами та споживацькими вартостями; скажімо, коли давній митець малював наскельні малюнки, або оздоблював орнаментом якийсь виріб, то в такого роду діях в кращому випадку можна побачити якесь благо опосередковане, а не пряме, а у розвиненому суспільстві існує досить велика кількість видів діяльності, свідомо спрямованих на людське самовиявлення, а не на продукування якихось благ. Звернемо при цьому увагу й на те, що названі компоненти - природна основа, процес формотворення та виникнення нових функцій — стосуються також і людини: не лише у процесі виникнення суспільства, а й у будь-якому вихованні та навчанні в людині відбуваються такі зміни, які дозволяють їй жити та діяти принципово інакшим способом, не властивим її генетичним попередникам із тваринного світу, хоча вони можуть мати ту ж принципову анатомічну будову що й людина.

Людина вступає у новий тип зв'язків, взаємодій, способів задоволення своїх життєвих потреб, а це значить, - що не лише предмети зовнішнього світу, а й сама людина набуває соціальних якостей.

У чому ж полягає найбільш різка відмінність між якостями соціальними та природними? Поява нових якостей як у тих випадках, коли йдеться про природні речі, так і тоді, коли йдеться про людину, не пов'язана із виникненням якихось принципово нових матеріально-природних субстратних утворень (у той час, як будь-який розвиток природи, космосу передбачає виникнення нових структурних утворень, сполук або нового матеріалу; скажімо, носієм хімічних властивостей речовини є молекула, носієм біологічних процесів "жива клітина та ін.). Соціальні процеси виникають на ґрунті вже наявних природних явищ, які лише проходять через процеси перетворення, а це значить, що вони реально існують лише в людському, певним чином організованому та спрямованому способі життєдіяльності.

Складається досить своєрідна ситуація: у русі природних (або природно-космічних) процесів виявляється, фіксується та позначається така межа, на якій цей рух припиняється та ніби "зависає" у певному стані, а нові якості стають дійсними без нової, якісно відмінної матеріально-субстратної основи. Це означає, що на цій межі весь природний рух обертається на свої попередні субстрати і основи: цей рух охоплює наявні природні форми та процеси "із висоти" максимально можливого для матерії, природи та досягнутого через людську пізнавальну та практичну діяльність.

Який сенс може мати таке обернення природно-космічного процесу на свої попередні виявлення? Виведення будь-яких форм суцього на свою граничну межу дає можливість людині здобувати для свого життя не випадкові чи умовні орієнтири, а надійні, суттєві системи відліку та оцінок дійсності (на межі буття та небуття). Та картина світу, яка відкривається перед людиною завдяки наявності подібних орієнтирів, постає тепер не чуттєво-речовою, а предметною, поділеною на роди, види, типи дійсності, а не просто на властивості чи ознаки. Такої картини дійсності окрім людини ніхто нездатний ні здобувати, ні фіксувати, ні розуміти: орел, наприклад, бачить краще за людину, проте він бачить речі не в їх родових чи типологізуючих класифікаціях, а лише у тих їх властивостях, які йому дозволяє сприймати будова його організму.

Отже, дослідження соціальності засвідчує, що людина не може пізнавати та перетворювати світ поза тим, щоб у чомусь не наслідувати та продовжувати світову космічну еволюцію; у цьому сенсі до певної міри людина є створенням природи. Але, з іншого боку, людина не може цього здійснювати і поза тим, щоб створювати те, що у межах природної еволюції постає неможливим: вона виводить предмети діяльності і пізнання на рівень фундаментальних, всезагальних характеристик буття.

Соціальне орієнтує нас в дійсності принципово іншим, не природно-біологічним способом, але, водночас, соціальне постає як система обмежень, регламентацій, вимог та заборон, не існуючих в природі в наочному вигляді.

Соціальне є там, де є можливість і прагнення на основі сталих, всезагальних класифікацій, визначити межі реального та доцільного функціонування явищ, речей та процесів, що потрапляють в сферу людської життєдіяльності.

Це значить, що набуття речами соціальних якостей передбачає їх цільове функціонування, тобто їх спрямування до виконання певної функції шляхом обмежень та контролю. Якщо у відношенні до природних речей та процесів ми в дуже обмежених рамках можемо застосовувати запитання "Задля чого?", то у відношенні до соціальних явищ та процесів таке запитання, навпаки, є доречним. Тому будь-яка соціальність передбачає технологізацію, впорядкування та навіть ритуалізацію людських дій: в останньому випадку людина просто засвідчує свою готовність діяти у певному соціальному режимі або статусі.

Отже, соціальні і якості набувають реальності лише в людській, певним чином організованій та регламентованій діяльності. За змістом вони завжди постають свідченням наявності певних предметних орієнтацій людини, баченням у дійсності того, що не лежить на її поверхні, а саме - граничних меж та визначень природних речей.

Соціальне – це виборена у природи територія людського.

Нас так цікавлять здобутки давніх часів та цивілізацій тому, що вони демонструють нам зразки якогось іншого типу людськості, відкривають . якісь нові можливості людини.

Оскільки соціальне виявляє та прокреслює на тлі суцього предметні грані дійсності, остільки постає не просто людським, а вселюдським, тобто будь-яка людина, будь-яких часів та народів здатна сприйняти ці грані, ввести їх в свою діяльність та орієнтуватись на них.

Тому соціальне передбачає продукування та закріплення всезагальних взірців (парадигм) людського способу буття, щоправда, завжди за якихось конкретних обставин, з певними конкретно наданими природними можливостями та умовами, на певному рівні людських вмінь, знань, досягнень.

Звідси також постає зрозумілим, чому соціальні процеси завжди сповнені певної боротьби, протистоянь, внутрішньої напруги та конфліктів: різні люди по-різному розуміють, як саме, із дотриманням яких меж повинна функціонувати соціальність, а до того ж остання завжди перебуває у сперечанні із природним як ззовні людини, так і в самій людині. Стихійні прагнення людини штовхають її на порушення певних соціальних норм, у той час, як від інших людей вона схильна вимагати їх дотримання.

Соціальне – це ті діючі структури, що формують, регламентують та спрямовують життєдіяльність людей.

Соціальний процес – це певним чином та на певному рівні предметно, а потім і соціально, і морально, і юридично унормований процес людських самоздійснень та самовиявлень.

Сутність соціального полягає у виявленні та фіксації предметних меж, визначень та орієнтацій як світу, так і людини – в її і індивідуальних та колективних проявах.

В наш час у деяких соціальних науках поняття "соціальне", "соціальність" використовують у дещо відмінному значенні:

- по-перше, як все те, що має відношення до суспільства (хоча при цьому не пояснюються засади самого суспільства);

- по-друге, як те, що пов'язане із врегулюванням стосунків між різними суспільними верствами, групами населення, представниками суспільних об'єднань та організацій; саме в цьому плані використовується термін "соціальна держава", "соціальна політика", "соціальноорієнтований державний бюджет" та інші.

2. Поняття суспільства. Співвідношення суспільства і природи

З'ясування сутності соціального дозволяє нам стверджувати, що суспільство не можна зводити до співіснування великої кількості людей, адже можуть існувати і суто тваринні форми колективного виживання: зграї, табуни, популяції та ін. Суспільство є лише там, де спільна життєдіяльність людей виведена за межі пристосувального способу функціонування, де вона орієнтована у відповідності із виявленими всезагальними межами буття як людини, так і

природи. Суспільна організація життя передбачає наявність соціальних структур, що її унормовують та впорядковують. Це значить, що функціонуюче суспільство повинно задовольняти принаймні три провідні потреби.

Суспільство – це форма спільної життєдіяльності людей (а), яка у організована на засадах соціальних нор, структур і стандартів (б) та у відповідності із вищими духовними орієнтаціями людини (в).

Інколи, задля того, щоби підкреслити принципову цілісність, невіддільність означених моментів одне від одного, вживають термін "соціум".

Соціум – це суспільство, як особливий тип процесів дійсності, що характеризується єдиною визначеністю всіх явищ і процесів, що в ньому відбуваються.

Суспільством називають як загальну форму організації людської життєдіяльності (в цьому сенсі суспільство протистоїть природі), так і конкретні прояви такої форми (наприклад, ліберальне суспільство, розвинене суспільство, цивілізоване суспільство та ін.). В цьому останньому варіанті можна вести розмову про співіснування, взаємодії та взаємовпливи різних суспільств, існуючих в одну і ту ж історичну епоху.

Крім того, суспільством ми називаємо не лише сучасні спільності людей, а й ті, які історично відбулися, проте сьогодні вже зійшли зі сцени історії.

Тобто, поняття суспільства передбачає включення в його зміст трьох суттєвих моментів:

1) суспільство – це соціально організована спільна життєдіяльність маси людей (суспільство як форма організації життєдіяльності людей);

2) суспільство – це певний конкретний тип соціальної організації людської життєдіяльності (суспільство як тип соціальної інфраструктури);

3) суспільство – це сукупність історично здійснених суспільств (суспільство як історичний процес зміни різних суспільств). Яке б суспільство ми не розглядали, задля повноти та виправданості наших суджень про нього, ми повинні враховувати названі моменти.

Суспільство функціонує в межах природи та на засадах природних процесів. Питання про співвідношення суспільства і природи в наші дні постає одним із найбільш болючих, оскільки саме в цьому питанні перед сучасним людством досить реально окреслилася перспектива загибелі. Оцінка сучасної ситуації взаємодії суспільства і природи вимагає виявлення основних аспектів цієї взаємодії через: з'ясувати, що є спільного між сторонами взаємодії; що є між ними відмінного; як кожна із сторін впливає на іншу та реагує на зворотні впливи.

Проте між суспільством і природою існують і суттєві відмінності. ФВ цілому можна сказати, що в межах суспільства природні процеси значною мірою втрачають свої якості, можуть суттєво змінюватись, міняти як характер, так і напрями своїх дій. Інколи це полають інакше: природні процеси відбуваються стихійно, в прямому поєднанні причин та наслідків - без попереднього замислу, а суспільні процеси відбуваються в умовах наявності свободи вибору, тобто вірогідно та варіативно, із цільовим, ціннісним та смисловим спрямуванням.

Моменти тотожності та відмінності, що існують між суспільством та природою, стають підставами для формування різних односторонніх підходів до тлумачення їх взаємодії; Наполягання на тому, що між суспільством та природою не існує якісних меж, приводить до різних натуралістичних концепцій: біологізаторських або психологізаторських (таких, наприклад, як концепція З.Фрейда). Напроти, занадто перебільшена оцінка ролі соціальних чинників в житті людини і суспільства, ігнорування того факту, що соціальні якості виникають лише на основі природних, приводить до появи різноманітних варіантів вульгарного соціологізму (він був досить розповсюдженим серед ідеологів радянської системи).

Нарешті, занадто різке протиставлення суспільства природі може породжувати або трактування суспільства як чогось ворожого природі, спотвореного природного, або, навпаки, до проголошення тези про тотальний наступ на природу (наприклад, російський мислитель кінця ХІХ – поч. ХХ -ст. М. Федоров прямо стверджував, що першим ворогом людини постає природа). Відповідно до вимог наукової методології та на й перших особливостей філософського мислення виправданим можна вважати лише такий підхід, який не спрощує всіх сторін та нюансів у співвідношенні суспільства та природи, хоча його здійснення вимагає серйозної та складної інтелектуальної роботи.

Із розглянутого стає також зрозумілим, що взаємовпливи суспільства і природи можуть бути доволі різноманітними. З одного боку, природні умови можуть бути настільки сприятливими, що людська свобода та ініціатива будуть майже зайвими, а, з іншого боку, вони можуть майже знищувати прояви останніх своїми бідністю та суворістю. В свою чергу, суспільство далеко не завжди будує свої стосунки із природою із належними ступенем розуміння їх засад і можливих наслідків. В оптимальному варіанті соціальні якості повинні виводити природні речі, явища та процеси на ту межу, де характеристики останніх проявляють себе із більшою повнотою та виразністю.

Проте досить часто заради використання деяких характеристик природних речей останні можуть спотворюватись, руйнуватись, використовуватись так, що шкода від такого використання може суттєво перевершувати користь. Але і природні процеси не варто розглядати в окресленнях дбайливої неньки людини: деякі природні катаклізми у відношенні до суспільства можуть набувати характеру катастрофічного і навіть – есхатологічного. В останньому варіанті це означає винищення деяких етносів або суспільних осередків.

Наприклад, відомості про всесвітній потоп деякі вчені сприймають цілком серйозно, а зафіксовані хроніками епідемії чуми інколи знищували до третини, населення деяких країн.

До того слід додати, що оптимальний варіант стосунків між суспільством та природою може в деяких ситуаціях бути просто неможливим, оскільки людина просто змушена ділити всі впливи природних чинників на себе та суспільство на сприятливі та несприятливі: скажімо, дія вірусів, суховіїв, землетрусів та ін. В даному випадку людина завжди буде намагатися блокувати подібні негативні дії та впливи природи, а, значить, вона буде втручатися в неї, порушувати її власну збалансованість.

У світлі розглянутих вище особливостей соціального, співвідношення природи та суспільства, ми можемо сказати, що на конкретному змісті соціального обов'язково позначаються стан та особливості того біологічного, на якому виявляються та закріплюються соціальні якості та суспільні процеси. Тобто, етнічні, місцеві, "регіональні особливості суспільного життя, побуту, культури, моральних звичаїв – це не вигадки, а ті реальні речі, які ми змушені прийняти і визнати, заглибившись у аналіз суспільних явищ. Тут не повинно бути невинуватих перебільшень та перекосів: адже раніше ми відзначили, що соціальне — це загальнолюдське, але в реальному своєму житті воно конкретно-людське, тобто загальнолюдське, подане у конкретних матеріальних формах, барвах, наявних засобах життя та ін.

3. Суспільство як система. Основні сфери суспільного життя та їх взаємозв'язок

Розгляд суттєвих характеристик суспільства дозволяє виділити у ньому як мінливі (динамічні), так і сталі (статичні) елементи. Адже без фіксації сталих моментів суспільного життя ми навряд чи змогли б зафіксувати рух історії: важливо знати, що саме перебуває в історичному русі. Реальна історія людства – це рух у часі, який здійснюють певні суспільні одиниці або структури. В історії виникали та зникали різні форми організації суспільного життя. Але сьогодні ми можемо сказати: розвинене суспільство має певну, більш-менш усталену структуру. У її основі лежить необхідність забезпечення основних життєвих потреб та виявлень людини (що ще раз засвідчує: не людина існує для суспільства, а форми суспільної організації – для людини). Сучасний стан суспільства вимагає нормального функціонування у ньому принаймні наступних основних елементів: сфери матеріально-виробничої діяльності; сфери економічної діяльності; сфери побуту та сімейних стосунків; сфери соціальних відносин, органів та інституцій (у тому числі - органів управління різного рівня); сфери духовного життя суспільства.

Названа сукупність елементів суспільного життя:

- забезпечує задоволення усіх основних життєвих потреб людини (матеріальних, соціальних, життєвих, творчих та духовних);

- утворює цілість суспільного "організму"; створює умови для історичного процесування суспільства;

- дає змогу з'ясувати, що саме та з якими особливостями змінюється у суспільній історії. Які із зазначених елементів суспільного життя можна було б вважати основними, базовими для

суспільного життя? У відповідь на це питання слід підкреслити: оскільки йдеться саме про системний характер суспільного життя, то в системі не можна якісь окремі елементи розглядати як провідні, а інші – як другорядні. Системна якість характеризується тим, що, впливаючи на будь-який елемент, ми впливаємо на всю систему загалом. Тому слід говорити про те, що всі названі елементи повинні бути в оптимальних відносинах, що кожен із них повинен виконувати свою функцію у межах системи, не підміняючи, не применшуючи і не гальмуючи всі інші. Якщо ж у будь-якому з цих елементів суспільної системи починають відбуватися руйнівні, кризові процеси, то це неодмінно позначиться на якості та функціонуванні всіх інших. Інколи стверджують, що без успіхів економіки або без розумної політики не може бути нормального суспільного життя. Це слушно, але так само не може його бути без стабільної сім'ї, без нормального функціонування культури, без законності та моралі.

Водночас відзначимо, що за певних умов на перший план у функціонуванні суспільства можуть виходити окремі сфери життя (скажімо, економіка, державна політика та ін.). Але при вирішенні їх проблем не можна не враховувати саме системний характер організації суспільного життя, інакше в суспільстві виникнуть небажані деформації.

Зі всіх сфер суспільного життя найскладнішою, але водночас і найважливішою для існування соціальних явищ і процесів виявляється духовне життя суспільства, оскільки саме тут виробляються, закріплюються, вдосконалюються та передаються від покоління до покоління "від людини до людини ті предметні, смислові та ціннісні орієнтири, які, як ми з'ясували, необхідні і для життя суспільства, і для життя окремої людини.

Духовне життя суспільства функціонує як складна саморегульована система із її внутрішніми тенденціями та чинниками.

В цій складній системі прийнято виділяти її основні елементи, рівні та стани. До основних елементів духовного життя задіюють усю ту сукупність думок, норм, ідей та принципів, які, як звичайно, пов'язані із функціонуванням найважливіших суспільного життя. Тут фігурують: економічна, правова, моральна свідомість, мистецтво (ширше - естетична свідомість), релігійна свідомість, архетипи колективного несвідомого. Орієнтування в змісті та функціях даних елементів духовного життя суспільства є необхідним для суспільства та окремої людини, оскільки, з одного боку, лише при цьому можна свідомо впливати на різні сфери суспільного життя, а, з іншого боку, це дозволяє людині орієнтуватися в перспективах свого духовного розвитку. Наприклад, знайомство із суттєвими проявами естетичної свідомості та естетичного почуття дозволяє людині краще розуміти та виявляти причини впливу на неї краси, гармонії, музики, серйозно ставитись до ролі мистецтва в житті людини і суспільства. Так само не може не зачіпати нас і питання про природу моральних норм: за їх виконанням не стежать ніякі спеціальні каральні чи примусові органи, проте людина інколи ладна віддати життя, ніж зрадити своїм моральним принципам.

У духовному житті розрізняють також такі його рівні: рівень масової свідомості та рівень суспільної ідеології; при цьому перераховані раніше елементи суспільного духовного життя можуть функціонувати на обох цих рівнях.

Рівень масової свідомості - це рівень переважно стихійного формування та функціонування у суспільстві певних поглядів, уподобань, стереотипів поведінки, типових прийомів розуміння та осмислення дійсності.

Інколи цей рівень називають суспільною психологією; він досліджується соціальною психологією.

Велику роль у масовій свідомості відіграють масові уявлення про соціальний престиж, моду, життєвий успіх. Важливим регулятором процесів масової свідомості постає явище "соціальних ролей", яке передбачає існування сталих образів типового виконання людиною певних соціальних функцій; наприклад, "якщо я батько, то я повинен..." і т. ін.

Суспільна ідеологія являє собою рівень продукування соціальних ідей, принципів, теорій та концепцій. Ясно, що цей рівень формується та функціонує із значно більшим, ніж суспільна психологія, елементом свідомих, цілеспрямованих дій.

Суспільні ідеї, як звичайно, виробляються мислителями, інтелектуалами або ж спеціальними соціальними відомствами (наприклад, військовими). Ясно, що суспільна ідеологія не може бути вільною від впливів суспільної психології, проте вона є більш чіткою,

деталізованою, внутрішньо пов'язаною, аргументованою, а тому і більш дійовою. В історії суспільства спостерігається суперечливе відношення до суспільної ідеології: час від часу з'являються аргументи щодо упередженості, заангажованості, а тому - навіть шкідливості ідеології як для окремої людини, так і для суспільства в цілому, оскільки, як доводиться, ідеологія ніколи не буває об'єктивною; вона нав'язує людям якийсь частковий інтерес як загальний. Проте так само виникають і поширюються думки про корисність і необхідність ідеології задля злагодженості в суспільстві. Як звичайно, опозиційні владі люди чи соціальні сили виступають проти пропаганди якоїсь ідеології як загальної. Але коли вони самі приходять до влади, їх ставлення до ідеології змінюється на прямо протилежне: свою ідеологію вони тепер намагаються видавати за найкращу та найпотрібнішу всьому суспільству.

Звідси можна зробити висновок про те, що суспільна ідеологія постає засобом цілеспрямованих впливів певних соціальних сил на масову свідомість та стан суспільства в цілому; це є певна програма соціальної діяльності. Тому ідеологія, як звичайно, подається у вигляді закликів, програм, гасел, стереотипів, соціальних догматів та ін. В зв'язку із цим в суспільних науках інколи проводять розрізнення між соціальною ідеологією та теоретичним рівнем духовного життя суспільства: ідеологію розглядають як зацікавлену та цілеспрямовану суспільну думку, а теоретичну свідомість як таку, що прагне до зваженого, об'єктивного вивчення та осмислення дійсності. Звідси стає зрозуміло виправданість заклику звільнити гуманітарні та соціальні науки від ідеологічних акцентів, залишити ідеологію політичним діячам, партіям та соціальним силам, не плутаючи їх із наукою, в тому числі - із науками суспільними та гуманітарними. Проте було би необачним зрозуміти це так, що суспільству потрібна або лише наука, або лише ідеологія; насправді реальні суперечності між наукою та ідеологією постають одним із стимулів розвитку духовного життя суспільства.

Окрім цього окремо виділяють та досліджують стани духовного життя суспільства, де можуть фігурувати: активний стан (зумовлений, наприклад, бажанням більшості суспільства включитися у виконання якихось соціальних програм), акцентований стан (наприклад, масового патріотизму або військової агресивності), пасивний стан (суспільної апатії або скепсису) та збалансований стан (що передбачає наявність моментів усіх можливих станів без очевидного переважання якогось окремого).

Між всіма названими структурними одиницями духовного життя спостерігаються взаємні впливи та взаємні кореляції: так, наприклад, успіхи науки або великі досягнення мистецтва можуть привести до змін у станах духовного життя, а останні, у свою чергу, можуть стимулювати розвиток певних напрямів духовних процесів; зміни, що відбуваються у галузі суспільної ідеології можуть певним чином змінити масову свідомість та громадську думку, а останні також можуть суттєво вплинути на те, які саме ідеї пропагуються, висуваються на перший план у суспільних процесах.

При розгляді процесів духовного життя в науці також фігурує поняття духовної (або інтелектуальної) атмосфери суспільства; як звичайно при цьому йдеться про стан духовного життя та можливі тенденції його зміни. Така атмосфера передбачає, що певні події, гасла, ідеї можуть мати цілком визначені результати. Або ж вона постає як така, що сприяє виникненню та поширенню цілком певних поглядів, настроїв та ідей.

Досвід суспільної історії на сьогоднішній день засвідчує: найбільш сприятливими для духовного життя постають демократичний лад суспільного життя та політика лібералізму (сприяння розвитку людської активності у різних сферах життя), поєднані із постійною увагою з боку управлінських суспільних інститутів до процесів духовного життя, експертних оцінок її станів та певних заходів стимулювання розвитку її окремих ділянок. Найважливішою умовою таких заходів постає визнання та дотримання свободи думки, слова та інформації; виконання такої умови дозволяє характеризувати певне суспільство як "відкрите".

4. Людина і суспільство: основні аспекти співвідношення

Як з'ясувалося, людина і суспільство пов'язані між собою глибинними зв'язками: і те, і інше набувають своїх власних якостей лише на основі соціальних процесів, тобто в процесі зміни природи – як тої, що оточує людину, так і тої, що діє в самій людині і постає її природними потенціями та завдатками.

З давніх часів люди сприймали та осмислювали себе як органічну частку людського загалу: чи-то роду, чи сім'ї, чи нації, етносу або народу. Архаїчна людину усвідомлювала себе як вияв загальної колективної сили; в Стародавній Греції (як і в деяких інших народів) найстрашнішим покаранням вважалося вигнання за межі проживання полісу (етносу або народу). Аристотель в своїх творах визначав людину як "істоту суспільну", К. Маркс визначав сутність людини як сукупність певних суспільних відносин. Проте в людській свідомості фіксувались не лише моменти злиття людині із людською спільністю, а й моменти їх протистояння та навіть — ворогування.

В загальному плані можна окреслити такі основні моменти співвідношення людини і суспільства:

а) людина перебуває на першому плані, а суспільство розглядається в якості другорядного;

б) людина і суспільство оцінюються як сутності однієї якості, даної лише в різних виявленнях;

в) суспільство постає найпершою силою та цінністю, а людина постає як його агент чи одиниця.

Надмірне піднесення окремої людини над суспільством може приводити до культивування індивідуалізму, егоїзму, коли ж ця окрема людина займає особливе становище в суспільстві, то подібна ситуація загрожує вилитися у вождізм або культ особи. І хоча Г.Гегель колись писав проте, що монархія засвідчує нам, що в суспільстві поважають хоча би одну особу, явище вождізму з усіх форм найпершого та переважного культивування окремої людини постає найбільш нестерпним та принизливим для людини. З одного боку, воно веде до розбещення тих, хто керує суспільством, бо вони звикають до безконтрольних дій, невинного поклоніння, плазування перед "першою особою", яка, в свою чергу, втрачає почуття міри і дає волю проявитися відвертим вадам своєї натури. Все не приводить до поступової деградації верхівки суспільства. Але така ситуація пригнічує гідність і членів суспільства, оскільки ставить їх в залежність від примх та сваволі можновладців, привчає в життєдіяльності покладатися не на тверезий розум та нормальне людське почуття, а на хитрування, приховування справжніх мотивів своїх дій. Коли намагаються повністю підпорядкувати людину суспільству та соціальній організації життя, виникають різні форми тобто суспільства, в якому діють єдині для всіх членів суспільства стандарти життя та поведінки, що не рахуються із людиною, а намагаються зробити її лише деталлю соціального організму (від лат. 'totalis'- повнота, цілісність).

Тоталітаризм може бути більше або менше регламентованим і набувати вигляду репресивних політичних режимів, де практикується соціальний терор, (на зразок фашизму або так званого казармового комунізму), або ж різних варіантів бюрократичних соціальній систем, де плані структури фактично узурпують владу, привласнюючи певні суспільні функції (деякі держави Африки, Південної Америки, Азії).

Яку із розглянутих ситуацій співвідношення людини та суспільства можна вважати найбільш виправданою? Слід зауважити, що в ситуаціях, коли з приводу єдиної проблеми виникають альтернативні підходи, вирішення полягає у тому, щоби з'ясувати, де і як діє кожна із альтернативних сторін, адже вони тому і приходять у зіткнення, що сходяться на єдиній території, проте кожна займає тут власний простір. Людина дійсно не може бути людиною поза суспільством, оскільки:

- лише суспільство здатне накопичувати, зберігати та передавати від покоління до покоління, від людини до людини те, що здобує як спільним, так і індивідуальним досвідом життєдіяльності:

- лише в суспільстві можуть виявитися і набути загальної значущості індивідуальні особливості та здібності людини;

- лише суспільство здатне розвивати різноманітну людську діяльність одночасно в різних напрямках:

- лише суспільство здатне ставити перед людиною цілі, завдання, сенси, що перевершують її індивідуальні потреби та бажання:

- лише суспільство може культивувати деякі надскладні види діяльності, такі, наприклад, як наука, промисловість, містобудівництво, військова справа, іригація, здійснення екологічних програм, тощо; нарешті, лише в суспільстві виробляються засоби людської комунікації, знакові та символічні форми для передавання інтелектуального змісту, норми та стандарти людської поведінки.

З іншого боку, не варто забувати, що пізнає, страждає, відчуває, діє не якийсь примарне та знеособлене суспільство, а жива людина, а тому все перераховане вище має свій сенс лише у відношенні до людини та тоді, коли є людина. Значить, реальним носієм суспільних процесів та здобутків постає людина, а суспільство виконує функцію людського середовища; ясно, що їх не можна відірвати одне від одного так само, як не можна відірвати рибу від водної стихії.

Історично відбулося так, що на ранніх стадіях розвитку суспільства навіть при безумовній значущості окремих осіб, вирішальна роль в розвитку історії належала суспільству, проте в розвиненому, стабілізованому суспільстві все починає замикатися на людину та залежати від неї. Частково це пояснюється тим, що реальні можливості окремої людини зростають колосальним чином: потенційно сьогодні одна людина здатна знищити або ж врятувати все людство. З іншого боку, ускладнення суспільних процесів робить людину достатньо вільною у своїх діях та виборі, а, значить, від окремої людини залежить дуже багато.

Кожна людина перш за все створює своє оточення і впливає на нього; крім того, її впливи так чи інакше поширюються майже на всіх, з ким вона контактує з необхідністю або випадково. В сьогоднішньому суспільстві людина не лише сприймає, а й (до певної міри) створює суспільне середовище. Тому не варто ні перебільшувати, ні зменшувати роль людини в сучасному суспільстві; до питання про співвідношення людини і суспільства належить підходити методологічно виправдано та конкретно-історично.

Висновки

Вступаючи у життя, кожна людина включається у складну систему зв'язків із іншими людьми та процесами дійсності; найпершою особливістю такої системи зв'язків постає їх соціальний характер. А це значить, що людина вступає у певний тип здійснення своїх дій та вчинків, тип, суттєво здетермінований виявленими в процесі людської перетворюючої діяльності предметними характеристиками дійсності. Останні виявляються не лише в світі природних, зовнішніх для людини процесів, а й самій людині. Тому соціальні процеси передбачають певні унормовування, обмеження та впорядкування дій людини. Внаслідок цього в суспільстві виникає ціла низка елементів, структур та інституцій, які покликані забезпечити нормальне функціонування соціальних процесів.

Контрольні питання:

1. В чому полягає онтологія соціального? Поняття та зміст соціальних якостей.
2. Розкрийте поняття суспільства.
3. Яке співвідношення суспільства і природи?
3. Суспільство як система. Які основні сфери суспільного життя? Вкажіть взаємозв'язок.
4. Які основні аспекти співвідношення: людини та суспільства?

Лекція 3.2. Філософська антропологія

План лекції

1. Проблема людини в філософії. Сутність людини.
2. Антропосоціогенез. Єдність природного, соціального та духовного в людині.
3. Людина, індивід, особистість.
4. Соціальна роль особистості в контексті її індивідуалізації.
5. Проблема смерті і безсмертя. Смісл життя людини.

Література:

1. Айгарс Г.А. Основи філософії: Збірні таблиці з курсу та тлумачний словник основних

філософських термінів. – Кривий Ріг, КК НАУ, 2009. – 44 с.

2. Грипас Л.М. Опорний конспект лекцій з філософії. – Кривий Ріг, КРАТЦА, 2003. – 148 с.

3. Касьян В.І. Філософія: Відповіді на питання екзаменаційних білетів: Навч. посіб. – 3-тєвид., перероб. і доп. – К. : Знання, 2005. – 333 с.

4. Петрушенко В.Л. Основи філософських знань: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти I-II рівнів акредитації, 4-те видання, стереотипне. – Львів: «Магнолія плюс», 2006. – 312 с.

5. Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти III-IV рівнів акредитації. – 4-те видання, стереотипн., – Львів: «Новий Світ-2000», 2006. – 506 с.

6. Практикум з філософії: Методичний посібник для викладачів та студентів ВНЗ. Під редакцією В.Л. Петрушенка. Львів: «Новий Світ-2000», «Магнолія плюс», 2003.- 256 с.

7. Смольков О.А., Дещинський Ю.Л. Філософія: Навчальний посібник, 2-ге видання, стереотипне. – Львів: «Магнолія Плюс»; видавець СПД ФО «В.М. Піча», 2006. – 460 с.

Зміст лекції

1. Проблема людини в філософії. Сутність людини

Філософська антропологія (від. грец. – людина та розум, вчення, слово) – це розділ філософії, який вивчає сутність людини та фундаментальні засади її буття. Можна виділити коло головних проблем філософської антропології, якими, на наш погляд, є:

- 1) проблема сутності людини та її головних властивостей;
- 2) проблема тілесності людини та співвідношення душі і тіла;
- 3) проблема походження в людині смислу її існування та “співжиття” з іншими людьми;
- 4) проблема особистості.

До проблем людини філософія зверталась фактично протягом всього її існування, починаючи від софістів і Сократа, однак як окрема філософська дисципліна, антропологія оформилась у працях Шелера, одного із учнів Гусерля.

Людина – “найдавніше з дивних див” – є об’єктом вивчення різних наук. Філософія на основі узагальнення досягнень, здобутих різними науковими дисциплінами, має своє специфічне бачення людини. Вона осмислює питання про природу буття, сутності людини. Так, з самого початку розвитку філософської думки сформувалося дві тенденції в рамках *антропологічної думки*: натуралістична та ідеалістична. Перша розглядає сутність людини як невідривний взаємозв’язок природного та соціального, віддаючи першість саме природній основі. Друга акцентує увагу на *духовному вимірі* людини. Ці тенденції та їх варіанти у поєднанні з питанням про призначення людини утворюють різноманітні концепції людини.

Першою і чи не найголовнішою в філософській антропології стала проблема сутності людини та її відмінності від всього іншого суцього, насамперед, від тварини.

Розгляд та з’ясування сутності людини оформилося *в основні філософські концепції сутності людини*. Це психологізм, який розглядає лише психологічну природу людини, вказує, що людей слід сприймати такими, якими вони є. *Конвенціоналізм* – поведінку людини – визначають умовні норми, що довільно приймаються у суспільствах різного типу. Ці норми можна описувати, але порівняльний аналіз здійснити неможливо. Цей підхід характерний для позитивістської філософії.

Релігійний антропологізм вбачає призначення людини у вдосконаленні світу на шляху наближення його до ідеалу, задуманого Богом. Протиставляються одне одному безсмертна душа та смертна плоть людини. Перший варіант релігійного антропологізму наведений в індійській філософії, яка проголошує тотожність людської душі (атмана) і духовної основи всесвіту (брахмана). Найяскравіше цей підхід виражений у російській релігійно-ідеалістичній філософії (у В. Соловйова та М.Бердяєва). *Екзистенціалізм* вважає, що людина вкорінена в своїй суб’єктивній реальності, що призначення людини – самореалізація. Такий погляд ми знаходимо в філософії Ж.-П. Сартра. Розвиток ідей екзистенціалізму показаний у працях Еріха Фромма, Мартіна Гайдеггера, Едмунда Гуссерля та інших. *Антропологічний матеріалізм* найбільш повно виражений у філософії Л. Фейєрбаха. Людина він сприймає не тільки як частку

всезагальних відносин, але й як конкретну індивідуальність, яка перебуває у живому спілкуванні з іншими людьми. Цьому вченню бракує історичного погляду на людину, який був втілений в ідеях К. Маркса. *Марксизм* розуміє людину як істоту природну і водночас таку, яка протистоїть природі як самостійна сила. *Ірраціоналістичні тенденції* знайшли втілення та розвиток у *волютариській філософії* А. Шопенгауера, Ф. Ніцше. Людина – це модифікація ірраціональних прагнень волі.

Різноманітні форми *дуалістичного погляду* на сутність людини розвинені в психоаналізі З. Фрейда, антропологічному раціоналізмі Рене Декарта, у поглибленому вигляді цей підхід застосовує Е. Кант. Дуалізм Канта – це не дуалізм душі та тіла, а природно-духовний дуалізм. Людина належить природній необхідності і одночасно абсолютним цінностям. Як елемент чуттєвого світу явищ вона підкорюється необхідності, як носій духовності – вона є вільною.

Отже, сьогодні ми можемо, враховуючи досягнення філософської думки та інших наук про людину, окреслити головні ознаки людини та рис, що відрізняють її від тварин.

Людина є частиною природи, вона є біологічним організмом подібним до тварин, а отже, так само, як і тварина, як вся інша природа, воно *існує* – і це є першою її властивістю. Природа – це об'єктивне начало, яке дає їй тілобудову, колір очей, інші природні задатки. Однак існування людини є чимось більшим, ніж існування природи. Людина, з одного боку, є річ серед речей, існує так само, як і будь-яка інша річ, так само, як і будь-яка жива істота, харчується, пристосовується до довкілля, народжує потомство, має інстинкти, однак вона є чимось більшим, ніж тварина. На думку Гайдеггера, статус людини дорівнює статусу самого буття, оскільки, як ми вже знаємо, саме від людини залежить буття, вона “відповідальна” за нього. Людина, вважає філософ, має перевагу перед усім іншим суцям, що вона “сама по собі” є “онтологічною”, тобто володіє *буттєвістю* – і це друга важлива характеристика людини. Саме тому, що людина за своїм статусом рівна самому буттю, поряд із словосполученням “людське існування” у антропології широко вживають слова “людське буття”, а філософiekзистенціалісти придумали для позначення людського буття термін “екзистенція”, тим самим підкреслюючи відмінність людського буття від існування всього іншого. Проте “онтологічність” людини не вичерпує всіх її відмінностей від тварини. У чому ж вони полягають?

Традиційно ми схильні шукати і бачити переваги людини над твариною. Чи правильно це? Філософ Ніцше вважає, що людина швидше є “недосконалою твариною”, “помилкою природи”, яка відрізняється від тварин тільки своїми недоліками, й аж ніяк не перевагами. Пташка за призначенням повинна літати, риба – плавати, і тільки людину природа “забула” для чогось призначити, жодна із здібностей людини (зір, нюх тощо) нерозвинута достатньою мірою, людина навіть не має шерсті, яка б захистила її від холоду. “На противагу всім вищим ссавцям, – пише німецький антрополог Гелен, розвиваючи ідеї Ніцше, – людина визначається морфологічно насамперед недоліками, які в точному біологічному смислі мають бути позначені як непристосованість, неспеціалізованість, як примітивізм, тобто як нерозвиненість – і як наслідок є негативними”. Однак, на думку філософа, людина вміє перетворити свої недоліки в переваги, завдяки тільки їй притаманній властивості – *діяльності*.

Людина почала виготовляти одяг, варити їжу, будувати комфортне житло і, зрештою, все це компенсувало її природні недоліки. Все це є прикладами діяльності, виключно людського способу активності, яким не володіють тварини. Саме діяльність є тим, що відрізняє людину від іншого суцього. “Бідна своїми органами чуття, гола, ембріональна у всій своїй будові, ненадійна у всіх своїх інстинктах, вона [людина] є істотою, екзистенційно змушеною до дії,” – робить висновок Гелен. Самедіяльність і є тією важливою характеристикою, що відрізняє людину від тварини.

Всі інші властивості людини тією чи іншою мірою пов'язані з діяльністю, так, наприклад, в процесі діяльності людина створює нові речі або способи дії, тобто вона наділена ще однією відмінною від тварини властивістю, яка називається – *творчістю*.

Безумовно, діяльність виникає внаслідок біологічної недосконалості людини, однак пояснити її тільки цим неможливо. Людина, для прикладу, не може вживати сиру їжу, вона повинна її варити, проте ніяка недосконалість не змушує її знаходити сотні способів приготування звичайної картоплі. Справа в тому, що людина не тільки будує житло або варить

їжу, але й робить це *різними способами*. Тварина, коли вона голодна і бачить траву, не вибирає чи пастися їй, чи приготувати цю траву у мікрохвильовій пічці, чи сходити поїсти її до ресторану. Вибирати спосіб задоволення потреби може тільки людина. Рослини володіють тільки так званім “чуттєвим поривом”, здатністю реагувати на сприятливі та несприятливі умови, наприклад, повертатися до світла або тягтися до тепла. Тварина задовольняє потребу способом, який їй підказує “інстинкт”, а людина сама придумує способи діяльності. Вона робить це за допомогою *інтелекту* – так вважав засновник філософської антропології Шелер. Інтелект – це якраз і є здатність продукувати і вибирати різні варіанти дій. Але, на думку філософа, навіть він не є визначальною характеристикою людини, бо інтелектом певною мірою володіють і тварини, хоча й не в таких розвинутих формах як людина. Властивістю, яка принципово відрізняє людину від світу тварин, предметів чи рослин, є *здатність осягати сутність*, про яку писав Гусерль, і на якій заснована вся феноменологія. Цю здатність здійснює не чуттєвість, не інстинкт і навіть не інтелект, а “дух”.

Тому ще однією важливою характеристикою людини є *духовність*, що в інтерпретації Шелера означає предметність сприйняття.

Хоча людина і є відмінною від тварини істотою, але так само, як і активність тварини, її діяльність спрямована на задоволення *потреб*. Однак потреби людини фундаментально відрізняються від потреб тварини. У чому ж їх відмінність? Тварина задовольняє потребу за допомогою інстинкту, інстинкти ж людини максимально витіснені із свідомості, хоча вони продовжують впливати на неї, вимагаючи задоволення інстинктивних потреб. Завдяки тому, що свідомість чинить опір інстинктам, вони, як ми знаємо із філософії З. Фрейда, сублимуються, виражаючись у мистецтві, літературі, творчості, чим вибудовують зовсім інший рівень потреб – *духовні потреби*, яких немає у тварини.

Природна недосконалість, як наприклад, відсутність шерсті вимагає, щоб людина виготовляла одяг, однак жодною природною недосконалістю не можна пояснити діяльність П'єра Кардена чи Дольче & Габано. Людина змушена будувати для себе житло, однак біологічно не змушена будувати дзвіницю Лувра. Жодною природною недосконалістю не пояснити чому людина має потребу малювати полотна чи писати поему, все це вона робить через існування принципово-вищих потреб – *духовних*.

Окрім того, людина вмє сама “придумувати” для себе потреби. Тварина одразу ж заспокоюється, задовольнивши свої *потреби*, а для людини задоволення потреби породжує ще більшу потребу. Наприклад, і людина, і тварина має потребу в їжі, але якщо тварина одразу ж заспокоюється наївшись, то людині хочеться більш вишуканої їжі. Тварина будує лігво і їй більше нічого не треба, а людина, збудувавши будинок, одразу починає хотіти ще кращого будинку.

Людина створює для себе потреби, причому не тільки матеріальні, але й духовні, і це, до речі, теж не можна пояснити необхідністю компенсації природної недосконалості. Досягаючи чогось, людина одразу ж починає хотіти чогось іншого, так вважав німецький антрополог Шеллер, назвавши таку її властивість *законом утопічного місця*. Людина постійно усвідомлює недостаток у чомусь, хоча те, що їй потрібно від природи, вона вже давно задовольнила. “Життя перемогло на планеті не тому, що спиралося на необхідність, – писав відомий іспанський філософ Ортега-і-Гассет, – а тому, що втопило, розчинило її у надлишку можливостей, дозволивши будь-якій з них у випадку краху стати містком до перемоги іншої”. А тому людина ніколи не буде задоволеною ні собою, ні дійсністю.

Сукупність незадоволених на даний момент матеріальних та духовних потреб стає тим комплексом ідей, до яких людина прагне. Наприклад, людина мріє про якийсь рівень освіти, багатства, прибутків, влади чи авторитету. І це прагнення змушує людину саму змінюватися, витворювати у своїй свідомості не скільки образ того, ким є людина на даний момент, стільки образ того, ким вона хоче стати. *Бажання бути кимсь іншим, ніж вона є на даний момент* – ще одна важлива характеристика людини, на яку вказував не тільки Плеснер, але й інші мислителі до та після нього. Людина завжди прагне стати іншою, і через це вона позбавлена конкретного місця, часу і Батьківщини. Тільки людина майже завжди мислить себе у майбутньому, а не “тепер”, тільки людина постійно мріє себе в іншій країні чи місті, а не там, де вона на даний момент знаходиться. Аристотель вперше описав буття, як дійсність, і буття, як можливість, як

ми знаємо із попередньої лекції. Кант, а згодом Кассіретер вказали на те, що людина єдина істота, здатна розрізнити дійсність і можливість. Наприклад, Гайдегер вказує на те, що людина, на відміну від усього іншого суцього, існує не скільки в теперішній дійсності, стільки в можливості, проектуючи себе у майбутнє. Вона не тільки кимсь є, але й кимсь хоче стати, людині властиво мріяти, уявляти себе кимсь іншим, ніж вона є, і саме завдяки цьому людина є рівноправною самому буттю, адже буття є не суцим, а можливість суцього, і людина, яка здатна осмислювати можливість, осмислює буття.

У проектуванні життя, можливості вибрати різні моделі майбутнього, так само як і різні способи діяльності – смисл людської *свободи*. Свобода – це можливість приймати рішення і діяти, свобода – це можливість вибору. Тварина діє під впливом інстинкту, а людина “приречена на свободу”, як вважав Сартр, хоча часом боїться вибору, “тікає від свободи”, як писав Фромм. Зазначимо, що інколи, навіть маючи різні варіанти вибору, людина вибирає не той варіант дії, який вона хоче і може здійснити, а той, який повинна здійснити в силу якихось переконань. Людську діяльність характеризують ще дві важливі властивості *обов’язо* і *відповідальність*. Кант вважав, що свобода – це діяльність, акт, і вважав, що свобода – це відповідність волі обов’язку. *Авідповідальний вчинок*, на думку відомого російського мислителя *Миколи Бахтіна* (1895-1975), є найважливішою характеристикою людського буття.

Отже, головними властивостями або, як інколи говорять, екзистенціалами людини є: буттєвість, інтелект, дух, вибір, свобода, творчість, відповідальність. А найфундаментальнішою властивістю – діяльність.

Людина є істотою, яка наділена не тільки духовними якостями, про які йшлося вище, але й тілом. Проблема тілесності, а також співвідношення душі і тіла – одна з головних філософських проблем. Чим же є людське тіло? Яка його роль у житті людини? В яких стосунках воно перебуває з людською душею. Ці й інші питання повсякчас хвилювали філософів. Вся філософія минулого звертала увагу на тілесність людини. Досить часто тіло тлумачилось як “в’язниця душі”: “Доки ми володіємо тілом, – писав Платон у діалозі “Федон”, – і душа наша невіддільна від цього зла, нам не оволодіти повністю предметом наших бажань. Предмет же цей, як ми стверджуємо, – істина... у нас є незаперечний доказ, що досягти чистого знання за будь-яких умов, ми не можемо інакше, як відмовившись від тіла”. Ця думка не була єдиною, аналогічних поглядів дотримувався Аврелій Августин, який писав так: “Вважаю, що істину знає один тільки Бог, і можливо, визнає душа людини, коли залишить це тіло, тобто цю похмуру в’язницю”.

Сучасна філософська антропологія великою мірою змінила ставлення до тілесності. Некласична філософія повернула тілесності її права і включила в філософський дискурс такі проблеми, пов’язані з тілесністю, як сексуальність, афект, смерть та інше. Постмодернізм, з одного боку, продовжуючи традицію неklasичної філософії, радикально переосмислює феномен тілесності в контексті його семіотизації, тобто намагання розглянути тіло, як знаково-символічну систему. *Моріс МерлоПонті* (1908-1961) пише, що тіло є виразом існування людини так само, як мова є виразом думки. “Мова тіла” розповідає про людське існування, наше тіло, отже, є дзеркалом нашого буття.

Слово “тіло”, таке близьке і звичне кожному з нас, на думку філософа, в уявленнях людини, має цілий ряд смислів, які слід відрізнити:

1. “Тіло як об’єкт” – це коли ми говоримо про нього, як про “шматок м’яса”, як біолого-фізіологічно-хімічний механізм.

2. “Образ тіла” – образ абстрактного, “нічийого” тіла в нашій свідомості.

3. “Моє тіло” – відчуження свого власного тіла.

4. “Феноменальне тіло” – це тіло, що бореться з анатомічною формою, “з тілом як об’єктом”.

5. “Тіло-поріг” – відчуття скінченних можливостей тіла.

6. “Плоть” – одухотворене тіло.

Тіло є невід’ємним компонентом такого явища, як “тендер” та популярних в сучасній філософії “гендерних студій”. Тендер – це поняття, близьке до категорії статей (коли йдеться про чоловічу чи жіночу стать). Однак слово “стать” вказує насамперед на біологічну відмінність

між чоловіком і жінкою, а тендер – це сукупність всіх: біологічних, психологічних, екзистенційних особливостей жінки чи чоловіка.

Сучасна антропологія відкидає античне чи середньовічне протиставлення душі і тіла. У наш час спостерігається значне посилення міфологічного елемента в культурі, а отже, і згладжування різкого протиставлення душі і тіла, адже міф – це структура, яка не розділяє матеріальне й ідеальне, і зокрема, ідеальну душу і матеріальне тіло. Тіло одухотворяється, а душа “отілеснюється”. Підтвердженням цьому є перетворення тілесної праці на гру, на що вказав нідерландський філософ та культуролог *Йоган Хейзінга*. Посилення міфологічного елемента в культурі теж засвідчує зближення душі і тіла та підсилення тілесності.

2. Антропосоціогенез. Єдність природного, соціального та духовного в людині

Історія людської думки налічує безліч варіантів постановки та розв’язання проблеми сутності і походження людини. Одним з таких варіантів є так звані натуралістичні (біологізаторські) концепції, домінуючою рисою яких є уявлення про людину як переважно природну істоту, чиє життя обумовлено лише біологічними чинниками (соціобіологія, соціал-дарвінізм, евгеніка, теорія Мальтуса, фрейдизм тощо). У межах цих теорій проблема антропосоціогенезу вирішується як прямий наслідок еволюційного вдосконалення живих істот. Однак біологічними чинниками не можна пояснити відмінність соціального життя, духовність людини.

На відміну від біологізаторських теорій релігійні концепції підкреслюють надприродний характер людського буття, а саме те, що вищим буттям є Бог, він же є і першопричиною світу, і відповідає за виникнення людини.

Сучасна філософська думка, пропонує концепцію космічного походження людини (А. Чижевський, В. Вернадський, Т. Шарден), де поява людини пояснюється не тільки як наслідок біоеволюції на Землі, а людина постає як природно-космічна істота.

Концепція походження діяльності і сутності людини аналізує механізм трансформації біологічного в соціальне в поєднанні антропогенезу з соціогенезом, в якому виникає новий спосіб життєдіяльності – соціальна практика. Праця, соціальність, здатність до мовного спілкування, поява свідомості є основними чинниками появи людини. У деяких течіях цього філософського напрямку, які представлені марксизмом, є трактування, що абсолютизують роль суспільних відносин у детермінації людини. Отже, крайністю є не лише біологізаторство, але й соціологізаторство, тим більше, що людина ще й культурно-історична істота, яка поєднує в собі універсальність та унікальність, стає здатною до самодетермінації, до вільної та творчої діяльності, іншими словами – отримує вимір духовності.

Духовне в людині (безкорисний пошук істини, здатність до морального вибору, до переживання прекрасного, до творчості, наявність свободи волі та глибокої самосвідомості) не є лише “суспільно-корисними” здібностями та засобами пристосування до природи і суспільства. Вони є самоцінними і саме вони лежать в основі людського “Я”.

Звідки і як з’явилася людина, чому вона стала такою, як є. Ця проблема цікавить і філософію, і науку. На сьогодні склалися кілька версій походження людини:

1. *Еволюціоністська версія*. Її прихильники, спираючись на теорію *Чарльза Дарвіна* (1809-1882), стверджують, що людина з’явилася внаслідок еволюційного розвитку природи. В еволюційній теорії вважається, що основою розвитку є природний відбір (боротьба за існування). Не зважаючи на численні підтвердження теорії еволюції даними археології, біології й інших наук, еволюціоністська теорія не може до кінця пояснити походження людини, оскільки людина якраз і не є біологічно пристосованою до боротьби за виживання істотою, і, окрім усього, має ще й генетичні відмінності від тварин, які не залежать від боротьби за існування.

2. *Креаціоністська версія* (від лат. *creatio* – творіння). Прихильники креаціоністської версії стверджують, що людину було створено Богом. І саме він наділив її тими властивостями, яких не має і не може мати вся інша жива природа. Креаціоністська версія великою мірою спирається на віру в Бога й є офіційною у філософії неотомізму й інших напрямках релігійної філософії.

3. *Антропна версія*. Вперше висловлена *Б. Картером*. Вона стверджує, що розум і матерія виникли на загальній основі й є лише двома властивостями однієї й тієї ж реальності. Виникнення людини є природною необхідністю, такою ж, як і виникнення матерії.

4. Ще однією версією, не позбавленою смислу, є *версія виникнення людини* внаслідок “збою”, “помилки” у ході природних процесів. Людина є якоюсь “помилкою природи”, якщо дивитися на неї з точки зору будови її організму, пристосовуваності тощо – так стверджують прихильники цієї версії. Як “помилка природи” вона створює проблеми для самої цієї природи, намагається знищити її.

Суперечки про походження людини ведуться до цих пір і тому жодна з версій не може вважатися єдино-правильною.

Антропосоціогенез. Як же виникає людський, соціальний спосіб буття? Як виникає людина? Відповідаючи на ці питання, усвідомте сутність концепції *антропосоціогенезу*. Вона полягає в тому, що виникає не тільки новий вид (людина – антропос), а принципово новий (соціальний, суспільний) спосіб існування. Для такого стрибка предки людини мали необхідні біологічні передумови: унікальний мозок, здатний до мислення; прямоходіння, яке вивільнило передні кінцівки; розвинуту кисть руки, яка здатна до здійснення трудових операцій; утворення членороздільних звуків. Зверніть увагу на комплексний характер антропосоціогенезу. Праця, нові спільноти, мова, мислення – це найважливіші фактори гомінізації. Визначте роль кожного з цих факторів.

В основу розуміння сутності антропосоціогенезу закладене питання співвідношення біологічного та соціального в людині. Головною, принциповою тезою в цьому питанні є ідея, що людина – це істота соціальна, але водночас природна істота. Основоположне значення має і визначення єдності тілесного та духовного в людині. Тілесне існування людини – тільки необхідна передумова для її справжнього буття. Визнання взаємозв'язку тіла і духу вказує на те, що людина, за суттю своєю духовна, водночас прив'язана до власного тіла і не може здійснюватися як духовна особа абсолютно довільно, без урахування особливостей власної психофізичної орієнтації тіла.

Отже, життя людини постає як сукупність складових: біологічних, соціальних та власних зусиль людини. Визнання такого становища застерігає від крайностей біологізації та соціологізації, а також від сприйняття людини як пасивного об'єкта зовнішніх впливів – біологічних та соціальних. Кожна людина стає неповторною особистістю не тільки внаслідок генофонду, але й завдяки власним зусиллям, які спрямовані на її самостворення, самоздійснення, самовираження через розвиток форм діяльності, культури, соціальних відносин.

Розуміння людської *цілісності* як єдності трьох “іпостасей” – біологічної, соціальної і духовної – дозволяє прояснити, в якому сенсі використовуються поняття життя та існування. *Поняття життя* в широкому розумінні філософія розглядає як змістовне наповнення певними вчинками та діями того часу, який нам дарований за біологічними властивостями нашого організму. Існувати ж для людини – означає просто бути у наявності та у певних зв'язках з оточенням, явищами та процесами світу. Звичайно, людину такий спосіб буття не влаштовує, вона хоче жити так, щоб фізична досконалість, соціальна зрілість і внутрішня духовність постійно взаємодоповнювали одна одну. Людина хоче пройти через низку важливих для себе вчинків та подій. І, нарешті, людина хоче “бути людиною”, тобто здобути й вищі людські якості.

3. Людина, індивід, особистість

Враховуючи всі трактування людини, можна дійти висновку, що *людина* – жива істота, що має певні потреби, задовольняє їх у процесі виробництва завдяки спілкуванню і здатності свідомо, цілеспрямовано перетворювати світ і саму себе. Це – біопсихосоціальна єдність, в якій через соціальне, біологічне та психічне реалізується людське, що знаходить свій вияв у психологічному, моральному, естетичному, релігійному, політичному. Всі ці форми вияву людського співіснують в органічній єдності, взаємодії, взаємопроникненні.

Проблема особистості у соціальній філософії описується категоріями “індивід”, “особистість”; “індивідуальність”:

Поняттям “індивід” позначається, як правило, конкретна людина, своєрідний соціальний атом. Деякі автори пов’язують з цим поняттям природне (біологічне) в людині, ігноруючи органічну єдність природного і соціального. Індивід означає окреме існування людського, поєднуючи в собі природне, біологічне, психологічне та соціальне, тобто відтворює в одній особі всі людські якості.

Індивід (від лат. – неподільне, особа) – окремий представник соціальної спільноти (суспільства, класу, прошаку, соціальної групи), якому притаманні основні соціально-демографічні або соціально-професійні характеристики певної спільноти.

Індивід екземплярний. Це не просто “один”, а завжди “один з...”. Різниця людей як індивідів – це, по-перше, різниця між самими соціальними групами, до яких вони належать, а по-друге, різниця в тому, наскільки повно типові ознаки однієї й тієї самої групи виявлені в різних її представниках. За допомогою поняття “індивід” підкреслюється вихідна залежність кожної конкретної людини від соціальних умов, у яких відбувалось її особистісне формування (від об’єктивного соціального положення, характеру включення в суспільне виробництво, від вирішального в його групі загального інтересу тощо).

Поняття “індивід” слід відрізнити від поняття “індивідуальність” як позначення неповторного поєднання природних та соціальних властивостей індивіда, а також від поняття особистість як позначення деіндивідуалізованих соціальних якостей людини.

Особистість (від лат. – персона) – конкретний вираз сутності людини, цілісне втілення і реалізація в ній системи соціально значущих рис і якостей суспільства. Невід’ємними рисами особистості є самосвідомість, ціннісні орієнтації, соціальні відносини, відповідальність за свої вчинки, певна автономність відносно суспільства тощо. Слово “особистість” спочатку позначало маску, яку одягав актор в античному театрі, а потім воно стало позначати самого актора та його роль (персонаж). Пізніше цей термін тлумачився як готовність взяти на себе відповідальність за свої дії та вчинки.

Якщо поняття *індивідуальності* характеризує діяльність людини в міру своєрідності та неповторності, багатогранності та гармонійності, природності та невимушеності, то поняття особистості акцентує в ній свідомо-вольовий початок. Індивід тим більше заслуговує право називатись особистістю, чим чіткіше усвідомлює мотиви своєї поведінки і чим суворіше її контролює, підкоряючи єдиній життєвій стратегії.

Поняття “особистість” треба відрізнити від поняття “особа”, яким позначається людський індивід у всій повноті якостей: біологічних, соціальних, духовних, ментальних та тілесних. Особа – це окремий представник людського роду, який у процесі взаємодії саморозвитку і соціалізації стає індивідуальністю та особистістю.

У сучасній психології виділяють чотири головні *типи особистостей*: *сангвіністичний* (висока нервово-психічна активність, емоційна вразливість), *холеричний* (висока імпульсивність, енергійність дій, запальність), *меланхолійний* (приглушеність моторики, стійкість почуттів), *флегматичний* (стриманість, повільність дій, спокійність міміки).

Більш поширеним є розподіл особистостей на інтровертів (звернених на себе) та екстравертів (звернених на зовнішній світ). Відповідно до виду діяльності людини, від якої вона отримує максимальне задоволення, виділяються такі типи особистостей: альтруїсти (насолада від допомоги іншим), практичний тип (задоволення від продуктивнокорисної праці), гностичний тип (задоволення від пізнання, наукової діяльності). Розрізняють також гедонистів, які головним принципом життя вважають задоволення; дійовий тип та інтелектуалів.

4. Соціальна роль особистості в контексті її індивідуалізації

Людина продукт і суб’єкт суспільних відносин. Якщо поняття індивіда спрямоване на перше з цих визначень, то поняття індивідуальності та особистості акцентують увагу на тому, що конкретна людина може стати активним суб’єктом суспільного життя.

Людський індивід, з одного боку, є соціально універсальним, з іншого – особистісним. Індивідуальність виявляється у своєрідності соматичних, психічних, інтелектуальних потреб та здібностей. Інстинкт не дає людині, “що потрібно”, традиція не дає людині того, “що повинно бути”, бо це забезпечує особистісне трактування “Я”. Тому індивідуалізацію слід розглядати нарівні з такими категоріями, як “самосвідомість”, що позначає персональне представлення

“Я”, та “самооцінка”, яка являє собою контроль за реальною здатністю особистості критично кваліфікувати власні мотиваційні стани, рівні зазіхань. За рахунок динамізації особистісно-мотиваційної сфери *самооцінка* виконує функції саморозуміння, самоуправління, самовиправлення та самозбереження.

Індивідуалізація – процес виділення людини як відносно самостійного суб’єкта в ході історичного розвитку суспільних відносин. Це процес і результат суміщення соціальних вимог, очікувань, норм, цінностей, виявлення особистісних та ділових якостей, що необхідні для ефективного виконання соціальної ролі, із специфікою потреб, властивостей та стимулів діяльності індивідів, тобто персоніфікованою формою реалізації соціальних функцій.

Процес самореалізації особистості, виявлення її призначення протікає на фоні напруженої цілеспрямованої діяльності, що є підготовчою для моменту натхнення, відкриття. Тому визначальними характеристиками особистісної структури виступають цілеспрямованість та проєктивність.

Соціальна роль – відповідний прийнятим нормам спосіб поведінки людей залежно від їх статусу або позиції в суспільстві, в системі міжособистісних відносин. Засвоєння соціальних ролей – це важлива складова процесу соціалізації особистості, обов’язкова умова вростання в суспільство людей собі подібних. Засвоюючи соціальні ролі, людина засвоює соціальні стандарти поведінки, вчиться оцінювати себе та здійснювати самоконтроль.

Соціальна роль – це сукупність вимог суспільства до людей, що займають певні соціальні позиції. Це вимоги у вигляді настанов, бажань, очікувань певної поведінки, що регламентується у конкретних соціальних нормах. Соціальна роль визначається, головним чином, існуючими очікуваннями інших людей стосовно позицій, а не їх власними індивідуальними характеристиками. Наприклад, роль лікаря сприймаємо узагальнено, як певну очікувану поведінку незалежно від особистісних почуттів конкретної людини.

Приступаючи до виконання певних соціальних функцій, індивід, як правило, знає свої права й обов’язки, а також санкції, що можуть бути застосовані у разі їх порушення. Вимоги, сподівання, що зумовлюються соціальною роллю, формуються в суспільстві під впливом загальнокультурних норм, цінностей та традицій певної суспільної системи, соціальної групи. Отже, це завжди очікувана поведінка, пов’язана з реалізацією певних прав та обов’язків. У такому розумінні вона характеризується як нормативними вимогами до поведінки індивіда, так і очікуваннями інших людей стосовно їх виконавця. Якщо поведінка індивіда відповідає рольовим вимогам та очікуванням, то вона соціально заохочується (похвала, почесні, матеріальна винагорода).

Соціальна роль може не ухвалюватися суспільством (наприклад, роль злодія). При цьому ухвалюється чи не ухвалюється не конкретна особа, а вид соціальної діяльності. Отже, вказуючи на роль, суспільство відносить людину до певної соціальної групи, ідентифікує її з групою. Як член суспільства різноманітних груп та організацій, займаючи в них певне місце чи позицію, виконуючи притаманні цим позиціям функції, індивід тим самим здійснює соціальні ролі батька, вченого, депутата, підприємця тощо.

Соціальні ролі виступають тими одиницями, на основі яких будуються різні соціальні інститути. Наприклад, школа як соціальний інститут може розглядатися як сукупність загальних для всіх шкіл ролей викладачів та учнів.

Структура соціальної ролі враховує, по-перше, об’єктивну основу ролі (соціальний зміст, каркас та типові форми рольової поведінки), а по-друге, суб’єктивний стиль виконання ролі (її образ, рольовий ідеал, рольовий автопортрет, ставлення до себе як до виконавця).

5. Проблема смерті та безсмертя. Сенс життя людини

Єдність соціального та біологічного в людині повинна бути вихідним пунктом при розгляді цього питання. Життя та смерть – одвічні проблеми людського існування. Людина – єдина жива істота, яка усвідомлює власну смертність та робить її предметом обміркування. Людина знає про існування смерті, але це знання народжує прагнення безсмертя, яке свідчить про те, що не лише смерть, а й безсмертя постає реальними чинниками людського життя. Це означає, що людське життя набуває завершеності та сенсу через смерть. Окреме життя набуває

значущості лише тому, що існує інше життя, що зі смертю окремої людини не зникає людство, а разом з цим не зникають ті всесвітні зв'язки, в межах яких реалізувалося життя.

Отже, ми можемо розглядати смерть та безсмертя в органічній єдності і, крім того, дослідити різні прояви цієї єдності. На формування такого погляду впливає і ставлення до смерті в різні часи та в різних культурах. Слід зауважити, що питання про смерть та безсмертя обертається для нас питанням безсмертя душі. У зв'язку з цим необхідно розглянути основні підходи до трактування безсмертя душі: релігійне трактування душі як зв'язок між безсмертним духом та смертною фізичною формою її існування. Атеїзм, матеріалізм, натуралізм не визнають існування душі. Існують концепції перевтілення душі та неминучості відплати за вчинки і наміри після припинення фізичного існування.

Крім того, в сучасних умовах по-новому стоїть питання визначення смерті. По-перше, смерть біологічно і соціально послідовно супроводжує все людське життя. Ми не можемо повернути минуле, неповторні вікові стани та враження, біологічно наше життя постійно супроводжується народженням нового (нові клітини) та відмиранням старого. Тому смерть постає як припинення усіх перетворень. Але навіть біологічно існують моменти безсмертя, оскільки ми майже безсмертні генетично, безсмертні у своїх дітях. Також існують і такі вияви безсмертя, як історичне, соціальне, можливість індивідуального безсмертя у творіннях культури. Але і тут безсмертя існує лише у єдності зі смертю.

Питання визначення смерті розглядається і в аспекті точної констатації смерті. У цьому аспекті наприкінці ХХ століття перед людиною постають проблема *евтаназії* та проблема клонування людини. Евтаназія пов'язана з питанням про право на смерть, про право людини, яка доживає останні дні та страждає від болю, безболісно, легко піти з життя. Доречно розглянути негативні та позитивні наслідки здійснення евтаназії.

З питанням про смерть та безсмертя органічно пов'язане питання про сенс людського буття. Чи має життя сенс? Якщо так, то який саме?

Ці питання хвилюють кожну людину. Слід зазначити, що передумова правильного вирішення питання про сенс життя – це розуміння того, що мета і сенс життя не збігаються, що повинна існувати ієрархія мети та цінностей. Питання про сенс передбачає наше вміння оцінювати реальні події та явища власного життя. У сенсі життя концентруються найперші людські цінності та прагнення. Це питання по-різному вирішувалося різними філософськими напрямками. Звичайно, не кожна людина ставить та вирішує питання про сенс свого життя, але реально воно все одно втілюється в певному образі людського самовиявлення. Тому можна стверджувати, що якщо ми самі не дбаємо про сенс свого життя та не реалізуємо його, то його буде реалізовано за нас стихією життя чи іншими людьми, філософія ж однозначно навчає нас того, щоб ми були гідними дарованого нам життя і розпоряджалися ним належним чином – з думкою про сенс, життєві вчинки, відповідальність, самореалізацію.

Контрольні питання:

1. Що розглядає філософська антропологія?
2. В чому сенс людського життя?
3. Проблема життя, смерті та безсмертя.
4. Розмежуйте поняття: людина, індивід та особистість.
5. Яка соціальна роль особистості в контексті її індивідуалізації?
6. Розкрийте **основні поняття:** філософська антропологія, людина, індивід, індивідуальність, особистість, життя, дух, душа, гуманізм, свобода, цінності, сенс життя.

Лекція 14. Філософська теорія цінностей (аксіологія). Концепції майбутнього людства

План лекції

1. Аксіологія як вчення про цінності.
2. Філософські концепції цінностей.
3. Класифікація та функції цінностей.
4. Цінності як ядро духовного світу людини.
5. Прогнозування глобального розвитку у сучасній футурології.

Література:

1. Айгарс Г.А. Основи філософії: Збірні таблиці з курсу та тлумачний словник основних філософських термінів. – Кривий Ріг, КК НАУ, 2009. – 44 с.
2. Грипас Л.М. Опорний конспект лекцій з філософії. – Кривий Ріг, КРАТЦА, 2003. – 148 с.
3. Касьян В.І. Філософія: Відповіді на питання екзаменаційних білетів: Навч. посіб. – 3-тєвид., перероб. і доп. – К. : Знання, 2005. – 333 с.
4. Петрушенко В.Л. Основи філософських знань: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти I-II рівнів акредитації, 4-те видання, стереотипне. – Львів: «Магнолія плюс», 2006. – 312 с.
5. Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти III-IV рівнів акредитації. – 4-те видання, стереотипне., – Львів: «Новий Світ-2000», 2006. – 506 с.
6. Практикум з філософії: Методичний посібник для викладачів та студентів ВНЗ. Під редакцією В.Л. Петрушенка. Львів: «Новий Світ-2000», «Магнолія плюс», 2003.- 256 с.
7. Смольков О.А., Дещинський Ю.Л. Філософія: Навчальний посібник, 2-ге видання, стереотипне. – Львів: «Магнолія Плюс»; видавець СПД ФО «В.М. Піча», 2006. – 460 с.

Зміст лекції

1. Аксіологія як вчення про цінності

Людина, як відомо, вступає в різноманітні відношення зі світом. Вона пізнає, оцінює і практично перетворює його. Оцінне відношення людини до світу вивчає аксіологія, або теорія цінностей.

Аксіологія – філософська дисципліна, що вивчає сутність, типи і функції цінностей.

В українській мові у тому самому значенні, що термін «цінність» вживається термін «вартість».

Кожній сфері буття людини відповідають певні цінності. До цінностей відносять передусім усе те, що природа надала в користування людині – чисте повітря, воду, корисні копалини, родючі ґрунти, ліси, багаті на рибу ріки і моря. Це – **цінності природи**. Негативними природними факторами є брудне повітря, землетруси, вулкани, смерчі та інші природні явища, які завдають шкоди господарській діяльності і не є бажаними для людини.

Цінністю є здоровий стан організму (*біологічні, вітальні цінності*), а її антиподом — хвороба. Цінностями є певні душевні стани (*психічні цінності*) – відчуття комфорту, піднесеності, закоханості, радості, щастя та ін. Протилежними їм є переживання смутку, нещастя, горя.

Соціальними цінностями є зайнятість населення, злагода в суспільстві, порядок, мир, їм протистоять безробіття, соціальні катаклізми, антагонізми, війни.

До сфери **духовних цінностей** належать найвищі **ідеали** людства (добро, прекрасне, істина, свобода, справедливість, святість) і предмети культури, в яких вони об'єктивувались (художні твори, релігійні, моральні і юридичні системи, наукові та філософські теорії), їх антиподами є зло, хиба, потворне, несправедливість, гріховність і явища, в яких вони втілились.

Усі ці різноманітні явища і предмети робить цінностями, об'єднує певне відношення до них людини. Всі вони спрямовані на благо людини, на її утвердження в житті. Саме в цьому і полягає основна особливість цінності.

Цінність – феномен, який об'єктивно, за своєю природою є благом для людини, спрямований на утвердження її в бутті, реалізацію її творчих можливостей.

Однак таке визначення розкриває лише один аспект цінностей – об'єктивістський. Воно не бере до уваги суб'єкта, його свідомість. За цим визначенням, чисте повітря, здоров'я є цінностями, незалежно від того, усвідомлює це людина чи ні.

У суб'єктивістському аспекті цінність залежить від свідомості суб'єкта, оскільки нею вважають лише те, що суб'єкт цінує, чому надає значення. Справді, можна вважати, що корисні копалини, здоров'я, відповідні душевні стани і феномени культури є цінностями, оскільки люди (суб'єкти) надають їм такого значення, вільно їх вибирають з-поміж інших з огляду на конкретні їх переваги. Тому з суб'єктивістської позиції, цінністю є все, що люди вибирають, чому свідомо надають перевагу.

Цінність – це значимість чогось для людини. Це те, до чого людина прагне заради нього самого.

Відмінність між обома підходами не така вже й суттєва, оскільки корисні копалини, чисте повітря, душевний комфорт, мир, моральні ідеали є цінностями для них обох. Однак об'єктивістська позиція передбачає, що цінності існують об'єктивно, незалежно від свідомості суб'єкта, а він може лише правильно чи неправильно оцінювати, використовувати їх. Суб'єктивістську позицію характеризує визнання того, що цінності конституюють (створять) суб'єкти. Залежно від розуміння природи, сутності цінностей вибудовувалися їх об'єктивістські і суб'єктивістські концепції.

2. Філософські концепції цінностей ОБ'ЄКТИВІСТСЬКІ КОНЦЕПЦІЇ ЦІННОСТЕЙ.

Визнання і сприйняття цінностей з об'єктивістських позицій пов'язане із з'ясуванням, хто визначив цінності, надав значення блага певним феноменам. Прихильники цієї позиції вважають, що джерелом цінностей є Бог, природа, культура (історія). Так, представники *об'єктивного ідеалізму, неотомізму*, а також німецький філософ, Е. Гуссерль і його послідовники доводили, що цінності констатуються (створяться) трансцендентальним суб'єктом, але вони утворюють самостійну сферу цінностей, яка набуває об'єктивного характеру. А те, що одну і ту саму цінність у різні часи тлумачать по-різному, на думку феноменологів, не заперечує її незмінного і вічного характеру.

На основі вихідних засад об'єктивістських напрямів в Новий час була сформульована *концепція природних прав людини*, яка задекларувала основні цінності буржуазного суспільства (право на життя, свободу, результати власної праці), хоча ідеалісти виводили ці права від Бога, а матеріалісти – з природи. Ця концепція є яскравим виявом об'єктивізму. Вона проголошує природні права вічними, незмінними, незалежними від свідомості людини, волі законодавців.

Однак абсолютизація природних прав є теоретично безпідставною і практично небезпечною. Адже ця концепція, зародившись у Західній Європі, відповідає духу і стилю життя цієї культури. З нею не цілком узгоджуються інші культури, з яких складається сучасний світ (мусульманська, індійська, китайська). Нав'язати силою її цінності (СРСР – Афганістану, США – Іраку), значить свідомо провокувати конфлікт. В сучасних умовах концепція природного права може стати ідеологією глобалізму, який є далеко не однозначним явищем.

СУБ'ЄКТИВІСТСЬКІ КОНЦЕПЦІЇ ЦІННОСТЕЙ.

Позиції суб'єктивізму дотримується насамперед *психологізм* – течія, представники якої визначають цінності через психічні стани суб'єкта. Як відомо, ще софісти проголосили людину, взятую на рівні психічних інтересів, мірилом всіх речей – корисного, справедливого тощо. Найвпливовішою серед сучасних психологістів є концепція засновника прагматизму, американського філософа Чарлза-Сандерса Пірса, який розглядав цінність як те, що задовольняє потребу людини.

До сфери цінностей Кант і його послідовники зараховували вищі цінності, які підносять людину над реальним буттям. На цій підставі вони трактували цінності як те, що повинно бути. Так Імануїл Кант трактував цінність як вимогу, звернену до волі; це цілі, що стоять перед людиною; значимість тих чи інших фактів для особистості.

Фрідріх Гегель поділяє цінності на: **економічні** – це речі, які мають мінову ціну і виступають в якості товару. Ці цінності завжди відносні, тому-що залежать від попиту, продажу і смаку публіки; і **духовні** – це цінності пов'язані із свободою духу, тобто все, що має цінність і значимість як духовне по своїй природі.

Загалом, серед філософів немає єдиного розуміння цінностей і способу їх буття. Це зумовлено як розмаїттям філософських концепцій, так і складністю предмета дослідження. Людина, яка прямо чи опосередковано визначає цінності, є складною і суперечливою істотою. Вона і свідомо вибирає цінності, і поставлена самою природою в ціннісне відношення до певних речей. Вона є і матеріальною істотою, для якої, наприклад, повітря, вода є базовими цінностями, які забезпечують її існування, водночас вона і духовна істота, яка через утвердження вищих цінностей підноситься над тваринним буттям і може, навіть відмовитися від життя.

3. Класифікація та функції цінностей.

За традиційною класифікацією цінності поділяють на матеріальні (цінності, які існують у формі речей – одяг, продукти харчування, техніка, храм, картина) і **духовні** – моральні, релігійні, художні, політичні та ін.

З огляду на роль цінностей у житті людини виокремлюють цінності-цілі і цінності-засоби. **Цінностями-цілями** вважають найзагальніші життєві орієнтири, які не потребують обґрунтування, а мають значення самі по собі, їх людина сприймає на віру, вони є очевидними для неї. Такими цінностями є, наприклад, істина, добро, прекрасне, життя, кохання, щастя. **Цінності-засоби** втілюють у собі певну ситуативну мету, вони служать засобами досягнення інших, значиміших цілей. Наприклад, молоді люди важливим у своєму житті часто вважають одяг, мобільний телефон тощо. Для модниць він навіть може бути самоціллю, але для більшості — засобом самоствердження, привернення до себе уваги, що також може розглядатися лише як засіб у досягненні життєвого успіху (кар'єри, кохання), а кар'єра – як засіб здобуття слави, багатства.

Цінності-цілі та цінності-засоби мають узгоджуватися між собою. Шляхетну мету, наприклад, не можна втілювати нищими засобами, а якщо для її утвердження потрібні саме такі засоби, то вона не є шляхетною.

ФУНКЦІЇ ЦІННОСТЕЙ

1. *Функція конституювання сенсу життя.* З'ясовуючи, що є добро, прекрасне, істина, справедливість тощо, цінності конституують сенс людського життя, утворюють його духовну основу.

2. *Орієнтаційна функція цінностей.* У житті людини і суспільства цінності визначають напрями, зразки діяльності. Будучи орієнтирами, вони постають у формі *ідеалів* — вільно прийнятих зразків поведінки, прообразів досконалих предметів, які орієнтують людину на піднесення над буденною реальністю.

3. *Нормативна функція цінностей.* Вона тісно поєднана з орієнтаційною функцією. Як відомо, цінності не тільки формують ідеали, вони передбачають вибір людини на користь добра, прекрасного, справедливого, стають нормами діяльності людей. *Норми* — це правила, вимоги, закони поведінки, які виводяться із сенсу цінності.

4. Цінності як ядро духовного світу людини

Отже, цінності є невід'ємною складовою духовного життя людини, обґрунтовують ідеали і норми, єднають суспільство духовно. І не дивлячись на багатовимірність аксіологічної проблематики, цінності завжди є людськими. Особливе місце серед цінностей займають **найвищі цінності**.

Найвищі цінності:

1. Людське життя.
2. Право на вибір життєвого призначення.
3. Свобода.

Свобода – це можливість вільно формувати свій світогляд і діяти відповідно до власних переконань, це можливість практично змінювати дійсність, по іншому її упорядковувати, або спрямовувати.

Барух Спіноза визначав *свободу* як усвідомлену необхідність. Свобода – це завжди відповідальність, тому-що передбачає можливість діяти по різному.

Види свободи:

1. *Зовнішня* – можливість змінювати обставини життя практично, реально.
2. *Внутрішня* – вміння зберігати розкутість думки її сміливість за будь яких обставин життя.
3. *Свобода дії* – можливість фізично здійснювати певні операції.
4. *Свобода волі* – визнання того, що сама людина є вихідним пунктом у внутрішньому ставленні до будь чого.

Але особливе місце серед свобод людини займає *свобода вибору* – це можливість, за будь яких обставин, діяти по різному. Саме свобода вибору є основою *відповідальності*.

Еволюція філософських уявлень про людські цінності.

Відавня світ ціннісних переживань перебував у центрі філософських досліджень, головним чином у його етичних, естетичних та релігійних проявах. В античну, середньовічну епохи філософи розробляли ціннісну феноменологію, не піднімаючись до аналізу власне категорії "цінність", її логічного змісту

Принциповим поштовхом до розвитку теорії цінностей стала філософія раціоналізму, що з'явилась у XVII ст. Раціоналізм гостро поставив питання про природу вихідних визначень буття, його підлеглість законам і раціональну пізнаваність світу. Одночасно почав формуватись конфронтаційний щодо раціоналізму інтуїтивістський напрям філософії, що відстоював поза раціональні начала буття.

Поворотним пунктом у розвитку проблеми цінностей стала філософія І.Канта, його вчення про регулятивні принципи практичного розуму, за яким вищі цінності буття мають не онтологічні, а виключно регулятивні підстави до існування. Цим самим Кант першим розмежував поняття буття і блага, протиставивши сферу моральності як свободи сфері природи, яка має підлягати закону, необхідності.

У працях учнів і послідовників Канта проблема цінностей набула вже самостійного значення. Аксиологічний напрям у філософії почав формуватись у другій половині XIX ст. в працях Г.Лотце, В.Віндель-банда, Г.Ріккерт. В XX ст. аксіологічну проблематику продовжують активно розробляти представники феноменології, герменевтики, екзистенціалізму, теорії соціальної дії. Ця велика дослідницька активність свідчить про неподоланність вихідної філософської колізії – розуму і цінностей. Лінія розмежування проходить для філософських шкіл через проблему раціональної чи моральної (ціннісної) визначеності світу.

Чи може людина, спираючись на власний розум, гармонійно, досконало влаштувати своє життя, чи вона мусить визнати існування вищих від розуму цінностей, які треба сприймати як закон.

Для теоретиків аксіології проблема цінностей від самого початку була виключена із сфери раціонального пізнання, вона вважалась галуззю поза наукового дослідження, особливим способом бачення світу, а цінності – феноменами особливої природи.

Фундаментальною для теорії цінностей є проблема природи, способу буття цінностей, їх способу функціонування в суспільстві. Вже Кант вважав, що цінності самі по собі не мають буття, їм притаманна лише значущість, вони суть вимоги, звернені до волі, цілі, поставлені перед нею. Але тоді проблематичним видавалось саме існування цінностей, їх імперативний характер щодо поведінки суб'єкта.

Унікаючи цієї суперечності, Ріккерт протиставляв світ культури як сферу панування цінностей, світові природи, де панують закони. Закони свідчать про те, що є і мусить неминуче бути, цінності – про те, що повинно бути. Цінності становлять інший модус буття, вони ухвалюють щось, наказують, вимагають, закликають. Усе це підштовхувало до думки про відносність, ілюзорність цінностей, що було б смертю цивілізації, яка живе доти, поки непорушні моральні закони. Прагнучи уникнути ціннісного релятивізму, Лотце, Віндельбанд

розглядали цінності як норми, що утворюють загальний план і основу культуротворчої діяльності.

У ХХ ст. розвиток теорії цінностей пішов шляхом суб'єктивізації та трансценденталізації проблеми. Цінності витлумачували як потойбічні духовні феномени, вічні трансцендентні сутності, закладені Богом як потенційна довершеність у предмети довколишнього світу. Деякі напрямки різко психологізували їхню природу, ототожнивши їх із суб'єктивною оцінкою.

Водночас, за останні десятиліття проблематика цінностей активно розроблялася в філософії марксизму, діалектичного матеріалізму на засадах принципу діяльності, соціальної визначеності поведінки індивіда. Цей різнобічний досвід філософських пошуків і в західній, і у вітчизняній філософії дає змогу з нових, узагальнених позицій поглянути на означену проблему.

Важливе значення проблема формування цінностей має для розвитку України в умовах формування її державності, в атмосфері руйнування колишніх пріоритетів у політиці, економіці, особливо в духовному житті нації; віднайти чіткі методологічні підстави до формування нової духовності народу, гуманістичних засад образу України в ХХІ ст.

Цінності в житті суспільства виступають соціально-значимими орієнтирами діяльності суб'єктів, одним із факторів розгортання політичної історії. Вони є чимось більш високим, ніж звичайна зацікавленість людини. Саме через культурні цінності людина задовольняє свої потреби, і саме існування цінностей відрізняє людину від тварини. Цінності становлять фундамент культури, і предметним полем формування цінностей є культура. Ці категорії невіддільні одна від одної. Культура і визначається через систему цінностей та ідей, що слугують для регулювання поведінки членів даного соціуму.

Культура є цементам будівлі суспільного життя, а цінності — осередком духовного життя суспільства. Культура встановлює, що таке цінність, що – анти цінність. Люди, що поділяють однакові цінності, становлять соціальні групи, об'єднуючись у політичній, економічній боротьбі, спрямовуючи, таким чином, історію в певному напрямі. Цінності скріплюють громадську єдність, цілісність соціуму, перешкоджаючи руйнівному впливу ззовні. Роль особливих ідейних скріп в суспільстві виконують соціальні цінності, що виступають у формі соціально-політичних ідеалів, ідей, ціннісних настанов, орієнтацій, над-цінних ідей, на зразок національної ідеї. Виконуючи важливу роль інтегруючих, соціалізуючих, комунікативних засад у житті суспільства, цінності забезпечують духовно-вольову єдність суспільства, високий рівень самосвідомості і організованості його членів.

Суспільні цінності формуються поступово, через відбір певних видів поведінки і досвіду людей. Спочатку вони з'являються як сукупність звичок, прийомів людського побуту, специфічні форми поведінки, що передаються від покоління до покоління як ознаки власне людського способу життя, відмінні від тваринних, інстинктоподібних. З часом ці прийоми побуту закріплюються, схематизуються в таких нормативних утвореннях, як традиції, обряди, звичаї, ритуали. В них кодуються еталони суспільне схваленої поведінки людей. В подальшому вартісні взірці транслуються, зберігаються і передаються через соціальні інститути: установи освіти, виховання, масової інформації, релігії, політики, права тощо. Підсумком і метою тривалого прищеплювання ціннісних якостей є формування людської психології, ментальності, способу життя членів у потрібному, характерному для даного типу суспільства напрямі.

Суб'єкт-об'єктна природа цінностей. Існування культурних цінностей характеризує саме людський спосіб буття, рівень виділення людини з природи. Ціннісний тип світорозуміння зумовлений суспільним способом життя людини, існуванням суспільних потреб. Ці потреби охоплювали основні сфери побуту вже первісної людини – працю, ритуальні танці, навчання, поховальні обряди, звичаї подарунків, гостинності, заборону кровозмішення, жарти, релігійні і магічні дієства. Потреба в таких видах діяльності не мала безпосереднього біологічного значення. Вони і становили основу перших ціннісних комплексів.

Завдяки соціальним потребам людина в своїй життєдіяльності могла керуватись образом належного, потрібного, але ще наявне не існуючого співвідношення речей. Завдяки цьому цінності формували особливий світ духовного буття, що підносив людину над реальним. З розвитком суспільства і його структуруванням, поглибленням духовності людини, ускладнювалось і ціннісне світосприйняття, охоплюючи все нові потреби.

Цінності допомагали людині будувати соціальне привабливий світ можливої дійсності, підносячи їх над буденністю. Ціннісні виміри давали змогу усвідомити дві площини реальності – ідеальну і реальну, співвідносячи їх, розглядаючи ідеальний світ як взірцевий щодо реального. Отже, суспільні цінності хоч і виростали з реальних соціальних потреб, поступово набували ідеалізованих рис. Цим і пояснюється їхня складна двоїста суб'єкт-об'єктна природа.

Ціннісна свідомість творить власний світ, світ емоційних переживань, ціннісних образів. У ціннісній формі людина не об'єктивує, а суб'єктивує зовнішню дійсність, привласнюючи її, наділяючи людськими смислами, стверджуючи тотожність з собою. Тому цінністю є лише те, що усвідомлюється, переживається як цінність.

Світ цінностей – це світ саме практичної діяльності. Наше емоційне ставлення до явищ зовнішнього буття, їх оцінка здійснюється в практичному житті. Ціннісна свідомість не цікавиться, чим є предмет сам по собі, для неї важливо лише те, яке значення він має для нас, в чому його цінність. "Прекрасне і потворне, піднесене і нище, трагічне і комічне, добро і зло не існують в об'єктивному світі самі по собі. Вони відчуваються нами як оцінки.

Таким чином, аксіологія як теорія цінностей має починати аналіз природи цінностей з дослідження характеру і структури людської діяльності.

Цінності як структурний елемент діяльності. Свій ціннісний світ людина вибудовує в процесі предметно-практичної діяльності. А будь-який акт діяльності включає в себе ідеальний момент, під час якого складається задум дії, її ідеальна мета, план реалізації, а також життєвий смисл цієї діяльності, загалом те, задля чого здійснюється вся дія. Саме цей момент діяльності і характеризує категорія цінності. Генетично цінності в процесі суспільної практики акумулювали в собі потреби, інтереси, емоційні переживання суб'єкта.

Цінності виростали з нестатку як стану об'єктивної нестачі того, що потрібне для розвитку й існування індивіда. Потреба формувалась уже як усвідомлений нестаток, а потім потреба трансформувалась в інтерес. На відміну від потреби, що спрямовувала людину на об'єкт її задоволення, інтерес орієнтований на ті умови, які забезпечують можливість задоволення потреби. Інтерес формується об'єктивно, як відображення місця індивіда в системі суспільних відносин, а суб'єктивно він відображається в меті. Мета — це ідеальний, спонукальний імпульс до активної діяльності, в якій відтворюється ідеальний образ задоволеної потреби, що спонукає людину до діяльності.

Важливу роль у ціннісному ставленні до дійсності відіграють емоційні переживання, пристрасті. Завдяки емоційному переживанню відбувається внутрішнє освоєння життєвих ситуацій, надається їм особистісний смисл. Саме з емоційного ставлення виникає відчуття значимості явищ, суб'єктивне поцінування їх. У свою чергу цінності надають емоціям глибини, значущості, перетворюючи їх у стійкі почуття. Завдяки емоціям у ціннісних актах людині дана вона сама, її суб'єктивно-психологічне ставлення до дійсності.

Об'єднані в єдиний комплекс потреби, інтереси й емоційні переживання утворюють єдиний феномен цінності. Можна визначити цінність як об'єктивну значимість явищ, ідей, речей, зумовлену потребами й інтересами соціального суб'єкта. Але цінністю є не тільки наше ставлення до об'єктивних речей, а й предмет, який знаходить потреба для свого задоволення, отже, це — функція предмета задовольняти наші потреби. Маючи таку складну будову, цінності в процесі діяльності виконують роль останньої підстави вибору цілей і засобів реалізації діяльності.

І ціль, і цінність виступають регуляторами діяльності, проте між ними є відмінність. Ціль також має важливе значення в процесі діяльності. Вона ідеально містить у собі майбутній результат, діяльності, таким чином спрямовуючи й організовуючи весь діяльний процес. Як така спонукальна сила, ціль є складним інтегральним об'єднанням знань, волі, емоцій, цінностей, а на відміну від цінності вона є технологічним утворенням, елементом проєктивної свідомості і завжди викликає доцільну дію. Цінність же зберігає елемент нездійсненності, недосяжності і завдяки цьому духовної піднесеності.

Ціннісний світ людини складається з ціннісних елементів. На відміну від пізнавально-категорії цінності образу, спрямованого на відображення світу таким, який він є, основою, вихідною, власною формою буття цінності є чуттєве переживання. Воно не може бути виражене в об'єктивних характеристиках. Атрибутами його є закличність, наказовість,

бажаність, але не об'єктивність, все загальність і необхідність. Емоційно ціннісний образ розкриває сферу потягів, прагнень, спонук, тобто сферу водіння.

"Ціннісний образ – завжди певний синтез, результат специфічного узагальнення, цілісність культурних смислів, яка ніколи до кінця не розщеплюється понятійним аналізом і тому виглядає більш невиразним, ніж чітке і понятійне узагальнення".

Понятійними засобами неможливо повністю розкласти ціннісний образ, і отже, теорія цінностей за своїми формами аналізу неадекватна ціннісному об'єкту, що становить велику методологічну проблему для аксіології.

Цінність – явище соціальне, тому не може бути однозначно істинною чи хибною. Поняття істини надто вузьке для характеристики способу відповідності цінності і дійсності. В певних соціальних умовах суб'єкт позбавлений ціннісного вибору, а тому і відповідальності за свою оцінку. Важливими характеристиками цінності є об'єктивна значущість та суб'єктивна норма, на які теж не можна поширювати поняття істини. Критерії ціннісного вибору завжди відносні, зумовлені поточним моментом, історичними обставинами, тому що переводять проблему істини в моральну площину.

Цінності включають в себе когнітивний і емоційний компоненти, знання та оцінку. Ці компоненти мають протилежні логічні властивості. Знання фіксують суще, цінності — належне; в знаннях людина абстрагується від своєї зацікавленості, в оцінці, навпаки, стверджує свій інтерес. У знаннях людина усвідомлює предметну вираженість світу, в оцінці з'ясовує, чи відповідає дійсність її потребам. Оцінювання дійсності має зворотне щодо пізнання спрямування на оцінювача. Тому ціннісний рівень свідомості має потужний духовний потенціал самовдосконалення людини, її само творення.

Суб'єктивний компонент цінностей не є однорідним, він внутрішньо структурований на значення і особистісний смисл. Особистісний смисл цінності визначається її відношенням до потреб людини. Значення як аспект цінності зумовлюється сукупністю суспільне значущих властивостей, функцій предмета, що роблять його цінним у даному суспільстві. Людина живе не лише в реальному середовищі, а й у символічному світі, який репрезентований системами соціальних значень. Для окремої людини суспільні значення є об'єктивно даними, але фактично вони не є властивостями об'єктів, а виступають засобами упорядкування суспільного досвіду, що виробились у минулому. Більшість значень є конвенційними продуктами.

Цінність конституюється для свідомості індивіда в акті оцінки, є підсумком оцінювання, встановлення значимості явища. Цінність і оцінки становлять єдиний комплекс: цінність — це характеристика оцінюваного, а оцінка — процес встановлення наявності чи відсутності цінності.

Перетворюючи дійсність, людина надає їй ціннісну функцію. Будь-який витвір людської діяльності реалізує в собі ціннісний проект, але цінним він стає лише тоді, коли задовольняє певну потребу. Прядиво, з якого нічого не виткано, ще не є цінністю. Зацікавленість у певних потребах є неодмінною умовою оцінки. Відсутність потреби робить неможливою оцінку. Якщо цінність виражає здатність об'єкта виконувати певну роботу, то оцінка судить про спосіб виконання цієї роботи. (Житло – цінність, упорядковане житло – оцінка). Таким чином, оцінка поєднує потенційну цінність предмета з потребами й інтересами суб'єкта.

Оцінка передбачає існування підстави або критерію, згідно з яким відбувається оцінювання. Такою підставою служить потреба, щодо якої визначається цінність предмета, або норматив, норма, що порівнює предмет з усталеним взірцем. Отже, акт оцінки передбачає порівняння двох реальностей – духовної і матеріальної.

Залежно від взірця оцінювана річ може виявитись гарною чи поганою. Спіноза казав, що "гарна споруда – всього лише погані руїни". Взірцем, згідно з яким здійснюється оцінювання, виступають утворення нормативного характеру. До них належать стандарти, правила, закони, команди, директиви, технічні норми, моральні заповіді. Існування таких стандартів надає оцінці узаконеного, санкціонованого характеру. Мова, слова також можуть розглядатись як нормативне утворення. Назвати річ – значить підвести її під певне поняття, взірець. Назвати звичну річ іншим ім'ям – значить підвести її під інший взірець, тобто інакше оцінити. Тому вивчення мови є процесом засвоєння стандартних уявлень про світ.

Категорія норми почала активно розроблятися як філософське поняття в соціологічних працях С.Дюркгейма, М.Вебера, Т.Парсонса. Відштовхуючись від типології форм раціональності людської поведінки, норму вони витлумачували функціонально, як стандарт поведінки, що характеризує соціальну роль індивіда, його приналежність до конкретної соціальної групи. Норми встановлювали межі діяльності соціальних груп.

Порівняно з цінностями норми втрачають той відтінок ідеальності, що зумовлює природу цінності. Якщо норми – це взірці загальноприйнятої поведінки, еталони нормативної дії, то цінності зберігають момент бажаності, закличності дії. Але й норми не існують поза цінностями, без них вони вироджуються в алгоритми, схеми поведінки.

Як стандарти поведінки норми передбачають санкції за їх дотримання або недотримання. В соціології розрізняють соціальні й правові норми.

Основна форма, в якій функціонують цінності, – ідеал. Особливістю ідеалу є його нездійсненність. У цьому проявляється абсолютність ідеалу, його безкінечність, принципова недосяжність. Саме завдяки безкінечності ідеалу можлива ціннісна ієрархія, певна градація, що визначається відповідністю, ідеалу; ідеал же не має ступенів.

Прийомом конструювання ідеалу є ідеалізація, що абстрагується від полярності позитивного і негативного. Ідеал є завжди мисленням запереченням існуючого недосконалого етапу дійсності, і як ідеалізоване відображення має й свої обмеження. Формуючись у запереченні дійсності, він до певної міри відбиває історично обмежене уявлення про бажане життя.

Ідеал є гранично вираженою цінністю, організуючим, цільовим началом людської життєдіяльності. В ідеалі риси цінності більш загострені, чіткіше виявлений момент доцільності, імперативності, спонукальності. Найяскравіше в ідеалі виражена його закличність, імперативність; він виступає цементуючим началом життя, його організуючою силою, що перетворює буття людей у структурно-упорядковане ціле, цілеспрямований процес.

Дослідники зазначають, що в ідеалі виражена особистісне інтеріоризована ідея. Ця ідея носить над особливий характер. Вона має мати в свідомості індивіда таке всебічне обґрунтування, щоб він приймав її за істину.

Свою діяльність людина будує у відповідності з нормативами і цінностями. Без усвідомлення людиною змісту цінностей, якими вона керується, неможливо визначити цілі її діяльності. Саме цей суб'єктивний аспект вироблення цілей суспільної діяльності людей і відображається категорією ціннісної орієнтації. Ціннісні орієнтації утворюються на основі системи цінностей, які в межах даного суспільства виконують близькі функції, мають єдину систему значень і є найважливішим елементом у структурі особистості. В них відображається вибіркоче, суб'єктивне ставлення особистості до об'єктивних умов її життя. Найважливішою функцією цих орієнтацій є функція регулятора зовнішньої поведінки індивіда.

В історії культури було багато систем ціннісних орієнтацій, які на основі домінуючих цінностей об'єднувались у типи ціннісних орієнтацій. Дослідники виділяють різні типи таких орієнтацій. Загальновизнаними є такі: етико-релігійна (етизм), образно-естетична (естетизм), утилітарна ціннісна, науково-теоретична, політична (етатизм) орієнтації.

Домінування в кожному з типів певного виду цінностей модифікує сукупний зміст таких систем і робить їх системами, на які орієнтовані певні соціально-культурні групи, з визначеними установками та способом життя.

Етизм – це система, що найбільшою мірою виражає загальнолюдський зміст. Цей тип орієнтації будується на ідеалах добра, гуманності, справедливості, для нього характерний високий рівень суспільної активності, відповідальності за долю інших людей.

Для естетизму найбільш властива орієнтація на естетичні цінності в житті людини. Це одностороння життєва орієнтація, привабливість якої – у здатності відірватись від світу турбот і відповідальності. Естетизм може бути аморальним, спрямованим проти етичних основ життя суспільства.

Ціннісній орієнтації утилітаризму характерне домінування господарського, прагматичного підходу до всіх цінностей. Ця орієнтація вимірює всі цінності користю, тобто знецінює їх, зводячи навіть людину до її вартості.

Науково-теоретична орієнтація спрямована на пошук абстрактних сутностей в поясненні життя. В поясненні світу вона апелює до теоретичних доказів і претендує на універсальність свого світобачення.

Політична орієнтація пов'язана з прагненням до влади, до кар'єри. Вона притаманна шанолюбним людям, що задля досягнення своїх цілей уміють об'єднувати інших.

Ціннісні орієнтації можуть формуватись у будь-якій сфері життєдіяльності. Філософія розглядає лише ті орієнтації, що виражають сутність людини універсальним чином. Ці універсальні цінності є загальнолюдськими властивостями людини у її відношенні до світу. Антропологи вважають, що найглибшою основою загальнолюдських цінностей є такі спільні для всього людського роду біологічні фактори, як наявність двох статей, потреба в їжі, теплі, сексі, віковій відмінності, потреба в тривалій соціалізації дітей. Культурні універсалії зумовлені родовими ознаками людського побуту, є спільними для всіх людей і всіх етносів. Співвідношення елементів загальнолюдського і національного в кожному етносі неповторне, що і зумовлює унікальність кожного суспільного утворення людей.

До таких базових, загальнолюдських цінностей належать цінності добра (блага), свободи, користі, істини, правди, творчості, краси, віри. Підсумковою цінністю є благо як єдність істини, добра і міри. Благо виступало вищим життєвим орієнтиром людини, узагальнювало в собі і вищу мету її існування, і спосіб життя. Усвідомлення себе частиною універсуму, свого неповторного буття в ньому виражалось у цінностях сенсу і свободи. Пафос перетворення світу орієнтував людину на користь, а подолання перешкод – на цінність добра. Пізнання об'єктивного світу і суб'єктивного світу інших людей формували цінності істини й правди. Пізнання і перетворення світу обумовлювали ставлення до світу на основі творчості. Цілісний погляд на світ обумовлював, підносив людський дух до мудрості, а зв'язок з універсумом формував цінності краси і віри.

Вищі цінності відображають фундаментальні відношення та потреби людей складають фундамент індивідуального світогляду. Які цінності можуть стати вищими для людини, залежить від багатьох обставин. Що для людини найважливіше, вона з'ясовує на рівні фундаментального вибору, коли визначає свою особистість. Вищими цінностями можуть бути: здоров'я, сім'я, кохання, свобода, мир, війна, держава, праця, істина, честь, споглядання, творчість тощо. Отже, визначення цінностей як вищих здійснюється на рівні індивідуального вибору.

Порівняно із звичайними цінностями вищі цінності мають скоріше орієнтаційний, ніж регулятивний характер, в них більше споглядальності. Вищі цінності – це місткі, емоційно-образні узагальнення провідних соціокультурних орієнтацій, що визначають усі сфери життя людини. До них відносяться цінності суспільного устрою, спілкування, діяльності, самозбереження, цінності особистих якостей, а також загальнолюдські цінності.

У житті індивіда вищі цінності визначають сенс його існування, з якого випливає вся мотивація даного суб'єкта. Завдяки цим цінностям людина долучається до вищої інстанції, що наповнює сенс її існування, надає йому конкретики.

Потреба в сенсі – це потреба в інтегральному розумінні світу, універсальному пояснювальному принципі. Без такого внутрішнього ідейного смислу людина не відчуває своєї цілісності, не може керувати творенням самої себе. Людина без сенсу, без вищої цілі є засобом для цілей інших людей.

Утвердження вищих цілей і цінностей власного життя становить сенс індивідуального існування. Потреба в сенсі фіксує потребу людини з'ясувати свою значущість у між особових стосунках, зрозуміти своє місце в універсумі. Причетність до вищих цінностей, служіння їм дає змогу людині відчути цінність свого індивідуального буття.

Від свого початку філософія формувалась як наука про світ і про людину. Ці дві теми філософських роздумів ішли паралельно, взаємодоповнюючи і взаємо збагачуючи одна одну. Але в критичні моменти розвитку людства чільне місце в цих роздумах займала проблема цінності людського життя, точніше, ціни життя і смерті. Як писав Альбер Камю, є лише одна по-справжньому серйозна філософська проблема — проблема самогубства. Вирішити, варте чи не варте життя того, щоб його прожити, — значить відповісти на фундаментальне питання філософії. Все інше... вторинне.

Якщо жити, то як, для чого — філософи намагалися збагнути сутність людини, причину її страждань. Вищою цінністю життя стародавні філософи вважали природу, але не ту природу, що оточує нас, не природне середовище, а істинну природу – споконвічний закон буття. Цей світовий закон – Логос у Геракліта, Дао – у Лао-цзи, Апейрон – у Парменіда і т.д. Доки людина жила в замкнутому світі родової міфології, доки вся її поведінка суворо регламентувалася традиційною родовою мораллю, не поставало питання про індивідуальну відповідальність, про відповідність життя індивіда цьому колективному, універсальному закону.

Та коли родова мораль стала руйнуватися, не задовольняючи потреб розвинутого суспільства, набула величезної ваги світоглядна проблема моральної відповідальності людини, проблема моральної істини. Полісна демократія, сформована на принципах земляцтва, сусідства, не відповідала більше вимогам економічного і соціального розвитку і мусила поступитися місцем громадянському суспільству, організованому на засадах вільного товаро виробництва, якому відповідало індивідуальне самовизначення особи. В цей час постала філософія Сократа.

Ще до Сократа філософи констатували кризу звичного світовідчуття людини, але причину її вбачали у відхиленні людини від своєї природи. У вчинках, що суперечать природі, полягає причина того, що люди страждають більше, ніж можна було б страждати, відчувають менше задоволення, ніж можна було б насолоджуватись, відчувають себе нещасними, ніж можна не бути такими, наголошував філософ-софіст Антифонт.

Сократ перший проголосив, що добродійність є знанням. Ця теза мала декілька наслідків:

- відтепер розум, а не традиція чи авторитет став суддею моральності людини;
- спираючись на розум, людина мусила свідомо і відповідально ставитись до свого життя;
- людина змушена була виробити, сформувану свою систему цінностей, моральний кодекс, з точки зору якого оцінювати життя світу, – і це головне.

У цьому й полягала та світоглядна революція, яку констатував Сократ: відтепер не світовий закон визначав спосіб життя індивіда, а особистість мусила виробити і протиставити природному хаосу свій моральний закон. Сократ гранично чітко поставив перед філософією нову моральну проблему: або мораль виводити із природи, і тоді загибель людськості в хаосі тваринних інстинктів неминуха, або моральний закон протиставити природі як свідомо визнану і раціонально обґрунтовану ідеальну норму. Як жити: за моральним ідеалом чи за звичаєвим порядком – ця дилема на довгі віки стала наріжним каменем духовності особи.

Так уперше в філософії заявила про себе ціннісна проблематика. Вихідний принцип її — співвідношення належного і дійсного. Світ людської свідомості розколовся на два плани: ідеальний і матеріальний. А проблема цінностей назавжди поєдналась із світом духовності, ідеальним виміром буття. "Я не спроможний коритися нічому з усього, що в мені є, крім того переконання, яке після ретельної перевірки видається мені найкращим", – стверджував Сократ.

Сократ перший осягнув, що природу людини не можна пізнати так само, як природу не одухотворених предметів. Предмет – самодостатній, бо його сутність відома і дорівнює його існуванню. А сутність людини завжди перебуває поза її безпосереднім фізичним існуванням і обіймає цілий спектр того, чим вона могла, чим хоче, чим може бути. Народившись, людина ще має стати собою. Вона постійно шукає сам себе, в кожен момент свого існування випробовує і перевіряє образ свого "Я".

Сократ зафіксував важливу ознаку моральної поведінки людини: різницю між тим, чим людина є насправді і тим, що вона думає про себе, тобто між реальними мотивами і свідомим мотивуванням, між дійсними ціннісними установками особи і вербально сформульованими цілями, оцінками своєї поведінки. Вже в ХХ ст. феноменологічна психологія позначила ці дві сторони людської особистості поняттями "Я" і "Самість". "Я" дефінується як джерело ціле формуючої волі, спрямованої на досягнення успіху в даних конкретних обставинах. А "Самість" виражає інтенціональність (цілеспрямованість) всієї особистості на здійснення максимуму потенційних можливостей індивіда. Вона є реалізацією його екзистенції. Таким чином, доцільність і моральність можуть суперечити одна одній. Особистого життєвого успіху людина може досягти ціною відмови від самості, від своїх найкращих потенційних якостей.

Саме звідси починається суперечність загальнокорисного та належного, суспільного інтересу й особистої чесності, політики і моралі, соціального блага і моральної чесноти.

Звідси для моральної свідомості випливає, що людина може бути кращою і важливішою, ніж те, що вона робить, і тому шлях до щастя полягає в самопізнанні, пізнанні того кращого, що є в кожному. Для Сократа очевидно, що пізнання свого блага для людини практично досяжне. Сказати, що людина знає свою добродетель, але не дотримується її, — значить припустити, що вона діє не як людина, нехтує собою, своєю користю. А це неможливо.

Таким чином, мораль Сократ усвідомлював як силу, що стоїть над особистістю, визначаючи сенс її діяльності. Для формування людської особистості важливо не те, що дане природно (прагнення до задоволень, користі, щастя), а те, що підноситься надлюдиною, визначаючи її моральну вищість над природою — моральний закон. Сократ закликав людей до самопізнання, але його сподівання на здатність людей само свідомо контролювати свої моральні засади не виправдались.

Моралістичних проповідей виявилось замало, щоб повернути людей до пошуку морального ідеалу. Потрібен був конкретний, зрозумілий, близький до розуміння звичайного рівня людини і не надто віддалений у часі моральний взірць.

Нова система цінностей успадкувала набутки етичної думки античної філософії, переважно стоїчної та неоплатонічної, для обґрунтування релігійно-християнського світогляду. Громадянські чесноти, що століттями виховувались у римському суспільстві, занепали задовгі десятиріччя громадянських воєн, дворцевих переворотів, загального виродження інститутів державної влади. Зневіра у земній владі породжувала потяг до небесного захисника і покровителя. Людині потрібен був той всеблагий суддя, який краще за земних суддів зрозуміє її і справедливо розсудить.

Такий ідеал запропонувала християнсько-іудейська філософія. Навіть злочинець міг сподіватись знайти милосердя в небесного отця. Християнство проголосило, що смерті немає: "Для тебе немає іншої загибелі, крім забуття, що ти загинути не можеш" (Августин Блаженний). Християнська релігія знімала з людини моральний тягар займатись самопізнанням: тепер душею людини володів Бог. Релігія суворо засудила як диявольське навіження раціоналістичну мораль філософів і будь-які сподівання на розум, на здатність людини власним розумом улаштувати своє життя.

Перенісши моральний ідеал у трансцендентальну сферу, християнська релігія примусила людину напружувати всі свої душевні сили в духовному єднанні з Богом. Поки боги жили поруч з людиною, як домашні боги древніх римлян, проблеми єднання з Богом не поставало. Для середньовічної людини ж це стало суворим екзистенційним: людина, яка втрачала зв'язок з Богом, піддавалась суду інквізиції.

Обов'язкова сповідь, привселюдне каяття, щоденний духовний вишкіл людини, що здійснювався церквою з огляду на високий моральний божественний взірць, зумовили піднесення індивідуальної самосвідомості до найвищих значень, до усвідомлення самоцінності свого пізнання Бога. Так знову в боротьбі з авторитетом про себе владно заявив розум.

На початку XVI ст. церковній монополії в Західній Європі було покладено край. Багато чинників — і ідеологічних, і політичних вимагали реформи релігійного життя, але наслідки втручання в духовну сферу виявились більш далекосяжними. Суспільство розколось на релігійні табори: католиків, протестантів, лютеран, кальвіністів. Поділ населення не за національною, не за становою ознакою привів до того, що мільйони людей, з думкою яких досі ніхто з політиків не рахувався, мусили задуматись: хто вони, до якого табору належать, чи істинна їхня віра, і що таке істина взагалі. Тривалі релігійні і громадянські війни зруйнували звичний порядок життя. Маси людей з усіх верств взяли до самовизначення ціннісних основ свого світогляду. Все духовне і філософське життя дістало потужний поштовх до вироблення нової ціннісної парадигми.

Від лютеранської революції 1517 р. бере свій початок не тільки новий релігійний символ віри, з цього часу почалось формування нової світоглядної парадигми — раціоналізму. Релігійна революція в Німеччині стала початком перевороту в усій ідеологічній надбудові європейського культурного світу. І ми, живучи в кінці XX ст., є спадкоємцями цієї ідеологічної традиції.

Засадничою основою нового світогляду став етичний вибір природної парадигми і протиставлення її закону. Отже, людство знову опинилось у ситуації вибору між законом і

природою. Ця проблема поставала кожного разу, коли духовна еволюція заходила в глухий кут і коли потрібно було визначати нові ціннісні координати. Філософська думка XVII ст. доходила висновку, що наслідування закону завело суспільне життя у безвихідь.

Віра в абсолютність божественного закону похитнулась. Інститути влади, економічний порядок, станова мораль, що спиралась на нього, виявили свою неспроможність. Соціальна справедливість релігійного світовлаштування піддавалась сумніву.

Насправді ж проблема ціннісного вибору між законом і природою, між вірою і розумом є проблемою критеріїв. Що може правити за мірило, бути найвищою інстанцією, останньою інстанцією істини, справедливості, краси? В родовому суспільстві найвищим авторитетом був авторитет традиції, вона визначала, що є істинним, що красивим, що справедливим. Її замінив авторитет віри. Релігійний закон визначав, що може бути істинним, що – хибним, що є добро, що – зло, що – краса, а що – потворність. Ціннісний підхід визначав основні життєві орієнтації людини, детермінував гору і низ, рух вперед і назад. Втрачаючи ціннісні орієнтації, людина відчувала запаморочення, втрату світоглядної координації. Стан надзвичайно небезпечний як для життя окремої людини, так і для існування суспільства.

Людській природі значною мірою властиве прагнення до ідеалу, до реалізації свого ідеального проекту. "Життя взагалі не буває. Життя – неминуча необхідність здійснити саме той проект буття, котрий і є кожним з нас... Життя в самому прямому розумінні цього слова – драма, бо воно є жорстока боротьба з речами (включаючи й наш характер), боротьба за те, щоб бути дійсно тим, що міститься в нашому проекті".

У своєму ідеальному само проектуванні людина має спиратись на авторитет безпомилкової і саме тому вищої інстанції. Пошуки нових ціннісних детермінант у XVII ст. збігаються із швидким розвитком математичних наук. Цей розвиток стимулювався астрологічними й алхімічними дослідженнями вчених тієї епохи. Відомо, що і Ньютон, і Кеплер ґрунтовно займались цими дослідженнями. На той час у Європі відчувався великий брак готівки, і тому можновладцями всіляко заохочувалися дослідження вчених алхіміків. З цих дослідів математика поставала як наука для втаємничених осіб, яка давала таку велику владу над матерією, що оволодіння нею сприймалось як долучення до кола духовної аристократії, до людей із своїм етичним кодексом, авторитетами і нормами життя.

На той час у Європі почала складатися своєрідна, поза національними і державними кордонами, республіка вчених. Результати їхньої наукової діяльності забезпечили такий швидкий розвиток технології, що авторитет мислення, раціонального пізнання піднявся на небачену досі висоту. Так, під впливом різноманітних чинників — і духовних, і політичних, і економічних протягом багатьох століть формувалось нове світовідношення — раціоналістичне.

Місце віри повільно, але неухильно посідав абсолютний авторитет розуму.

Галілео Галілей визнавав безпомилковим авторитет розуму, в розумі, на його думку, людина зрівнювалась з Богом.

Цим було проголошено верховенство розуму в справах людських і божественних, бо навіть і творчість Бога раціоналісти оцінювали, керуючись міркуваннями інтелектуальної досконалості. Як підкреслював Г.Галілей, хоча божественний розум знає безкінечно більше істин, бо він обіймає їх усі, але в тих не багатьох, які досягнув людський розум, я думаю, його пізнання за об'єктивною вірогідністю дорівнює божественному, бо воно приходить до розуміння необхідності їх, а вищого ступеня достовірності не існує.

Революція, проголошена Галілеєм і Декартом, відкривала неосяжні обрії перед допитливим розумом. На засадах розуму мала будуватись нова теорія пізнання, нова етика, мистецтво, соціологія. Філософія набула теоретично-методологічного спрямування, за сфери впливу в якому сперечались емпіризм і раціоналізм, в етиці активно розроблялась теорія розумного егоїзму, в мистецтві панував класицизм, що за античними взірцями виробив канон краси абсолютної і неперевершено"! для всіх часів і народів. Невідповідність художнього твору цьому канону розцінювалась як втрата будь-якої естетичної цінності витвору мистецтва.

Уже перші кроки нового світорозуміння виявили репресивну природу раціоналізму. Розумною доцільністю можна було обґрунтувати, при бажанні, все. Раціоналізм від народження ніс в собі свою ж суперечність — питання критерію раціонального, норми, мірила розумної дії. В релігійному світогляді критерій був поза природний – Бог. Завдання полягало лише в тому, як

витлумачити божественну волю або думку. В світлі божественного авторитету інші цінності буття, як істина, краса, добро, були лише віддзеркаленням божественної мудрості. Тепер же розум мав сам санкціонувати свою діяльність, бути критерієм самого себе, критиком самого себе.

Від Декарта бере свій початок критична функція філософії, її самоусвідомлююча інтенція. Філософи XVII-XIX ст. формулювали настійну вимогу піддавати критиці розуму всі духовні й інтелектуальні настанови, соціальні й політичні інституції. Мова йшла про те, щоб виробити чистий, рафінований образ дійсності і втілити його в життя, а відтак, мислилось, почнеться нова епоха, суспільство соціальної гармонії – "царство розуму на землі".

Раціоналізм обіцяв ясні й чіткі перспективи, втілення яких неминуче і близьке. "Все, що я бачу, сіє зерна революції, яка неминуче відбудеться і до задоволення бачити яку я не доживу... Світло потроху настільки розповсюдилось, що засяє при першій же нагоді. Тоді станеться добряча колотнеча. Молоді люди воістину щасливі: вони побачать прекрасні речі" (Вольтер).

Критика як критерій істини в самому розумі не могла бути абсолютним критерієм, оскільки є за визначенням негативною цінністю, власне анти цінністю або відсутністю оцінки, голим запереченням. Коли Декарт пише, що для дослідження істини необхідно раз у житті, наскільки це можливо, поставити все під сумнів", він позасвідоме вже передбачає той образ істини, задля якого варто все існуюче відкинути як незадовільне.

Спрямовуючи весь свій критичний пафос на повалення влади закону, в даному випадку релігійного закону, усталеної норми витлумачення світу, філософи несамохіть збільшували ціннісний статус природного в людській культурі. Саме природна інтенція ставала тією абсолютною позитивною нормою, якої так не вистачало раціоналістичному світовідчуттю.

Ще від античних часів розвивалась ця натуралістична традиція піднесення природного як витoku моральності людини. Апеляція до природи така ж стародавня, як і до закону, причому природа самої "природи" витлумачувалась по-різному. Природним для античного грека було те, що відповідало космічному принципу: природною, тобто абсолютною, була та краса, те добро, та істина, яка відображала гармонію космосу, несла в собі образ космічної довершеності.

За часів Середньовіччя природне вперше було ототожнено з тілесним, плотським, тобто гріховним, і тому позбавлялось будь-якої цінності, окрім цінності відчуження божественного ідеалу в невластиву йому форму. Відродження реабілітувало позитивний ідеал природного, який від часів реформації починає наповнюватись новим, досі небаченим змістом.

Технологічна революція, що бере свій початок від XVII ст., радикально оновила поняття природи в людській свідомості. Індустріалізована, складно розгалужена технологія розірвала всі зв'язки людини з природою, замінила її штучним урбанізованим оточенням. Саме відтоді природа стає природним оточенням, а світ – "картиною" (М.Хайдеггер). Природа віддаляється, залишаючись лише картинкою, а людина в пошуках абсолютних настанов знаходить природу лише в своїй душі. Самопізнання, пізнання людської душі усвідомлюється як універсальний ключ до пізнання основоположних істин. "Людина мусить шукати в самій природі і в своїх власних силах засобів задоволення своїх потреб, ліків від своїх страждань і шляхів до щастя". (Гольбах).

На такому ідейному підґрунті філософія швидко психологізується і, переживши певне піднесення психологічних досліджень (Локк, Юм), швидко втрачає будь-який конструктивний зміст і теоретичну привабливість натуралістичної концепції цінності. Поступово і культуротворчі опредметнення раціоналістичного ідеалу втрачають авторитет абсолюту. В мистецтві класичний ідеал поступається місцем романтичному, в етиці Кант розробляє обов'язкову концепцію — морального імперативу; болючого удару по концепції царства розуму на землі завдає французька буржуазна революція, що намагалася втілювати ідеал за допомогою гільйотини.

Пафос революційного переформування дійсності поступово вичерпувався в XIX ст., і якщо ще залишались якісь сподівання, то лише на науку. Успіхи природознавства, швидкий прогрес технології породжували ілюзії сцієнтизму і технократизму. XX ст. поклато край і цим ілюзіям. Відкриття квантової і релятивістської фізики показали, що світ не такий простий і довершений, як це видавалось творцями класичної механіки. Екологічна криза з усією наочністю довела, що технологічний розум веде людство до загибелі.

Знову на порядку денному постала проблема ціннісних орієнтирів людства. Знову потрібно вводити безмежний оптимізм людської самовпевненості в рамки етичного закону.

5. Футурологія – це галузь суспільного знання, яка займається аналізом і виробленням концепцій майбутнього.

Головними темами футурологічних прогнозів є:

- 1) проблеми екології;
- 2) проблеми демографії і голоду;
- 3) проблеми гонки озброєнь і збереження миру;
- 4) проблеми ресурсів;
- 5) проблеми моральної деградації;
- 6) проблеми економічного і соціального розвитку людства.

1. Оптимістичні футурологічні концепції виражають віру у майбутнє, причому найкраще майбутнє. Це концепції: „народний капіталізм”, „теорія росту”, „суспільство всезагального добробуту”, „технотронне суспільство”, „інформаційне суспільство” та інші. Автори-оптимісти: Р.Арон, Д.Белл, З.Бжезінський, О.Тоффлер, та ін. Всі вони стверджують, що сучасна західна цивілізація (капіталізм), використовуючи досягнення науково-технічної революцією, суттєво підвищить ефективність своєї економіки і тому отримає „друге дихання”. У зв’язку з чим майбутнє уявляється ними як еволюційний розвиток оновленого, омоложеного НТР капіталізму або абсолютно зміненого капіталізму, який навіть отримає нову назву.

2. Песимістичні концепції футурології. Глобальні проблеми в умовах поширення НТР і росту взаємозалежності держав і народів при збереженні існуючих тенденцій розвитку обумовили виникнення у 70-х рр. концепцій, що проголошують відсутність віри у майбутнє. Вони обґрунтовують причини неминучості катастрофи людської цивілізації у різноманітних варіантах. При цьому провину при зростанні глобальної загрози світовій цивілізації вони закидають науці, техніці, технології, тотальній термоядерній війні. Існує цілий комплекс таких концепцій: „нульовий цикл розвитку”, „технологічний песимізм”, „екологічний песимізм”, „неомальтузіанські концепції”, „екокатастрофа”, та ін. Виникнення їх співпало за часом із серією енергетичних, екологічних, економічних та інших криз, світових і національних катастроф, що вразили світ.

Саме сучасна технологія є причиною усіх основних катаклізмів сучасного „механізованого” суспільства. Некеровані сили НТР вступили у конфлікт із адапційними можливостями біосфери і знищать цивілізацію, створюючи на її місці „перенаселений механізований і тотально дегуманізований світ”.

3. Альтернативістські футурологічні концепції також характеризуються неспокоєм і хвилюванням за майбутній розвиток людської цивілізації. Автори цих концепцій доводять необхідність трансформації існуючої західної цивілізації наступними поколіннями. Концепції „суспільство, що самопідтримується”, „екологічно збалансоване суспільство”, „гуманістичне суспільство”.

Альтернативісти виступають за відмову від існуючих глобальних економічних систем, що базуються на устремлінні до максимального росту і на масовому вжитку. Вони закликають до творчого аскетизму, переносять акцент з матеріальних благ на внутрішній світ людини. Вони шукають паростки нової цивілізації, якій належить майбутнє. Вони вважають, що треба вдосконалювати людину на індивідуальному рівні, і таке заміщення, насамперед, на рівні „екологічної свідомості” забезпечить добровільний перехід від державного устрою до федерацій комун, дрібних кооперативів, напівкустарних виробництв, що само управляються. Це забезпечить нову якість життя.

Багаточисельні подібні об’єднання постійно створюються у США, Голландії, Франції, ФРН та інших країнах є прямими спробами реалізувати ці ідеї на практиці. Але, як правило, такі об’єднання чи поселення знаходяться під постійною загрозою переродження у відверто комерційне підприємство або у замкнуті релігійні секти.

Контрольні питання:

1.Що вивчає аксіологія?

2. Що таке цінності і якими вони бувають?
3. Як поняття «ідеал» співвідноситься з поняттям «цінність»?
4. В чому відмінність об'єктивістського та суб'єктивістського пояснення(концепцій) цінностей?
5. В чому сутність матеріальних(економічних) і духовних цінностей?
6. Як реалізуються функції цінностей в житті людини і суспільства?
7. В чому сутність найвищих цінностей для людини?
8. В чому сутність свободи як найвищої цінності?
9. Які Ви знаєте концепції майбутнього розвитку людства?
10. Випишіть та поясніть терміни та поняття: **аксіологія, цінність, ідеал, свобода, концепція розвитку.**

Розділ №4. «Релігієзнавство»

Лекція 4.1. Атеїстичний та релігійний погляди на життя як форми світогляду майбутнього спеціаліста

План лекції

1. Основні положення релігії та атеїзму.
2. Історія атеїзму.
3. Культурне значення атеїзму. Філософські підходи

Література:

1. Айгарс Г.А. Основи філософії: Збірні таблиці з курсу та тлумачний словник основних філософських термінів. – Кривий Ріг, КК НАУ, 2009. – 44 с.
2. Грипас Л.М. Опорний конспект лекцій з філософії. – Кривий Ріг, КРАТЦА, 2003. – 148 с.
3. Касьян В.І. Філософія: Відповіді на питання екзаменаційних білетів: Навч. посіб. – 3-тєвид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2005. – 333 с. –
4. Петрушенко В.Л. Основи філософських знань: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти I-II рівнів акредитації, 4-те видання, стереотипне. – Львів: «Магнолія плюс», 2006. – 312 с.
5. Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти III-IV рівнів акредитації. – 4-те видання, стереотипн., – Львів: «Новий Світ-2000», 2006. – 506 с.
6. Практикум з філософії: Методичний посібник для викладачів та студентів ВНЗ. Під редакцією В.Л. Петрушенка. Львів: «Новий Світ-2000», «Магнолія плюс», 2003.- 256 с.
7. Смольков О.А., Дещинський Ю.Л. Філософія: Навчальний посібник, 2-ге видання, стереотипне. – Львів: «Магнолія Плюс»; видавець СПД ФО «В.М. Піча», 2006. – 460 с.

Зміст лекції

1. Основні положення релігії та атеїзму

При розгляді основних положень релігії варто зазначити що це явище дуже складне і має соціальний характер, тобто воно виникло в суспільстві цілком закономірно й існує разом з ним. **Релігія** (від лат. Religio це благочестя, побожність, предмет культу) особлива форма усвідомлення світу, основою якої є віра в надприродне, і яка включає в себе сукупність моральних норм і типів поведінки, обрядів, культових дій та об'єднання людей в організації: церкву, релігійну громаду. Релігія є однією з найдревніших форм суспільної свідомості — однією з форм відображення світу, але це відображення є суб'єктивним. Отже основа релігії – віра, у людському суспільстві існування віри у вигляді різних віровчень можна прослідкувати з найдавніших часів. Одні віровчення (релігії, світогляди, ідеології) змінюють інші, кожне покоління описує суще за допомогою понять свого часу і таким чином віра продовжує жити у суспільстві.

Віра – у широкому сенсі це або визнання істинності чогось на підставі свідчення іншого, або мислення чогось як можливо істинного. У вузькому сенсі, однак, віра – це сильна інтелектуальна згода, позбавлена страху помилки, із чимось на підставі свідчення іншої особи, чий авторитет людина визнає, оскільки вона бачить, що ця особа варта довіри. Оскільки така згода інтелекту позбавлена підґрунтя власних доказів істинності, тому вимагається втручання волі, щоб присилувати розум до згоди. Таке втручання волі не є, однак, довільним, але опирається на знання про компетентність свідка чи того, що свідок є вартим довіри. Релігійна віра — це впевненість в реальному існуванні надприродних істот, особливих якостей у окремих предметів. На практиці це віра в святих, пророків, вчителів, священно-службовців, в можливість спілкування з духами, істинність догматів і релігійних текстів. В богословському розумінні релігійна віра виступає як вище виявлення людської свідомості, найвища цінність. Вірити можна в багатьох богів – політеїзм (давньогрецька релігія), або в одного – монотеїзм (Християнство).

Релігійна віра у всі часи, на всіх етапах існування суспільства значною мірою впливала на розвиток певних релігійних уявлень та переконань. Релігійні уявлення – складне питання історії стародавнього людства, основане на гіпотезах науковців. Включають політеїстичне вірування предків: фетишизм, анімізм, тотемізм, магія, шаманізм; припускають, що з політеїзму розвинувся монотеїзм. Релігії минулого містять у собі історичну цікавість, але й наповнені вічним та актуальним для даної епохи. Питання походження релігії належить до основних релігіологічних проблем. Від його розв'язання принципово залежать усі інші дослідження, пов'язані з феноменом релігії. Якщо прийняти ідею суто людського походження релігії, то вона розділить долю всіх інших витворів людського розуму чи рук, якщо ж вона є Божою, то її природа, завдання та функції виглядатимуть зовсім інакше. Проблемою походження релігії почали цікавитися досить пізно – в другій половині XIX ст. Це зрозуміло, оскільки факт існування релігії завжди сприймався як очевидний і від самого початку пов'язувався з існуванням людини, про що свідчать численні передання і традиції, відомі в багатьох релігіях, не лише у первісних. Тому частіше піднімалися питання про функції та роль релігії в людському житті, аніж про її генезу. Наука зацікавилася цією проблемою в XIX ст., хоча спорадичні спроби вивести генезу релігії були й у попередньому столітті і навіть раніше. Йдеться про раціоналістичні погляди Просвітництва, а також про ідеї Карлоса Кремоніні, Жана Жандуна, Каллімаха і Шарля де Бросса, які висловлювалися на користь людського походження релігії. Але їхні думки стосувалися радше критики християнства як надприродної релігії, ніж проблеми релігії взагалі. Такі погляди пов'язані, з одного боку, зі встановленням факту існування релігії на всіх континентах, а з іншого – з розвитком наук, особливо природничих, та з просвітницькою вірою в природні сили розуму, завдяки яким людина пізнає і пояснює всю дійсність, усе, що колись було таємницею і загадкою. Це мало стосуватися і релігії, тим більше, що для її пояснення, особливо для пояснення її генези, почали застосовувати різні природничі теорії. Аргументи філософської і богословської природи, доводять об'явлення походження релігії.

Ставлення до релігії завжди відзначалося неоднозначністю та мінливістю – в залежності від історичної епохи, політичного режиму, а також особистості того, хто переймався цим питанням. Та, попри будь-які обставини, релігія як суспільне явище виявилася життєздатною і в різних своїх формах існує у всіх країнах світу. Нині в Україні, в процесі трансформаційних змін в суспільстві, релігія переживає певний ренесанс. Ставлення людей до релігії, її роль у житті особи та суспільства розглядали й аналізували у своїх працях такі, зокрема, дослідники, як Ю. Борунков, У. Джеймс, Б. Куценко, Б. Лобовик, З. Фрейд, Е. Фромм, К. Юнг, В. Циба, С. Хассен, А. Сафронов, Ю. Макселон та інші.

Функції релігії:

Світоглядна: релігія сповнює життя особливим сенсом, значенням, за переконанням віруючих.

Компенсаторна: релігія компенсує людині її залежність від природних та соціальних катаклізмів, зменшує відчуття власної немічності, допомагає переживати важкі випробування, страх перед смертю.

Комунікативна: спілкування віруючих між собою, "спілкування" із богами, янголами, душами померлих та святих

Регулятивна: усвідомлення індивідом складу певних цінностей, моральних норм, які випрацьовуються в кожній релігійній традиції, виступають своєрідною програмою поведінки людей.

Інтегративна: допомагає людині усвідомити себе частиною єдиної релігійної спільноти, що закріплена спільними цінностями, дає можливість самоствердження людині у суспільстві, у якому такі ж самі погляди

Політична: лідери різних спільнот та держав використовують релігію для виправдання своїх дій, об'єднання або навпаки роз'єднання людей за релігійними ознаками заради своїх політичних цілей.

Культурна: релігія сприяє поширенню культури групи-носія (писемність, іконопис, музика, етикет, мораль, філософія і т.д.)

Дезінтегруюча: релігія може бути використана для роз'єднання людей, розпалювання ворожнечі або навіть війн між різними релігіями, конфесіями або навіть всередині релігійної групи.

Релігія, на відміну від таких конкретніших форм суспільної свідомості, як мораль, політика, право, претендує на всебічне відображення дійсності. Вона виступає і як світогляд, а саме – як система поглядів на світ і місце людей у ньому, на принципи їхньої повсякденної поведінки.

Своєрідною формою особистісного світогляду, який проявляється у сучасному суспільстві є атеїзм. **Атеїзм** (грец. а – заперечення і theos – Бог; буквально – безбожництво) – філософсько-матеріалістичне вчення.

Атеїзм, з одного боку, постулює неспроможність усякої релігії як фантастичного, перекрученого відображення дійсності, відкидає віру в реальність існування всього надприродного, богів, духів, потойбічного світу, воскресіння з мертвих, безсмертя душі, її переселення з одних істот до інших, заперечує можливість створення світу і всього сущого з нічого, а з іншої визнає вічність і не створимість матеріального світу, розвиток природи і суспільства за своїми власними законами і за допомогою заперечення надприродних сил стверджує самоцінність буття світу і людини, цінність земного життя як єдино можливого і сприяє формуванню в людей матеріалістичного світогляду.

Атеїзм вивчає історію атеїстичної думки, форми, методи і засоби формування матеріалістичного світогляду. В атеїзмі простежуються дві взаємозалежні сторони: критична, завдання якої полягає в аргументованій критиці релігії, і творча, що прагне на матеріалістичних підставах ствердити буття людини, його справжні цінності й ідеали, інтелектуальний і творчий потенціал як особистості. Тому неправомірно зводити атеїзм лише до етимології цього слова (безбожництво), до його критичної сторони, лише до голого заперечення релігії, тому, що в протилежному випадку він сам перетворюється у свого роду релігію. У структуру критичної складової атеїзму входять філософська критика релігії (ґрунтується на логіко-аналітичному спростуванні доказів буття божого), природничо-наукова критика релігії (є природничо-наукове спростування релігійної картини світу) і історична критика релігії (знаходиться навколо проблеми ролі церкви в соціальному процесі). Конкретний зміст атеїзму в історії обумовлювався рівнем розвитку філософії.

2. Історія атеїзму

Термін атеїзм з'явився в XVI столітті у Франції, однак існують свідчення того, що ідеї, які сьогодні можуть бути розцінені як атеїстичні, вже були присутні в часи Стародавнього Єгипту, Ведичної цивілізації та Античності. Розглядаючи ці свідчення можна сказати що виник атеїзм у давнині як антипод релігії і носив історично минулий характер. Формування атеїзму йшло паралельно з формуванням релігійних уявлень. Зачатки атеїстичних поглядів з'явилися за сотні років до н.е. У класичному творі давньоєгипетської літератури «Пісні арфіста» (XXII – XXI ст. до н.е.) заперечувалося існування загробного царства. У Древній Індії представники школи локаята в III ст. до н.е. визнавали матеріальність світу і заперечували реальність існування Бога, безсмертя душі, потойбічного життя, божественного одкровення і провидіння.

Давньогрецький філософ і поет Ксенофан (580 – 480 до н.е.) доводив, що не боги створили людину, а, навпаки, люди створювали богів по своєму образу і подобі.

Значення слова «атеїст» змінювалося протягом класичної античності. Часто ранніх християн називали атеїстами за те, що ті не вірили в язичницьких богів. За часів Римської імперії християн страчували за заперечення римських богів у цілому і культу імператора зокрема. Коли в 381 році, за правління Феодосія, християнство стало державною релігією Риму, карним злочином стала ересь. Найвищого розвитку античний Атеїзм досяг у працях Епікура (341—270 до н. е.), що відкрито засуджував релігію і став основоположником атеїстичних поглядів римлян. Лукрецій Кар (99-55 до н. е.), виклавши в поемі «Про природу речей» основні напрями атеїзму, стверджував, що оскільки «... релігія більше і нечестивих сама і злочинних діянь народжувала», остільки потрібно звільнитися з-під її гніта для досягнення справжньої людської волі і щастя. Навіть в епоху середньовіччя, коли релігія займала пануюче становище і жорстоко переслідувала усяке вільнодумство, мали місце атеїстичні погляди, представники яких критикували церковний авторитаризм, релігійний догматизм, папство, чернецтво. Слідом за Аверроесом Р. Бекон, Іоанн Дунс Скот, Оккам спробували обґрунтувати незалежність наукового знання від богослов'я, розмежувати віру і розум. За повне розмежування науки і релігії виступив Галілей. В епоху Відродження атеїстична думка проявилася у формі пантеїзму (Бруно, Л. Ваніні), деїзму (Ф. Бекон, Гоббс, І. Ньютон, Вольтер).

Слідування атеїстичним поглядам було рідкісним явищем у Європі впродовж Раннього Середньовіччя та Середніх віків, домінував інтерес до релігії і теології. Як зауважив Анатоль Франс, в цей період «щасливий одностайності пастви безсумнівно сприяв також звичай... негайно спалювати усякого інакомислячого».

Микола Кузанський дотримувався форми фідеїзму, яку називав *docta ignorantia* («вчене нецтво»), ствержуючи, що бог знаходиться за межею людського розуміння, і наше знання про бога обмежене здогадами. Вільям Оккам поклав початок антиметафізичним вченням, заявивши про номіналістичні обмеження людського пізнання надзвичайних речей. Він стверджував, що божественна сутність не може бути інтуїтивно або раціонально пізнана людським інтелектом. Послідовники Оккама, такі, як Джон Мірккуртській та Микола Аутрекуртській, розвивали ці погляди. Поділ віри і розуму вплинув на таких богословів, як Джон Вікліф, Ян Гус та Мартін Лютер. Після них католицизм втратив своє домінування в Європі і зазнав радикальної реформації, зазвичай, більш терпимої у питаннях віри. Ряд відомих представників антирелігійного вільнодумства з'явився в цю епоху і в мусульманському світі. Це Омар Хайям та Ібн-Рушд

Більш послідовні атеїстичні погляди властиві французьким матеріалістам XVIII ст., що вважали релігію головною перешкодою на шляху прогресу. Однак, зводячи основні причини існування релігії до обману й нецтва, французькі матеріалісти бачили шлях звільнення від неї лише в освіті. У другій половині XIX століття атеїзм отримав популярність під впливом філософів-раціоналістів та вільнодумців. Багато відомих німецьких філософів того часу, таких як Людвіг Фейєрбах, Артур Шопенгауер, Карл Маркс та Фрідріх Ніцше, заперечували існування божеств і були критиками релігії. Людвіг Фейєрбах своїми роботами «*Das Wesen des Christenthums*» (1841) (російський переклад «Суть християнства» (1870)) і «*Das Wesen der Religion*» (1845) (російський переклад «Сутність релігії» (1955)) сильно вплинув на таких філософів, як Енгельс, Маркс, Штраус та Ніцше. Фейєрбах розглядав віру як сон розуму, бога як людське винахід, релігійну діяльність як задоволення хибних потреб і вважав, що на місце любові до Бога слід поставити любов до людини, а на місце віри в Бога — віру в самого себе. У XX столітті атеїзм панував в СРСР. Комуністична партія з 1919 року відкрито проголошувала в якості свого завдання сприяти відмиранню релігійних забобонів. Пізніше позиції атеїзму в посткомуністичних суспільствах, що трансформуються, виявилися істотно ослабленими. Це стало результатом його пов'язаності з антигуманною діяльністю тоталітарного радянського режиму. Через це значна частина не віруючих людей у цих країнах воліють називати себе агностиками.

Детальніше розглядаючи окремі атеїстичні вчення варто сказати про основоположні принципи марксистського атеїзму. Це впершу чергу:

1. Зародження релігії є результатом розвитку ідеї залежності людини від стихійних сил природи, безсилля змінити умови свого життя, страху смерті.
2. Використання цих ідей імушою меншістю суспільства для встановлення їх зв'язку з релігійним культом заради узурпації і збереження влади.
3. Положення, що боротьба з релігією це невід'ємна частина боротьби з несправедливим суспільно-економічним порядком, встановленим правлячими класами.
4. Висновок, що скасування релігії звільнить творчу активність більшості, яка експлуатується, для боротьби за гідне трудової людини існування.

В процесі суспільного вільнодумства ХХ століття за межами СРСР розвивались різноманітні суспільні течії засновані на атеїстичних переконаннях. В першу чергу вільний від політичних переконань атеїзм значно поширився в Швеції, Фінляндії та Австрії, що було пов'язано з кризою лютеранської пропаганди, збільшенням церковних пожертв та припливом науково-технічного прогресу. Саме останнє зумовило збільшення кількості атеїстів та агностиків серед вчених всіх країн світу. Церква в певний проміжок часу (60-ті, 70-ті роки) не встигала за науково-технічним прогресом який відбувався в суспільстві, відповідно не було належної церковної пропаганди. В 80-ті роки ситуація з лютеранською церквою дублювалась і у Великій Британії, де в певний час з'явилась значна криза у релігійному вихованні молоді, що було пов'язане з зникненням впливу офіційної церкви на освіту.

Тим часом на інших континентах релігія продовжувала домінувати у суспільстві. Це можна пояснити відносно нижчим рівнем життя за межами Європи. Однак це пояснення не підходить для таких країн як США, Австралія та Канада. Ці країни в релігійному та соціальному аспектах життєдіяльності розвивались на основі колишньої до колоніальної спадщини в умовах специфічних геокультурних осередків більш релігійних етносів. В своїй життєдіяльності населення цих, а також менш розвинених колишніх колоніальних держав Південної Америки, Африки та Океанії завжди супроводжувалось релігійними упередженнями, що зміцнило регіональні осередки релігійних коренів. Однак рівень атеїстів та агностиків був високим серед населення з якісною світською освітою і був напряму пов'язаний з розумовим потенціалом окремих жителів.

На початку ХХІ століття релігійна ситуація у світі певним чином реформувалась, збільшилась доля віруючих в країнах СНД, натомість в США, країнах Європи та Азії кількість атеїстів зросла, цьому сприяли великі кількості вільнодумних атеїстичних організацій та наукове просвітництво. На початок 2006 року надзвичайно велика доля атеїстів відзначалась у Англії, Північній Ірландії, Швеції, Норвегії, Китаї, В'єтнамі, Сінгапурі тощо. Тим часом у Росії, країнах Середньої Азії та в Закавказзі поширювались різноманітні релігійні та сектантські організації. Релігія в Росії заохочувалась урядом і об'єднувалась з громадським просвітництвом.

Видатним науковцем, популяризатором атеїзму в суспільстві є англійський публіцист Ричард Докінс. У надрукованій в 2006 році книжці *The God Delusion* (Марення Богом)(мал. 2), Докінс доводить, що надприродній творець швидше за все не існує, і що віра в нього є маренням – сталим хибним переконанням.

Подібне наукове видання є рушійною силою у світовій атеїстичній революції ХХІ століття, цитати з нього часто можна зустріти на атеїстичних та релігійних форумах. Основні думки Ричарда Докінса переймають на озброєння про-атеїстичні організації всього світу. Атеїстичним проектом Докінза є також *Atheist Bus Campaign*, детальніше в розділі «Поширення атеїзму в Європі».

3. Культурне значення атеїзму. Філософські підходи

Марксистський атеїзм. Засвоївши все цінне, що було нагромаджене вільнодумством, подолав історичну та соціально-класову обмеженість попередніх учень. Релігія, згідно з марксизмом, розглядається як одна з форм суспільної свідомості, що відображає суспільне буття людей. Приймаючи тезу попереднього атеїзму про релігію як продукт фантазії людини, марксизм поглибив розуміння релігії на основі принципово нового підходу до осягнення сутності людини. Л. Фейєрбах розглядав людину абстрактно, як біологічну істоту і це не давало змоги йому ставити походження релігії в залежність від матеріального життя суспільства.

Розуміння людської сутності як сукупності суспільних відносин дозволило марксизмові виявити та розкрити соціальну природу релігії. За марксизмом, релігія — це не вигадка окремої особи, а витвір людей, які вступають між собою у певні виробничі відносини і спілкування. Розкриваючи соціальну природу релігійного світогляду, К. Маркс зазначав, що людина — це не абстрактна, десь поза світом існуюча істота. Людина — це світ людини, держава, суспільство. Ця держава, суспільство породжують релігію. Релігія є загальною теорією цього світу, його енциклопедичним компендіумом, логікою в популярній формі... Встановивши залежність релігії від матеріальних умов життя людей, марксизм розкрив характер впливу самої релігії на суспільство та особу, соціальні умови, які породили і живлять релігію.

Вихідним принципом марксистського атеїзму є теза діалектичного матеріалізму, що боротьба протилежностей виступає як джерело саморуху матерії, що світ вічний і нескінченний в просторі і часі. Марксистський атеїзм заперечує ідею про першооснову світу в будь-яких формах її прояву, незалежно від того, є це абсолютна ідея, чи комплекс відчуттів, чи Бог.

У нових історичних умовах марксистський атеїзм був осмислений В.І. Леніним. Зокрема, він розкрив особливості фідейзму, його спекуляції на складних гносеологічних проблемах, порушених революцією у природознавстві, показав зв'язок фідейзму з новітніми течіями сучасної буржуазної філософії.

Ленін обґрунтував теоретичні засади політики правлячої партії та соціалістичної держави щодо релігії, церкви й віруючих. Ці теоретичні принципи порушувались у практиці комуністичного будівництва в колишньому СРСР, коли нерідко ігнорувалися права віруючих, руйнувалися церкви, піддавалися репресіям священнослужителі та віруючі.

Західні філософські школи атеїзму. У західних країнах існують численні філософські школи, які критикують релігійну ідеологію і діяльність церкви в умовах бурхливого науково-технічного та суспільного прогресу, зростаючої секуляризації. З одного боку, сучасна критика релігії в буржуазному суспільстві зумовлена пошуком форм пристосування буржуазної ідеології, зокрема релігії, до умов зростання і поширення наукових знань, впровадження досягнень сучасної науки у виробництво. З іншого — вона виражає настрої дрібного та середнього класу, а також демократичної інтелігенції, які протестують проти засилля влади монополістичного капіталу, посилення експлуатації, що освячується релігією. Форми критики та заперечення релігії західними філософами різноманітні. Вони виражаються переважно у критиці християнства, викритті християнської моралі та пропаганді світської, в антиклерикалізмі, пропаганді раціоналізму, пантеїзму, деїзму, проявах скептицизму щодо релігії, бунтарського і нігілістичного її заперечення.

Послідовники сучасного західного атеїзму, дотримуючись традицій просвітницької і натуралістичної критики релігії, називають себе вільнодумцями, гуманістами, раціоналістами чи секуляризаторами.

У сучасному західному вільнодумстві виділяють два основні напрями.

Перший напрям — нігілістичний, анархістсько-бунтарський напрям заперечення релігії і церкви, що дістав назву екзистенціалістського атеїзму. Він бере свій початок у ніцшеанстві і переплітається з екзистенціалістською філософією. Критика релігії представниками цього напрямку має більш богоборчий, емоційний характер, ніж теоретичний.

Другий напрям — агностичний, спирається на ідеї Канта і Юма, а також на неопозитивістську філософію. Критика релігії представниками цього напрямку ведеться з позицій скептицизму. Він дістав назву позитивістського атеїзму.

Водночас у країнах Заходу, зокрема в Німеччині, Італії, Франції, Великій Британії, є марксистські філософські школи, що здійснюють критику релігії з діалектико-матеріалістичних позицій.

Отже, вільнодумство в західних країнах пов'язане з різними філософськими школами, проте воно більш зумовлене успіхами науки, зростанням секуляризації в сучасному світі, прогресом цивілізації.

Екзистенціалістський атеїзм. Спирається на філософський принцип, згідно з яким світ набуває значущості й структурності лише завдяки екзистенції, тобто існуванню особи. Вкинута у вир чужого їй буття, людина шукає в ньому свою сутність. Ці шукання викликають неспокій, жах, відчуття трагедії буття. І це становить головний сенс особистого життя людини. У

звичайному житті людина не завжди усвідомлює себе як екзистенцію, для цього необхідно, щоб вона опинилася у критичній ситуації. Такою ситуацією є межа смерті. Звідси — заперечення соціальних цінностей, у тому числі релігії. Людині протистоїть суспільство, церква як щось чуже, вороже, що руйнує внутрішній світ особи, її свободу. Жити як всі — означає втратити свою індивідуальність і свободу. Людина самотня у навколишньому світі, їй ніхто не може допомогти. Французький філософ і письменник Жан Поль Сартр (1905 – 1980) вважав, що не існує ніякої надприродної сили, яка могла б визначати сутність особи. Людина є вільною, вона творить сама себе і повністю відповідає за свої вчинки перед собою. Крайній індивідуалізм неминуче призводить до асоціальності й песимізму. Екзистенціалісти не лише заперечують релігійні цінності, вони й не визнають ніяких принципів моралі, заявляючи, що кожна людина сама вирішує, у що їй необхідно вірити, що слід вважати моральним чи аморальним. Сутністю життя, особи є пошук смерті. Такий моральний принцип екзистенціалістів суперечить релігії. Ці ідеї справили глибокий вплив на мистецтво та літературу сучасного західного суспільства, на погляди значної частини буржуазної інтелігенції. Екзистенціалістський атеїзм має нігілістичний, бунтарський характер.

Позитивістський атеїзм. Ґрунтується на принципі заперечення можливості пізнання об'єктивного світу та на визнанні раціональними лише тих наук, які спираються на безпосередній досвід людини. Мета науки — описувати і впорядковувати факти за допомогою логічних понять. Наприклад, австралійський філософ Отто Нейрат (1882—1945) на основі так званої «фізикалістської соціології», яка ґрунтується на єдиній універсальній мові науки, виключив релігію з духовного життя суспільства. Англійський філософ Бертран Рассел (1872 — 1970) у працях «Чому я не християнин», «Становище вільної людини», «Сутність релігії», «Містицизм і логіка» з'ясував питання про позитивний внесок релігії у розвиток цивілізації і дійшов висновку, що релігія є головною перешкодою на шляху людського прогресу. Він з позицій логіки спростовує богословські доведення буття Бога, заперечує основні релігійні догмати, викриває релігійну мораль. Релігію Б. Рассел критикує з позицій науки та здорового глузду. Особисту світоглядну позицію вчений пов'язує із загальнолюдськими ідеалами та моральними цінностями, з гуманізмом, з необхідністю залучити народ до освіти й культури. Він порушує і науково обґрунтовує вимогу повністю відокремити церкву від держави і школу від церкви, звільнити людину від релігійних ілюзій. Його атеїзм має гуманістичний і просвітницький характер.

Фрейдистський атеїзм. Його основоположником є австрійський філософ, психотерапевт Зігмунд Фрейд (1856 – 1939). У своїх працях він не лише розкриває сутність релігії, а й обґрунтовує психологічну природу атеїзму. Якщо релігія виникає на основі безсилля людини перед грізними силами природи і внаслідок неприборканих внутрішніх людських інстинктів, то атеїзм обумовлений продуктивним подоланням цих причин. Учений дійшов висновку, що звільнення людини від релігійних ілюзій значною мірою зумовлене швидкістю викорінення її інфантильної безпорадності, перетворення на самостійну, свідому особистість.

3. Фрейд спростовує богословське твердження про те, що релігія є основою моралі. Людина, на його думку, повинна покладатися на власні сили. Лише людина, звільнена від влади авторитету релігії, здатна правильно використати свій розум і талант, об'єктивно пізнати навколишній світ, правильно визначити своє місце та роль у ньому, не впадаючи в релігійні ілюзії. Вчений виступає проти релігійного виховання, вважаючи, що воно є перешкодою у розумовому розвитку особи.

Неофрейдизм. Ідеї З. Фрейда розвинув німецько-американський філософ і психолог Еріх Фромм (1900 – 1980) – один із основоположників неофрейдизму. Він різко засудив і відкинув авторитарну релігію як систему відчуження людини. Цій релігії вчений протиставляє гуманістичну релігію, яка концентрує свої погляди на людині як найвищій цінності. В основі такої релігії є віра в творчі можливості людини, в силу її розуму. В цій релігії людина здобуває повну свободу і сама відповідає за свою долю.

Вільнодумці та атеїсти західноєвропейських країн об'єднані у дві міжнародні організації: Всесвітню спілку вільнодумців (ВСВ), яка заснована у 1880 р. та об'єднує демократично настроєних учителів, лікарів, службовців і студентів, і Міжнародну гуманістичну та етичну спілку (МГЕС), яка заснована в 1952 р. й об'єднує прогресивну частину творчої інтелігенції —

вчених, письменників, художників, викладачів вищих навчальних закладів. Спілки вільнодумців мають свої періодичні видання. Наприклад, у Великій Британії і Швейцарії виходить друком щомісячний журнал «Вільнодумець», а в США — журнал «Гуманіст».

Сучасному західному вільнодумству притаманна широка пропаганда антиклерикальних ідей, секуляризації різноманітних сфер суспільного життя, принципів загальнолюдської моралі, філософського та природничо-наукового обґрунтування атеїстичних поглядів. Одним із першочергових завдань зарубіжних спілок вільнодумців є критика релігійної моралі. Певною мірою це зумовлено тим, що в сучасному християнстві основна увага зосереджується на проблемах етики. Вільнодумці західного світу всупереч релігійній моралі проголошують принципи світського гуманізму, добра, милосердя, справедливості, свободи. Релігія, твердять вони, не сумісна з гуманізмом, оскільки вона насаджується за допомогою насильства. Б. Рассел писав, що «більшість людей вірять у Бога тому, що цю віру в них втлумачували з дитячих років...». Тому, на його думку, засобом подолання релігії повинна бути глибока реформа освіти і системи виховання. Дехто з учених звільнення людей від релігій пов'язують із соціальними змінами. Так, у резолюції ВСВ (1954 р.) зазначається, що духовна свобода людства зумовлена економічною незалежністю всіх людей. Проте в цілому ВСВ і МГЕС перебувають на позиціях просвітництва щодо звільнення свідомості людей від влади релігії.

Вільнодумство й атеїзм західноєвропейських країн пов'язані з політичними рухами. Так, ВСВ активно проповідувала ідеї пацифізму, боролася проти війни та фашизму. Нині ВСВ і МГЕС проводять активну боротьбу за мир, знищення термоядерної та хімічної зброї, за охорону навколишнього природного середовища, виступають проти клерикалізму, за соціальну справедливість і рівність, вимагають відокремлення церкви від держави і школи від церкви в тих країнах, де існують панівні державні релігії, домагаються втілення в життя принципу свободи совісті.

Сучасне вільнодумство й атеїзм розкрили земні витoki релігії, її соціальну сутність і функції, обґрунтували роль психологічних, гносеологічних та історичних причин релігії, показали значення освіти, культури і виховання у звільненні свідомості людей від релігійних нашарувань, залежність еволюції релігії від соціально-економічних умов життя суспільства, природничо-наукову базу й філософські основи процесу секуляризації усіх сфер життя суспільства. В цьому і полягає нині їхнє значення.

Контрольні питання:

1. В чому полягає сутність релігійного світогляду?
2. Яка специфіка атеїстичного погляду на життя?
3. Яка статистика поширення атеїзму в Україні та в Європі?
4. Випишіть та поясніть терміни та поняття: **світогляд, релігійний світогляд, атеїзм, атеїстичний світогляд.**

Лекція 4.2. Зародження і розвиток світових та локальних релігій

План лекції

1. Релігієзнавство: об'єкт і предмет дослідження.
2. Структура релігієзнавства і специфічні особливості його структуроутворюючих дисциплін.
3. Принципи, поняття і категорії релігієзнавства.
4. Основні риси та функції релігієзнавства і значення його вивчення для інтелектуального і культурного розвитку людини.
5. Світові релігії: буддизм, християнство, іслам.

Література:

1. Калінін Ю.А., Харьковщенко Є.А. Релігієзнавство: Підручник. – К.: Наукова думка, 2002. – 352 с.

2. Петрушенко В.Л. Основи філософських знань: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти I-II рівнів акредитації, 4-те видання, стереотипне. – Львів: «Магнолія плюс», 2006. – 312 с.
3. <http://www.religare.ru>.

Зміст лекції

1. Релігієзнавство: об'єкт і предмет дослідження.

Релігієзнавство як відносно самостійна наука складалося починаючи з XIX ст., Хоча релігієзнавчі знання - філософські, теологічні, історичні, психологічні та ін - накопичувалися протягом століть. Воно вичленяли на стику онтології, теорії пізнання, соціальної філософії, філософії історії, культурології, історії філософії, етики, естетики, соціології, психології, лінгвістики, політології, загальної історії, етнології, археології та інших наук. Об'єктом дослідження релігієзнавства є релігія. Релігія (лат. religio – совісне ставлення, совісність, благочестя, набожність, страх Божий, святість, шанування) – тип світогляду та світовідчуття, одна зі сфер духовного життя, спосіб практично-духовного освоєння світу суспільством, групою, індивідом і особистістю.

Предметом релігієзнавства є закономірності виникнення, розвитку та функціонування релігії, її різноманітні феномени, як вони поставали в історії суспільства, взаємозв'язок і взаємовплив релігії й інших галузей культури. Воно вивчає релігію на рівні суспільства, груп і особистості. Головне в релігієзнавстві - філософський зміст, що обумовлено принаймні двома обставинами. По-перше, центральним у ньому є розробка найбільш універсальним понять і теорій об'єкта. Ці поняття і теорії надають допомогу конкретним наук - літературознавства, фольклористики, мовознавства, правознавства, етнографії, мистецтвознавства та іншим, коли вони звертаються до аналізу релігії зі своєї приватної точки зору. По-друге, дослідження релігії неминуче звертається до філософсько-світоглядних питань про людину, світ, суспільство. При розгляді цих питань релігієзнавство спирається на спадщину філософської думки, на історію природничих та суспільних наук, особливо на досягнення сучасної науково-технічної революції, на наукове пояснення релігії. Успіхи антропології, медицини, психології, педагогіки, біології, космології, екології та інших наук служать основою розв'язання світоглядних проблем.

Передумовою розвитку науки про релігію стало переконання в тому, що релігію можна і потрібно вивчати як деяку людську реальність, доступну емпіричному дослідженню і теоретичному аналізу. У релігієзнавстві є ряд розділів, основними є: філософія, соціологія, психологія, феноменологія, історія релігії. Іноді висловлюється думка, що релігієзнавство як відносно самостійна, комплексна галузь не існує; розвиваються лише окремі дисципліни - філософія, соціологія, психологія, історія релігії, які представлені у відповідних галузях знання. Проте варто підкреслити, що розділи всередині релігієзнавства вивчають один об'єкт і результати досліджень інтегруються в систему знань про даний об'єкт; це підвищує ефективність і наукових досліджень в галузі релігії, і релігієзнавчого знання. Звичайно, вивчення релігії може здійснюватися і здійснюється в рамках різних наук, але в них воно має статус прикладних областей знання, за необхідності відірваних один від одного.

Таким чином, релігія - явище складне, різноманітне. Тому релігієзнавство характеризує не тільки різноманітність підходів, методів, точок зору, але і багатодисциплінарного. Розвиток релігієзнавства в XIX ст. йшло шляхом розробки цілої сукупності дисциплін, кожна з яких розглядає релігію в одному з її аспектів.

2. Структура релігієзнавства і специфічні особливості його структуроутворюючих дисциплін.

Релігієзнавство містить ряд розділів, основними з яких є: філософія, соціологія, психологія, феноменологія, історія релігії. Це означає, що зміст релігієзнавчого знання не зводиться тільки до філософського аспекту, в системі цього знання є соціологічні, психологічні, лінгвістичні та інші компоненти, що дають розуміння і опис певних сторін об'єкта за допомогою відповідних теорій і методів.

Філософія релігії є базовим розділом релігієзнавства. Філософія в ході свого розвитку завжди робила предметом розгляду релігію; осмислення релігії було складовою частиною історико-філософського процесу. Філософія релігії не представляла і не представляє собою якогось різноманіття, сукупності одностайних рішень і суджень. Можна говорити про плюралізм, альтернативності підходів до вирішення комплексу філософських завдань, пов'язаних з релігією. Це відноситься і до проблем визначення предмета, методу, статусу філософії релігії, побудови її змісту. Відповіді на подібні запитання залежать від вихідних, базових філософських посилок, розуміння природи філософського та релігієзнавчого знання, від уподобань того чи іншого мислителя.

Деякі автори вважають, що філософія релігії з'явилася разом із філософією як своєрідним способом осмислення світу, перш за все, в античності. Інші дослідники вважають, що філософія релігії виникає в новий час в ході звільнення філософії від теології, коли філософія перестала бути служницею теології. Друга точка зору представляється краще; стосовно більш раннім періодам історії доречно говорити про розвиток філософських знань про релігію. Експлікація філософії релігії як спеціальної предметної області філософського знання відбувається в XVII-XIX ст. завдяки працям філософів Б. Спінози, Д. Юма, П. Гольбаха, І. Канта, протестантського теолога і філософа Ф. Шлейєрмахера, філософів І. Фіхте, Ф. Шеллінга, Г. Гегеля, К. Маркса, Ф. Енгельса, філософа У.С. Соловйова та ін

У XX ст. проблеми релігії отримують розробку в творах ряду видатних представників різних напрямків філософії. Зміст філософії релігії утворюють філософські поняття і концепції. Ці концепції різноманітні, інтерпретація релігії в них здійснюється під кутом будь-якого принципу – натуралізму, матеріалізму, екзистенціалізму, прагматизму, позитивізму, аналітичної філософії і т.д.

В даний час в якості проблемних областей філософії релігії можна виділити:

§ виявлення статусу філософії релігії у загальній системі філософських, релігієзнавчих та інших знань, визначення специфіки філософського осмислення релігії, вирішення питання про філософські методи осягнення об'єкта і т.п. (Коло метапроблем по відношенню до самої філософії релігії);

§ розгляд особливостей і структури релігієзнавчого знання, закономірностей його розвитку, місця релігієзнавства в ряді наук (коло метапроблем по відношенню до релігієзнавства як наукової дисципліни);

§ аналіз різних (різноманітних) варіантів розкриття сутності релігії, знаходження принципів підходу до її визначення, нарешті, формулювання філософського визначення поняття релігії;

§ виявлення онтологічних основ релігії в бутті Космосу, планети Земля, людства, етносу, окремої людини і т.д.;

§ вивчення особливостей процесів пізнання в релігійній свідомості (своєрідності суб'єкта, об'єкта, форм і результатів пізнання);

§ виявлення змісту і специфіки релігійної філософії - релігійної метафізики і онтології, антропології, етики і т.д.

Можна сказати, що у філософії релігії вихідним і головним є аналіз релігійної свідомості на основі перерахованих аспектів в єдності з мовою релігії; вивчення релігійних вірувань, суджень, понять, а також відмінностей цих компонентів релігійної свідомості від віри, вірувань, понять в інших формах свідомостей. Філософія релігії може поставати як розділ філософських систем, концепцій, спеціально виділений і розроблений, що знаходиться у єдності з цілим, а також як відносно самостійна дисципліна, самостійна побудова, не уплетене в загальнофілософський контекст.

Соціологія релігії як наукова дисципліна починає формуватися з середини XIX ст. В якості близьких джерел соціології релігії послужили ідеї англійських філософів Т. Гоббса і Г. Болінброка, французьких філософів Ш.Л. Монтеск'є, Ж.Ж. Руссо та ін. Засновниками соціології релігії є німецький філософ М. Вебер, французький філософ Е. Дюркгейм, німецький філософ і теолог Е. Трельч.

Складність визначення предмета соціології релігії багато в чому пов'язана з невизначеністю соціологічного знання в цілому; питання про предмет соціології залишається

поки ще не вирішеним. Одним з визначень предмету соціології релігії може бути наступне: вона досліджує релігію як суспільну підсистему, вивчає суспільні основи релігії, суспільні закономірності її виникнення, розвитку, функціонування, її елементи і структуру, місце, функції та роль у суспільній системі. Соціологія релігії розглядає релігію як на теоретичному, так і на емпіричному рівнях, аналізує релігійну поведінку людей у єдності з їх свідомістю. До складу соціологічної теорії релігії входять:

§ фундаментальні положення, які розкривають суспільно-сутнісні характеристики релігії, її основи в історії та життєдіяльності суспільства, груп, індивідів;

§ знання про різні феномени релігії - про релігійну свідомість, культу, відносинах, об'єднаннях, організаціях і т.д.;

§ сукупність інтерпретованих понять і емпіричних узагальнень – «релігійність», «релігійна поведінка», «типи релігійності» та ін;

§ методика конкретно-соціологічних досліджень в галузі релігії.

У соціології релігії використовуються теоретичні та емпіричні методи: абстрагування, узагальнення, моделювання, порівняльно-історичний аналіз, аналіз архівних матеріалів, різних документів, опитування, спостереження і т.п.

Психологія релігії як наукової дисципліни формується в кінці ХІХ-початку ХХ ст. Істотний внесок в її становлення і розвиток внесли німецький психолог, фізіолог, філософ В. Вундт, американський психолог С. Холл, німецький філософ В. Дільтей, французький психолог Т. Флурнуа.

У психології релігії реалізуються як общепсихологічний, так і соціально-психологічний підходи до вивчення релігії. Може бути дано таке визначення предмета даної дисципліни: вона досліджує психологічні закономірності виникнення, розвитку та функціонування релігійних явищ індивідуальної, групової та суспільної психології (потреб, почуттів, настроїв, традицій тощо), зміст, структуру, спрямованість цих явищ, їх місце і роль у релігійному комплексі та вплив на позарелігійним сфері життєдіяльності індивіда, груп, суспільства. Психологічну теорію релігії утворюють:

§ вчення про психологічні основи релігії;

§ сукупність положень, що виявляють специфіку релігійно-психологічних явищ (властивостей, процесів, станів), властивих особистості і групи;

§ розкриття різноманіття релігійно-психічного досвіду;

§ аналіз психологічних аспектів релігійної діяльності та відносин - культу, релігійної проповіді, навчання, виховання, спілкування віруючих і т.д.;

§ методика психологічних досліджень релігійності.

Процеси, стану, особистісні властивості аналізуються у зв'язку з приналежністю індивідів до певних суспільних систем, класам, верствам, етносів, демографічними і професійними групами, релігійним спільнотам та громадам.

Феноменологія релігії складається у ХХ ст. Значний внесок у розробку проблем феноменології релігії внесли голландський теолог та історик релігії П.Д. Шантепі де ла Сосса, німецький філософ і теолог Р. Отто, англо-та франкомовний філософ і історик М. Еліаде, голландський історик релігії К.Ю. Блекер та ін Великий вплив на розвиток феноменології релігії зробили феноменологічна філософія німецького філософа Е. Гуссерля ієкзистенціалізм німецького філософа М. Хайдеггера.

На відміну від інших розділів релігієзнавства феноменологія релігії поки ще в меншій мірі конституювала себе як відносно самостійної дисципліни; йшли і йдуть дискусії про її предмет, про взаємини феноменології з теологією, з історією і філософією релігії. Нині вважається, що головними поняттями феноменології релігії є такі, як «священне» на відміну від «профанного» («священний предмет», «священне число», «священний простір і час»), «нуминозное» та ін Можна висловити таку гіпотезу про предметному полі феноменології релігії: вона співвідносить уявлення, ідеї, цілі, мотиви практично взаємодіючих, що знаходяться в комунікації індивідів з точки зору реалізуються релігійних значень і смислів, на цій основі досягає розуміння явищ релігії, дає їх систематичний опис. Таким чином, специфіка феноменології релігії виявляється при визначенні її предметної сфери, вихідним пунктом якої стає розгляд слова «релігія». На відміну від філософії релігії феноменологія аналізує не

поняття, а саме слово, вважаючи, що в понятті релігії містяться певні світоглядні ідеологічні передумови.

Історія релігії як розділ релігієзнавства, подібно філософії релігії, почала формуватися раніше, ніж три інших названих розділу. У XVIII ст. ряд проблем історії релігії висвітлювався у творах французького просвітителя Ш. де Бресса, французького філософа Ш.Ф. Дюпюї. У XIX ст. в розвитку історії релігії чималий внесок зробили німецькі теологи і історики Ф.К. Баур і Д.Ф. Штраус. В цей же час історія релігії стає областю діяльності багатьох дослідників.

Історія релігії змальовує рухомий у часі світ явищ релігії у всьому його різноманітті, відтворює минуле різних релігій в конкретності їх форм, накопичує і зберігає інформацію про численні існували й існують релігії. Вивчаються походження релігії, ранні форми вірувань (на основі даних археології, етнографії, порівняльного мовознавства та ін.) Дослідження ведуться в руслі загальної історії релігії, історії даної релігії чи конфесії, країнознавчої історії релігій та конфесій. *Історія* релігії надзвичайно трудомістка для аналізу, це пов'язано і з відсутністю джерел, відмінностями методологічних позицій і точок зору. Неоднакові, зокрема, погляди вчених на такі проблеми: походження і стадії розвитку релігійних вірувань у первісному суспільстві; монотеїзм, політеїзм, час виникнення тих чи інших релігійних систем; принципи класифікації релігії і т.д.

Історія релігії ставить перед собою наступні завдання:

§ довести об'єктивне існування досліджуваного об'єкта, тобто тієї чи іншої релігії або сукупності релігійних уявлень;

§ виявити за джерелами місце, час і умови появи об'єкта;

§ відповідно до джерел простежити еволюцію об'єкта;

§ проаналізувати характер взаємодії об'єкта з іншими соціальними та історичними явищами, зрозуміти його функції та роль у суспільно-культурній системі;

§ розкрити причини зникнення об'єкта;

§ розглянути вплив, який вчинила об'єктом на хід суспільно-історичного розвитку.

Таким чином, зміст релігієзнавчого знання не зводиться тільки до філософського, в системі цього знання є соціологічні, психологічні, історичні та інші компоненти, що дають розуміння і опис певних сторін об'єкта за допомогою відповідних теорій і методів.

3. Принципи, поняття і категорії релігієзнавства.

У релігієзнавстві реалізуються певні принципи. Вихідний принцип - сувора об'єктивність, конкретно-історичний розгляд предмета. Не прийнято абстрактні стереотипи, згідно з якими «темна» або «світла» фарба заздалегідь призначається для живописання явищ релігії, а «істина» вважається надбанням якоїсь однієї концепції. Викладаються науково обгрунтовані положення, міцно встановлені факти; використовуються результати, отримані у світовому релігієзнавстві, філософії.

Інший принцип - розгляд релігії в контексті розвитку духовної культури. Релігієзнавство займається дослідженням своєрідних її областей в їхній історії й сучасності, а значить, у своєму аспекті вирішує низку культурологічних проблем: виявляються особливості релігії як феномену культури, властивості релігійно-культурних утворень, специфіка релігійної філософії, моралі, мистецтва.

Ще один принцип - аналіз світоглядних питань під кутом зору проблем буття людини, її сутності та існування, мети і сенсу життя, смерті і безсмертя, інакше кажучи, в плані розгляду ряду питань філософської антропології.

Наступний принцип - виклад питань мовою толерантності. Осмислюється діалог релігійних та нерелігійних світоглядів про людину, суспільство, світі. У світоглядах є компоненти, які фіксують відносини, властиві лише цьому типу суспільства або етапу історичного розвитку, відображають буття етносів, станів, класів, професійних та інших груп.

І остання принципова позиція: зміст, дидактика і методика узгоджуватися з вимогами міжнародних і внутрішньодержавних правових документів про свободу думки, совісті, релігії і переконань.

У релігієзнавстві використовуються загальні філософські та соціально-філософські категорії: "буття", свідомість, пізнання, відображення, символ, істина, помилка, фантазія, ілюзія,

суспільство, матеріальне і духовне виробництво, культура, відчуження » та ін. Велике місце займають поняття і терміни, запозичені з логіки, етики, естетики: «знак, значення, сенс, совість, відповідальність, милосердя, співчуття, краса» і т.д. Є клас загальнонаукових понять, які вимагають виявлення відповідних типів зв'язків при аналізі будь-якого об'єкта: «система, структура, функція, роль, закон» і ін. Оскільки вчення про релігію взаємодіє з конкретними науками, воно запозичує з них і частіше научні поняття: «епоха, право, ілюзія, віра, почуття, настрої, страждання, спілкування, мова, життя, смерть» і т.д. Як загальнонаукові, так і частіше научні категорії наповнюються відповідним конкретним змістом. Більш вузьку понятійну та термінологічну підсистему складають спеціальні релігієзнавчі поняття і терміни: «релігія, теологія, релігійний культ, церква, конфесія, храм, молитва» та ін. Особливе місце займають поняття і терміни: «Бог, ангел, пекло, рай, Бодхісаттва, провидіння, карма» і т.п., які в науці мають інше значення, ніж в релігії, хоча необхідно постійно мати на увазі їх релігійний сенс. Нарешті, є клас понять, що відображають процеси зміни релігії: «розвиток та еволюцію, сакралізація, секуляризація, детеологізація, деміфологізація, модернізація» і ін.

4. Основні риси та функції релігієзнавства і значення його вивчення для інтелектуального і культурного розвитку людини.

Виділяються кілька функцій релігії: світоглядна, компенсаторна, комунікативна, регулятивна, інтегруюче-дезінтегруються, культурнотрансліруюча, легітиміруюче-разлегітиміруюча.

Світоглядну функцію релігія утворює завдяки, перш за все наявності в ній певного типу поглядів на людину, суспільство, природу. Релігія включає світорозуміння, світогляд, світовідчуття, світовідношення, та ін. Релігійний світогляд задає «граничні» критерії, Абсолют, з точки зору яких розуміються людина, світ, суспільство, забезпечується цілепонимання і смислополагання. Релігія виконує компенсаторну функцію, заповнює обмеженість, залежність, безсилля людей у плані уяви, перебудови свідомості, а також зміни об'єктивних умов існування. Реальне пригнічення долається «свободою у дусі», соціальна нерівність перетворюється в «рівність» у гріховності, у стражданні; церковна благодійність, милосердя, піклування, перерозподіл доходів пом'якшують лиха знедолених; роз'єднаність та ізоляція замінюються «братством у Христі», в громаді і т. д. Релігія забезпечує спілкування, здійснює комунікативну функцію. Завантаження складається як в нерелігійною, так і в релігійній діяльності та відносинах, включає процеси обміну інформацією, взаємодії, сприйняття людини людиною. Релігійна свідомість наказує два плани спілкування: віруючих один з одним; віруючих з гіпостазізованими істотами (Богом, ангелами, душами померлих, святими, і т.д.). Регулятивна функція полягає в тому, що за допомогою певних ідей, цінностей, установок стереотипів, думок, традицій, звичаїв, інститутів здійснюється управління діяльністю і відносинами, свідомістю і поведінкою індивідів, груп, громад. Особливо велике значення має система норм, зразків, контролю, заохочень і покарань. Інтегруюче-дезінтегруються функція в одному відношенні об'єднує, а в іншому – роз'єднує індивідів, групи, інститути. Інтеграція сприяє збереженню, дезінтеграція – ослабленню стабільності, стійкості особистості, окремих соціальних груп, установ і суспільства в цілому. Інтегруюча функція виконується в тих межах, в яких визнається більш-менш єдиною, спільне віросповідання. Якщо ж в соціальних групах і суспільстві є різні, що протистоять один одному конфесії, релігія виконує дезінтегруючу функцію. Відзначимо і культурнотрансліруючу функцію. Релігія, будучи складовою частиною культури, сприяла розвитку певних її шарів – писемності, книгодрукування, мистецтва. Забезпечувалося збереження і розвиток цінностей релігійної культури. Здійснюється передача накопиченого спадщини від покоління до покоління. Легітиміруюче-разлегітиміруюча функція означає узаконення деяких суспільних порядків, інститутів, відносин, норм, зразків як належних або, навпаки, твердження неправомірності якихось із них. Релігія висуває вищу вимога - максимум, відповідно до якого дається оцінка певних явищ і формується певне ставлення до них.

Відмінною рисою сучасного релігієзнавства є посилення інтересу до методологічної проблематики. На всіх міжнародних конференціях, що проводяться Міжнародною Асоціацією історії релігій, працювали секції, очолювані найвищими представниками світового

релігієзнавства, на яких спеціально обговорювалися методологічні проблеми. Другою відмітною рисою сучасного релігієзнавства можна вважати все зростаючий плюралізм методологічних підходів до вивчення релігії. Це проявляється в тому, що в рамках традиційно сформованих релігієзнавчих дисциплін (філософія, історія, соціологія, психологія, феноменологія релігії) постійно виникають все нові і нові підходи до вивчення релігії. Ще однією рисою сучасного релігієзнавства є підвищена увага до уточнення релігієзнавчої термінології і численних визначень релігії. Дуже багато понять, образи, символи, терміни "мертвих" та "живих" релігій не описуються за допомогою сформованого в сучасному релігієзнавстві категоріально-понятійного апарату. Наступною особливістю сучасного релігієзнавства є більш легкий доступ до даних і нових результатів досліджень. Це пов'язано з безпрецедентним розвитком у другій половині ХХ ст. засобів масової інформації і з комп'ютеризацією науки. І, нарешті, в сучасному релігієзнавстві простежується прагнення до розмежування з теологією.

Вивчення релігієзнавства має велике значення для інтелектуального, духовного і культурного розвитку людини. Так, воно дає знання про релігію як соціокультурному явищу, його сутності і походження, знайомить з виникненням і розвитком національних і світових релігій, величезним впливом останніх на всі сфери культурного та суспільно-політичного життя, значенням в історії і в сучасному світі.

Освоєння науки про релігію вносить внесок у гуманітаризацію освіти, оволодіння досягненнями світової та вітчизняної культури, вільне самовизначення молодих людей у світоглядних позиціях, духовних інтересах і цінностях. У релігієзнавстві не тільки розкриваються деякі теоретичні положення, а й дається інформація про сукупність цікавих фактів, без знання яких важко зрозуміти багато подій в минулому і сьогодні - в економічній, політичній історії, в історії науки, мистецтва, літератури, моралі, в сучасній суспільно-політичного життя т.д. Тим самим вноситься внесок у відновлення і розвиток історичної пам'яті людини.

Наука про релігію сприяє реалізації свободи совісті. Формуючи поняття свободи совісті, даючи інформацію про правові норми з цього питання, вона сприяє становленню громадянських якостей особистості, дає орієнтацію і в певних соціально-політичних процесах, виявляє загальне та особливе в політиці різних партій і громадських рухів в релігійному питанні. Знання рухів цих партій в аспекті ставлення до релігії та свободи совісті сприяє зростанню політичної культури людини.

Вивчення релігії сприяє розширенню знань про неєвропейських культурах, про людської історії в цілому. Спочатку розвиваючись у руслі порівняльної лінгвістики та історії релігії, релігієзнавство поступово утвердилося як самостійна наука, що відрізняється різноманітністю методологічних підстав. У ХХ столітті релігієзнавство виробило точку зору, що кожна релігія окремо є унікальною, кожна надає існуванню людини сенс, відповідаючи на найважливіші питання і вказуючи життєві цілі, але всі вони мають загальні риси, що відбивають єдність людського роду. Сучасне релігієзнавство розглядає різноманітні релігії як важливий компонент єдиної культури людства, розглядаючи в рівній мірі як світові релігії - буддизм, християнство, іслам, так і традиційні регіональні чи національні релігії, а також сучасні релігійні рухи і культу. Релігієзнавство аналізує причини виникнення, становлення і розвитку релігій в контексті їх взаємодії з різними процесами.

Таким чином, освітнє і виховне значення має вивчення науки про релігію, що сприяє формуванню толерантності, взаєморозуміння та взаємоповаги. В Україні в умовах багатонаціональної держави, вивчення релігієзнавства грає благородну роль у вихованні поваги до релігійних та нерелігійною переконанням особистості, виявляючи загальнолюдські цінності в різних релігіях.

5. Світові релігії: буддизм, християнство, іслам.

Світові релігії – монотеїстичні релігії, які в процесі свого історичного розвитку подолали етнонаціональні межі і стали відкритими для всіх. Головними рисами світових релігій є:

1) виникнення у зв'язку з радикальними історичними змінами (перехід до феодалних соціально-економічних відносин);

- 2) космополітичний, пропагандистський характер, орієнтація на всіх людей;
  - 3) відмова від специфічної обрядовості, яка розмежовує людей різних національностей;
  - 4) велика роль у їх становленні засновника чи групи засновників;
  - 5) відображення способу життя великих регіонів, різних станів, каст, народностей, націй;
- б) чітко виражений прозелітизм (намагання навернути).

Буддизм – найдавніша з трьох світових релігій, яка виникла в Індії в середині I тисячоліття до нашої ери. Нині буддизм сповідують в усьому світі близько 400 млн. осіб. Засновником буддизму вважають Будду Шак'я-Муні. Релігія вчить, що життя в усіх його проявах – зло, яке приносить страждання всьому живому. Причина зла і страждань – прив'язаність людини до чуттєвого світу, людські почуття, пристрасті, бажання. Подолавши їх, можна перервати «круговерть буття», створити собі таку карму, яка приведе до стану нірвани. Допомогти у здійсненні цього шляху можуть вісім добродійностей: правильні погляди, правильна рішучість, правильна мова, правильна поведінка, правильний спосіб життя, правильні зусилля, правильний напрям думки і правильне зосередження. Моральні заповіді буддизму мають характер заборон: 1) не вбивати жодну живу істоту; 2) не брати чужої власності; 3) не торкатися чужої дружини; 4) не говорити неправди; 5) не пити вина. Буддійська література нараховує багато тисяч творів, канонічною вважається Трипітака. У I – V століттях нашої ери склались три основні релігійно-філософські школи буддизму – тхеравада, хінаяна, махаяна. Численні буддійські угруповання з певною умовністю становлять три течії: південний і південно-східний буддизм (тхеравада, індобуддизм); далекосхідний буддизм (дао-буддизм); центральноазіатський (тантричний) буддизм. Одним із організаційно незалежних махаяністських різновидів у буддизмі є ламаїзм (тибетський буддизм).

Християнство – друга за часом виникнення світова релігія. Християнство зародилося в середині I століття нашої ери в східних провінціях Римської імперії. В 312 році імператор Костянтин урівняв християнство в правах з усіма релігіями імперії; в 324 році проголосив його державною релігією, а в 325 році скликав в м. Нікеї Перший церковний Собор, на якому фактично закріпив союз між церквою і державою. 395 року Римська імперія розкололась на Західну і Східну, розпочався процес розділення римської і константинопольської церков, який завершився у 1054 році. Західна церква отримала назву католицької, а східна – православної. У XVI ст. від католицизму відокремились протестантські церкви. Згідно християнського віровчення засновником його є Ісус Христос – Син Божий, який з волі Бога – Отця зійшов на землю, олюднився через народження Дівою Марією, дав людям заповіді Нового завіту, прийняв страждальницьку смерть, воскрес і вознісся на небо. Священною книгою християн є Біблія. Створювалась вона від XII ст. до н.е. по II ст. н.е. основні положення християнського віровчення сформульовані у Біблії та постановках вселенських соборів. Їхня сутність викладена в 12 пунктах Символу віри. Основи віровчення становлять такі настанови Біблії: десять заповідей Божих; дві головні заповіді Божі; обов'язки християнина; сім святих таїнств; основи віри, які кожний християнин повинен знати і в них вірувати; плоди Духа Святого; три головні християнські чесноти; сім дарів Духа Святого; гріхи смертні з протилежними їм чеснотами; блаженства євангельські. Християнський культ включає сукупність таїнств, ритуалів, свят, звичаїв, обрядів. Християнство сповідують 1,5 млрд. чоловік.

Іслам – наймолодша світова релігія. В різних країнах світу налічується понад 900 млн. послідовників ісламу. Іслам виник на початку VII ст. в південно-західній частині Аравійського півострова. Одним з засновників цієї релігії є Мухаммед (570-632 рр.), який 610 року оголосив себе посланцем єдиного Бога. Термін «іслам» у перекладі з арабської означає «покірність», а того, хто прийняв цю релігію, називають мусульманином. Іслам має кілька течій, найпоширенішими з них є сунітська та шіїтська, що відрізняються одна від одної деякими догматами і обрядами. Основи віровчення ісламу викладені у «святій» книзі ісламу – Корані (VII ст.). другим після Корану джерелом віри у мусульман - сунітів є Сунна. У Корані і Сунні поряд з релігійними догматами і переказами про всещля Аллаха містяться різні моральні повчання, викладено принципи взаєностосунків з іншими народами, ставлення до жінки, до власності тощо. Положення Корану і Сунни покладено в основу феодального мусульманського права – шаріату. До особливостей віровчення ісламу слід віднести: віру в єдиного бога Аллаха і його посланців – Мухаммеда і Алі; шанування «священного писання» (Корану та Сунни);

щоденна п'ятиразова молитва(намаз); дотримання посту (уразу); ходіння на молитви до Мекки (хадж); священна війна з невірними (джихад, газават).

Контрольні питання:

1. Релігієзнавство як наукова дисципліна в його зв'язках із іншими науками та сферами пізнання. Значення терміну «релігія» та особливості релігійного сприйняття світу.
2. В чому полягає віровчення буддизму або філософії просвітлення?
3. В чому сутність християнства?
4. Які основні риси ісламу?
5. Випишіть та поясніть терміни та поняття: **релігія, віра, атеїзм.**

Розділ №5. «Логіка»

Лекція 5.1. Логіка та методологія наукового пізнання

План лекції

1. Визначення логіки як науки.
2. Логічна форма.
3. Істинність і правильність мислення
4. Основні етапи розвитку логіки
5. Основні закони логіки.

Література:

1. Айгарс Г.А. Основи філософії: Збірні таблиці з курсу та тлумачний словник основних філософських термінів. – Кривий Ріг, КК НАУ, 2009. – 44 с.
2. Грипас Л.М. Опорний конспект лекцій з філософії. – Кривий Ріг, КРАТЦА, 2003. – 148 с.
3. Касьян В.І. Філософія: Відповіді на питання екзаменаційних білетів: Навч. посіб. – 3-тєвид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2005. – 333 с.
4. Петрушенко В.Л. Основи філософських знань: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти I-II рівнів акредитації, 4-те видання, стереотипне. – Львів: «Магнолія плюс», 2006. – 312 с.
5. Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти III-IV рівнів акредитації. – 4-те видання, стереотипн., – Львів: «Новий Світ-2000», 2006. – 506 с.
6. Практикум з філософії: Методичний посібник для викладачів та студентів ВНЗ. Під редакцією В.Л. Петрушенка. Львів: «Новий Світ-2000», «Магнолія плюс», 2003.- 256 с.
7. Смольков О.А., Дещинський Ю.Л. Філософія: Навчальний посібник, 2-ге видання, стереотипне. – Львів: «Магнолія Плюс»; видавець СПД ФО «В.М. Піча», 2006. – 460 с.

Зміст лекції

1. Визначення логіки як науки

Термін «**логіка**» походить від давньогрецького слова «логос» (logos), яке перекладається на українську мову як «слово», «поняття», «вчення», «розум», «закономірність».

У стародавній Греції термін «logos» вперше запровадив Геракліт (544-483 рр. до н.е.). Цей термін означав у нього одвічну, сталу і загальну необхідність, стійку закономірність світу. Вперше термін «логіка» ввів у науку давньогрецький філософ Демокріт (460-370 рр. до н.е.), назвавши свою працю «Про логіку, або канони» (слово «канони» означає «правила», «критерії»).

Засновником логіки вважають давньогрецького філософа Аристотеля (384-322 рр. до н.е.), який вперше в історії античної філософії зробив людську думку предметом наукового дослідження. Він вивчав внутрішню структуру людського мислення.

У даний час термін «логіка» вживається в трьох основних значеннях.

По-перше, цей термін використовують для означення закономірностей об'єктивного світу, взаємозв'язку і взаємозалежності, послідовності речей, явищ, подій. Наприклад, про логіку фактів говорять юристи, про логіку суспільного розвитку - історики, соціологи, про логіку економічної кризи - економісти.

По-друге, термін «логіка» використовують для позначення обґрунтованості, доказовості, послідовності міркувань людини. Ми використовуємо такі словосполучення: «логіка мислення», «залізна логіка» (визначеність, послідовність думок), «жіноча логіка» (недоречна думка, неполадне в цілому міркування), «де ж логіка вашого міркування?». У даному випадку говорять про логіку як про характеристику людського мислення.

І в третьому значенні термін «логіка» вживають для позначення певної науки, найзагальнішим визначенням якої може бути таке: **логіка - це наука про мислення**.

Але таке визначення логіки було б досить широким. Мислення - явище складне, різнобічне, є предметом дослідження для багатьох наук: філософії, фізіології вищої нервової діяльності, кібернетики, психології. Психологія, наприклад, досліджує процес мислення індивіда. Вона вивчає причини й умови, які забезпечують нормальне функціонування мислення, вплив на нього емоцій, волі та інших психічних процесів. Логіку не цікавить питання про те, хто мислить: юнак чи старець, а для психології це питання дуже важливе. Тому необхідно з'ясувати, який бік мислення досліджує логіка, що в мисленні складає предмет саме логіки.

Згадаємо приклади, які наводяться в навчальній літературі. Ми знаємо, що існує явище об'єктивної дійсності - відхилення комети Галлея від наперед розрахованої траєкторії. Очевидно, що ця подія має свою **об'єктивну логіку**. Живе на Землі астроном, який міркує про причини і наслідки цього відхилення. Його роздуми з цього приводу складають **логіку мислення**. **Логіку ж як науку** може цікавити саме це міркування з точки зору того, які мислительні процедури, які **логічні операції використовуються**, тобто, як міркує астроном, коли він думає про відхилення комети Галлея? Чи правильно він міркує? Відповіді на подібні питання і дає логіка.

Логіка – це наука, що вивчає форми і закони правильного мислення. Вона досліджує мислення з точки зору правильної побудови думки, вивчає форми, схеми і структури наших міркувань.

Подібно до того, як граматику вчить правильно писати, логіка вчить правильно мислити, тобто запобігати помилковим судженням, забезпечувати правильну побудову думок. Вона виробляє вміння послідовно викладати знання, дисциплінує наше мислення. За висловом відомого вітчизняного педагога К.Д. Ушинського, **логіка – це граматику мислення**. Тому потрібно з'ясувати, що таке мислення взагалі, які існують форми і закони мислення, і що означає правильне мислення.

2. Логічна форма

Основними формами мислення є: **поняття, судження і умовиводи**. Кожна з цих форм має свою структуру, побудову, складові частини. Логічна **форма – це і є структура, побудова думки, спосіб зв'язку її складових частин**.

Так, різні предмети відображаються в абстрактному мисленні однаково - як певний зв'язок їхніх істотних ознак, тобто у формі **поняття**. Наприклад, «девальвація» і «веі сель» - це поняття, які відображають різні предмети думки. *Девальвація* - це зменшення офіційного золотого вмісту грошової одиниці держави або зниження її курсу по відношенню до валюти інших країн. *Вексель* - це письмове зобов'язання боржника сплатити визначену суму грошей у визначений строк. Але ці різні явища (девальвація і вексель) відображаються одним і тим же способом - як **певна сукупність їхніх загальних, істотних властивостей або ознак**.

Розглянемо, що таке структура думки, логічна форма відносно **судження**. Візьмімо, наприклад, три судження:

1. Всі акції є цінними паперами.
2. Усі злочини є діяння суспільно небезпечні.
3. Всі підприємства є суб'єктами господарської діяльності.

Конкретний зміст цих суджень різний, але спільним для них є спосіб зв'язку складових частин, їхня структура. Кожне з названих суджень має **предмет судження** (логічний суб'єкт,

підмет): у першому судженні ним є поняття «акція», у другому - «злочин», у третьому - «підприємство». У кожному з цих суджень є **предикат** (логічний присудок), який відтворює ознаку, що належить предмету думки. У першому судженні предикатом є поняття «цінний папір», у другому – «діяння суспільно небезпечні», у третьому – «суб'єкти господарської діяльності».

В усіх трьох випадках суб'єкт і предикат пов'язані словом «є», яке називається зв'язкою.

Якщо тепер ми відхилимося від конкретного змісту цих суджень і, користуючись символами (S - суб'єкт, P - предикат), запишемо структуру суджень у вигляді формули, то вона буде для всіх них однією і тією ж: **усі S є P**. Можливі судження, що мають дещо іншу структуру: деякі S є P; деякі S не є P; жодне S не є P.

Розглянемо тепер такі два **умовиводи**:

1. Усі студенти інституту фінансів вивчають логіку.

Костянтин – студент інституту фінансів.

Отже, Костянтин вивчає логіку.

2. Усі банки України надають довгострокові кредити під високий процент.

«Аваль» – банк України.

Отже, «Аваль» надає довгострокові кредити під високий процент.

Конкретний зміст цих умовиводів різний, але в них є й загальне:

а) обидва складаються з **трьох суджень**, із яких перші два є вихідними (**засновками**), а останнє – вивідним судженням (**висновком**), оскільки воно утворене із понять, наявних у вихідних судженнях.

б) у вихідних судженнях (засновках) обох умовиводів міститься одне **спільне поняття** (у першому ним є поняття «студент інституту фінансів», а в другому - поняття «банк України»), яке відсутнє у вивідному судженні.

Це загальне у побудові різних за конкретним змістом умовиводів і утворює їхню структуру. Щоб записати її у вигляді формули, позначимо загальне поняття, що міститься у вихідних судженнях обох умовиводів, буквою M, предикат першого вихідного судження і предикат висновку - P, суб'єкт другого вихідного судження і суб'єкт висновку - S. У цілому формула, яка виражає структуру розглянутих умовиводів, така:

M-P

S-M

S-P.

Як бачимо, формальна логіка, досліджуючи форми мислення, відхиляється від конкретного змісту думки. Порівнюючи різні думки, вона виявляє лише загальне у них, їхню структуру. В цьому полягає одна із специфічних особливостей формальної логіки як науки.

Процес виявлення структури думок, виведення формул, встановлення всіх складових частин того чи іншого судження є **формалізацією думок**. Вона дає змогу формулювати певні закони і правила. **Формалізація – це і є метод науки логіки.**

3. Істинність і правильність мислення

Розрізняють **істинність** і **правильність** мислення. Ці поняття не тотожні, а тому їх не можна змішувати. Поняття «істинність» - відноситься до змісту думки, а поняття «правильність» – до форми думки, її будови.

За конкретним **змістом** міркування може бути **істинним** або **хибним**.

Істинне міркування - це таке міркування, котре відповідає тому, що є насправді. Істинне міркування правильно, адекватно відтворює об'єктивну дійсність.

Якщо ж міркування не відповідає тому, що є в дійсності, викривлює її, то воно є **хибним міркуванням**.

Після весни неминуче настає літо (істинне).

Економічна освіта стала потребою сьогодення (істинне).

Жодна мрія людини не є нездійсненою (хибне).

У нашій державі відсутнє безробіття, (хибне).

За **формою** (структурою) мислення буває **правильним** або **неправильним**.

Правильне міркування – здійснюється відповідно до правил і законів логіки. У правильному міркуванні висновок впливає із засновків з логічною необхідністю.

Неправильне міркування – це те, в якому внаслідок порушення законів та правил логіки припускаються логічних помилок. Логічні помилки можуть виникати як ненавмисно (через незнання) - паралогізми, так і навмисно (свідомо) - софі; ми.

Софізм – міркування, яке ґрунтується на свідомому порушенні законів і принципів формальної логіки, на навмисному використанні хибних аргументів для досягнення перемоги в дискусіях, публічних диспутах, суперечках. Софістичне міркування має на меті свідоме введення опонента в оману і обґрунтування неправдивого твердження, очевидної нісенітничі.

Так, ще з античності часів відомий софізм *«Рогатий»*:

- ти маєш те, чого не губив.
- рогів ти не губив.
- отже, у тебе є роги (тобто, ти - рогоносець). Інший приклад софістичного міркування:
- чи знаєте Ви, про що я зараз хочу Вас запитати? – Ні.
- чи знаєте Ви, що говорити неправду - це недобре?
- звичайно, знаю.

Але ж саме про це я збирався Вас запитати, а Ви відповіли, що не знаєте. Отже, виходить, що Ви знаєте те, чого Ви не знаєте.

Ці міркування з першого погляду здаються правильними, хоча висновки в них - хибні. Але в міркуваннях допущені логічні помилки, які людина, не знайома з логікою, навряд чи зможе відразу знайти.

Наприклад, софізм *«Рогатий»* ґрунтується на порушенні логічного закону тотожності. Висловлювання *«те, що не губив»* можна трактувати по-різному. Воно може означати *«те, що мав і не загубив»*, а інколи - просто *«те, що не загубив (незалежно від того, чи мав щось чи не мав)»*. В першому засновку софізму "Рогатий": *«Ти маєш те, чого не губив»* зворот *«те, чого не губив»* повинен означати *«те що ти мав і не загубив»*, інакше цей засновок виявиться хибним. Але в другому засновку: *«Ти роги не губив»*, той самий зворот *«те, що не губив»* - набуває іншого значення, бо висловлювання *«роги - це те, що ти мав і не загубив»* є очевидно хибним.

Ще один приклад софізму:

Ліки, які вживає хворий, є добро.

Чим більше робити добра, тим краще.

Отже, ліків слід приймати якомога більше.

Недоречність одержаного висновку впливає із безпідставного ототожнювання зовсім нетотожних понять. Йдеться про слово *«добро»*, що вживається у вихідних думках, які передують висновку. У першій думці слово *«добро»* має смисл оцінки конкретної дії (вживати ліки, що призначив лікар, для конкретної людини у конкретному випадку - корисно). Тут слово *«добро»* означає практичну доцільність певного вчинку. У другій думці слово *«добро»* вживається в загальноетичному плані, як протилежність поняттю *«зло»*.

Основним завданням логіки є **аналіз правильних міркувань**. Логіка намагається виявити і дослідити **схеми** таких міркувань, встановити їх типи, визначити загальні **критерії** правильності. Неправильні міркування в логіці аналізуються лише з точки зору тих помилок, які в них допущені.

У правильно побудованому міркуванні з істинних засновків (вихідних суджень) неможливо отримати хибний висновок. Тобто, **якщо міркування є правильним і його засновки є істинні, то отриманий висновок завжди буде істинним**.

У неправильних міркуваннях з істинними засновками висновок також може бути або істинним, або хибним:

а) Будь-який університет є вищим навчальним закладом (істинне).

Тернопільська академія народного господарства - не університет (істинне).

Отже, Тернопільська академія народного господарства не є вищим навчальним закладом (хибне).

б) Будь-який університет є вищим навчальним закладом (істинне).

Тернопільська школа №3 - не університет (істинне)

Отже, Тернопільська школа № 3 не є вищим навчальним закладом (істинне).

Отже, щоб у процесі пізнання було досягнуто істини, необхідно дотримуватись таких **двох умов**:

1. Вихідні судження (засновки), з яких будується міркування, мають бути **істинними**.
2. **Структура** міркування має бути **правильною**.

Схема 2. Характерні риси правильних міркувань

	Правильне міркування			
Висновок впливає із засновків з логічною необхідністю		Загальна схема такого міркування виражає логічний закон		У ньому дотримуються всі правила логіки
Якщо міркування побудоване правильно, і при цьому воно спирається на істинні засновки, тоді висновок завжди буде істинним				

4. Основні етапи розвитку логіки

Історія логіки налічує 2.5 тис. років і поділяється на 2 основних етапи: **традиційний** (IV ст. до н.е. - друга половина XIX ст.) і **сучасний** (друга половина XIX ст. - до нашого часу).

Розвиток логічних знань на першому (**традиційному**) етапі відбувався досить повільно. Логіка як самостійна наука почала формуватися в Індії, Греції в середині I тисячоліття до нашої ери. На початкових етапах її розвитку в **Стародавній Індії** велика увага приділялася теорії умовиводів, які ототожнювалися з доведенням. У **Стародавньому Китаї** більшість логічних теорій містилася в трактатах, присвячених питанням філософії, етики, політики. В них акцентувалась увага на таких логічних проблемах, як теорія імен, теорія висловлювань, теорія міркувань, закони мислення.

Найбільш ґрунтовно проблеми логіки були розроблені і систематизовані в **Стародавній Греції** в V-IV ст. до н.е. **Вже Демокріт** (бл. 460-370 рр. до н.е.) торкався широкого кола логічних проблем - інтуїції, аналогії, визначення понять, гіпотези тощо. **Сократ** (бл. 469-399 рр. до н.е.) висловив своє ставлення до таких засобів дослідження, як індукція і дедукція. Його учень **Платон** (бл. 427-347 рр. до н.е.) продовжив розробку питання про визначення і поділ понять, логічну форму судження і наблизився до формулювання основних законів логіки. Однак, жоден із зазначених авторів не виділив логіку в самостійну науку.

Це завдання вперше здійснив **Аристотель** (384-322 рр. до н.е.). Саму логіку він назвав **аналітикою**. Аристотелем розкрита сутність доведення, прийоми доведення і поділу, вказана різниця між науковим і ненауковим знанням, виведено зміст трьох основних законів формальної логіки: закону тотожності, закону суперечності і закону виключеного третього. На його думку, будь-яке доведення можна побудувати у вигляді певного силогізму, тобто міркування. Свої ідеї Аристотель виклав у працях «Органон», «Метафізика» та інших. За думкою Аристотеля, логіка - це незвичайна наука. Вона дозволяє кожному, хто нею оволодів, отримати певний метод дослідження будь-якої проблеми, бо саме ця наука дає можливість у явному вигляді визначити, що є доведенням, та виділити його основні види та ступені.

Якщо Аристотель у своїх творах головну увагу звертав на дослідження категоричного силогізму, то **стойки** займалися, головним чином, тими умовиводами, до яких складовими частинами входили умовні та розділові судження. Вони застосовували ряд логічних категорій, які ввійшли потім у сучасну символічну (математичну) логіку - імплікацію, диз'юнкцію, кон'юнкцію та ін. '

У період **середньовіччя** логіка Аристотеля користувалася надзвичайно великим авторитетом, але була піддана переробці у відповідності до основних ідей схоластичної догматики. Найбільш відомими представниками цього періоду були французький філософ

І. Росцелін (1050-1122 рр.), англійський філософ **У. Оккам** (1290-1349 рр.), шотландський філософ **Д. Скотт** (1265-1308 рр.), англійський філософ **Ансельм Кентерберійський** (1033-1109 рр.) та ін. Перші три з названих філософів були **номіналістами** (лат. *nomina* - назви, імена). Вони визнавали реально існуючими тільки одиничні тіла природи, а загальні поняття вважали лише іменами, назвами класів речей, подібних між собою.

Ансельм Кентерберійський захищав позицію **реалізму** (лат. *realis* - дійсний), сутність якого полягає в тому, що загальні поняття розглядались як надприродні самостійні сутності одиничних речей. Ці поняття реалісти вважали первинними, тобто такими, які володіють дійсною реальністю, існуючою незалежно від одиничних речей.

Проміжне положення між ними займали **концептуалісти** або помірковані номіналісти (лат. *conceptus* - думка, поняття). До їх числа належав **П. Абеляр** (1079-1142 рр.). На відміну від номіналістів, вони визнавали, що сутність загальних понять (універсалій) не зводиться до назв, імен, а має мислимий зміст, який, однак, не відображає ніяких сторін реально існуючих речей, що суперечить послідовній матеріалістичній теорії пізнання.

У **XVI-XVII** ст. у зв'язку з розвитком експериментального природознавства і промислового виробництва стали розповсюджуватися заклики створити нову логіку. Ця ідея була реалізована англійським філософом **Ф. Бекон** (1501-1626) у праці «Новий органон», яка повинна була, за думкою автора, замінити аристотелівський «Органон». Ф. Бекон називають творцем індуктивної логіки, тому що основним методом експериментального пізнання він вважає **індукцію**.

У **XIX** ст. англійський філософ і логік **Джон Стюарт Мілль** (1806-1873) систематизував дослідження Бекон в галузі індуктивних методів вивчення причинних зв'язків явищ, і з того часу питання індукції стали викладатися в курсах і навчальних посібниках з логіки окремим розділом.

Дедуктивна логіка Аристотеля та індуктивна логіка Бекон-Мілля склали основу навчальної дисципліни, яка протягом тривалого періоду була обов'язковим елементом європейської системи освіти і складає основу логічної освіти в наш час. Цю логіку називають **формальною**, тому що вона виникла і розвивалась як наука про форми мислення. Її називають **щетрадиційною** або **аристотелівською** логікою.

Подальший розвиток логіки пов'язаний з іменами таких видатних західноєвропейських мислителів, як **Р. Декарт**, **Г. Лейбніц**, **І. Кант**.

Французький філософ **Р. Декарт** (1569-1650) виступив з критикою середньовічної схоластики. Як і Бекон, Декарт вбачав головне завдання у створенні наукового методу. Але якщо Бекон висував на перший план індукцію, як метод експериментального пізнання, то Декарт, виходячи з даних математики, віддавав перевагу **дедукції**.

Послідовники Декарта **А. Арно** і **П. Ніколь** у 1662 р. написали підручник з логіки «Логіка або Мистецтво мислити», відомий під назвою «**Логіка Пор-Рояля**» (автори книги були членами релігійної корпорації, що існувала в монастирі Пор-Рояль). Ця книга тривалий час вважалася основним підручником із формальної логіки (до початку **XIX** ст. він перевидавався щонайменше 48 разів).

Важливий крок у розвитку ідеї математичної (символічної) логіки зробив **Г.В. Лейбніц** (1646-1716). Застосувавши до логіки **математичний метод**, він намагався побудувати її, як математичне обчислення. Він першим дав чітке формулювання закону достатньої підстави, започаткував розробку принципів побудови дедуктивних теорій.

Німецький філософ **І. Кант** (1724-1804) вперше називає аристотелівську, схоластичну логіку - **формальною логікою**, і цей термін стає широко вживаним. І Кант розробляє новий тип логіки, яку він назвав «**трансцендентальною**», завданням якої є вивчення логічних форм як апіорних (незалежних від досвіду) властивостей розуму, які зумовлюють можливість всезагального і необхідного знання явищ, знання, зміст якого не виводиться із досвіду, не залежить від нього.

Інший німецький філософ **Г. Гегель** (1770-1831) критикує закони формальної логіки в своїй праці «Наука логіки» і говорить про те, що формальна логіка вивчає лише структуру готового знання, відволікаючись від його виникнення, зміни, розвитку. Закони логіки повинні носити всезагальний

характер, поширюватись на всі сфери дійсності. Такою універсальною логікою є діалектична логіка, основними принципами якої є **об'єктивність, всезагальність, розвиток.**

Сучасна логіка формувалась **наприкінці XIX ст. – на початку XX ст.** її засновником по праву можна вважати німецького вченого **Г. Лейбніца**. Хоча він жив у XVII ст., однак його праці випереджали свою епоху на декілька століть. Вони не були сприйняті сучасниками. Лише у XX ст., ідеї Лейбніца отримали підтримку і були розвинуті у працях сучасних логіків.

Спочатку сучасна логіка орієнтувалася повністю на аналіз лише математичних міркувань. Цей період в її розвитку іноді називають «класичним». Біля витоків **класичної логіки** стояли поряд з Лейбніцем відомі дослідники **Дж. Буль (1815-1864), А. де Морган (1806-1871), Чарльз Пірс (1839-1914), Г. Фреге (1848-1925)**. У їхніх працях поступово реалізувалася ідея перенесення у логіку тих методів, які застосовувались у математиці. Результатом цієї роботи стало створення таких розділів сучасної логіки як **логіка висловлювань** та **логіка предикатів**. Першою великою працею класичної логіки була книга **Б. Рассела і А. Уайтхеда «Принципи математики» (1910 р.)**.

На початку XX ст. розпочалася критика класичної логіки з різних боків. Результатом цієї критики стало виникнення нових розділів сучасної логіки, які становлять у сукупності так звану **некласичну логіку**.

Однозначно визначити некласичну логіку неможливо, оскільки різні її розділи досліджують різні типи міркувань. Так, наприклад, у структурі не-класичної логіки виділяють такі розділи:

- **алетична логіка**, яка розглядає міркування, до складу яких входять такі модальні поняття, як «необхідно», «можливо», «випадково»;

- **темпоральна логіка** (логіка часу), яка описує логічні зв'язки між висловлюваннями про минуле, сучасне, майбутнє;

- **епістемічна логіка**, що розглядає міркування, до складу яких включаються такі модальні поняття, як «спростовано», «доведено», «переконаний», «сумнівається»;

• **деонтична логіка** (логіка норм), яка розглядає зв'язки нормативних висловлювань;

• **аксіологічна логіка** (логіка оцінок), яка має справу з поняттями «добре», «погано», «краще», «гірше»;

- **логіка дії**, яка описує міркування, пов'язані з діями людини.

Перелічити усі розділи некласичної логіки практично неможливо. Можна лише зазначити, що в цілому завдання, яке стоїть перед некласичною логікою, - це повніше описати ті елементи логічної форми міркування, які залишились поза увагою класичної логіки.

5. Основні закони логіки.

1. Поняття логічного закону.

Мислення людини відбувається не хаотично, а підлягає певним логічним законам.

Під *законом логіки* розуміють внутрішній, необхідний, суттєвий зв'язок між думками.

Основними законами формальної логіки є закон тотожності, закон суперечності, закон виключеного третього і закон достатньої підстави.

Формально-логічні закони – це закони правильної побудови і зв'язку думки. Закони логіки виражають такі суттєві, загальні, неодмінні властивості мислення, як *визначеність, несуперечність, послідовність і обґрунтованість*.

Закони логіки існують і діють незалежно від волі і бажання людей. Мислення людини стихійно підлягає законам логіки. Кожна людина незалежно від того, чи знає вона про існування законів логіки чи ні, мислить відповідно до законів логіки.

Формально-логічні закони мають *загальнолюдський* характер. Вони єдині для всіх людей, незалежно від їхньої класової та національної належності. Всі люди мислять за одним і тим же законом логіки.

Якби логічний апарат (у тому числі і закони логіки) у різних класів і національностей був різним, то взаєморозуміння людей взагалі було б неможливим, тоді неможливими були б виробництво, саме життя суспільства.

Закони логіки є загальними законами. Вони діють у будь-якому мисленому акті, в усіх галузях знання, на всіх рівнях мислення, як у сфері повсякденного мислення, так і в сфері мислення, яка пізнає найскладніші наукові проблеми.

Закони логіки є знаряддям пізнання дійсності, необхідною умовою точного, адекватного відображення мисленням зовнішнього світу. Щоб мислення приводило нас до істини, воно має відповідати вимогам формально-логічних законів – закону тотожності, суперечності, виключеного третього та достатньої підстави.

Порушення вимог законів логіки призводить до того, що мислення стає неправильним, нелогічним. У практиці мислення трапляються двоякого роду логічні помилки, пов'язані з порушенням вимог законів логіки: *софізми* та *паралогізми*.

Софізм – це логічна помилка, допущена розмірковуючим навмисне. До софізмів вдаються ті, хто намагається ввести в оману, надати вигляд істинного за допомогою логічного виправдання.

Наприклад,

той, хто сидить, піднявся

хто піднявся, той стоїть.

Отже, той, хто сидить, стоїть

Найчастіше софістичні умовиводи будуються за допомогою порушення вимог закону тотожності.

Паралогізм – це логічна помилка, допущена не навмисне, звичайно через незнання логічних правил.

2. Закон тотожності.

Закон тотожності формулюється так: *будь-яка думка про предмет у процесі даного міркування тотожна сама собі, скільки б разів вона не повторялась.*

Думка тотожна сама собі тоді, коли вона стосується одного й того є предмета і її зміст залишається одним і тим же, скільки разів вона висловлюється. Якщо ж зміст думки змінюється або вона відноситься до іншого предмета, то така думка не може вважатися тією ж самою, тотожною самій собі, це буде уже інша думка.

Закон тотожності у вигляді формули записується так: $A \in A, A = A, A \leftrightarrow A, A A$.

У математичній логіці закон тотожності записується такими формулами, що є аналогом змістовного закону тотожності, котрий вивчається загальною формальною логікою:

1. $A \rightarrow A$. Читається: „Із A випливає A ”, або „ A імплікує A ”.

2. $A A$. Читається: „ A еквівалентне A ”, або „ A рівнозначне A ”.

3. $x (A(x) \rightarrow A(x))$. Читається: „Для будь-якого предмета x розглядуваної області предметів правильно, що якщо x має властивість A , то x має властивість A ”.

4. $x (A(x) A(x))$. Читається: „Для будь-якого предмета розглядуваної області те, що x має властивість A , рівнозначне тому, що x має властивість A ”.

Зміст закону тотожності полягає в таких його вимогах:

1. *У процесі міркування про якийсь предмет необхідно мислити саме цей предмет і не можна підмінити його іншим предметом думки.*

Так, якщо ми обговорюємо Петренка, якийсь його вчинок, то ми маємо обговорювати Петренка, а не когось іншого, і саме цей вчинок, а не якийсь інший. Закон тотожності вимагає, щоб у процесі міркування було виділено предмет міркування і цей предмет не підмінювався якимсь іншим предметом думки даної предметної області.

Предметна область – це коло предметів, у складі якого перебуває виділений нами предмет; область предметів, у рамках якої визнаються дані, що мають смисл, закони і правила логіки.

Закон тотожності не забороняє переходити від одного предмета думки до другого, від одного обговорення питання – до другого питання, він тільки забороняє підмінити один предмет думки другим предметом, одне питання другим питанням. Якщо ми розпочали розмірковувати про що-небудь, ми повинні протягом усього розмірковування мати на увазі саме цей предмет думки, а не якийсь інший.

2. У процесі міркування, у суперечці або дискусії поняття мають уживатися в одному й тому ж значенні. Думка тотожна сама собі, якщо вона однозначна.

Закон тотожності не допускає вживання поняття всередині якогось міркування у різному значенні. Поняття, якими ми користуємося, мають уживатися протягом усього розмірковування, скільки б вони не траплялися в одному й тому ж значенні, зберігати незмінно свій обсяг і зміст. Якщо ж поняття й терміни вживаються в процесі міркування неоднозначно, то мислення стає невизначеним, процес мислення у таких випадках не досягає мети.

Закон тотожності не можна розуміти у тому розумінні, нібито будь-яке поняття має незмінно зберігати свій раз і завжди даний зміст і обсяг. Закон тотожності не стверджує, що поняття не залишаються незмінними, вони уточнюються, розвиваються, замість одних понять виробляються інші. Але кожне поняття на певному етапі розвитку знання має певний зміст. Визначеність змісту поняття зумовлена якісною визначеністю відображуваного цим поняттям предмета. Тому всіляке поняття в одному й тому ж розмірковуванні повинне мати одне визначене значення, має бути тотожним самому собі.

Порушення вимог закону тотожності призводить до того, що мислення стає невизначеним, неточним, двозначним, плутаним. Таке мислення не може вести до істини, не здатне правильно відобразити дійсність.

Найчастіше трапляються помилки при порушенні закону тотожності: підміна або сплутування понять.

Сплутування понять у логічному відношенні є ототожнювання відмінного. Ця помилка має місце тоді, коли різні за змістом поняття приймаються за тотожні.

Суб'єктивно сплутування понять відбувається часто через неточне знання змісту вживаних понять, коли розмірковуючому здається, що між поняттями, уживаними ним, немає ніякої різниці, що вони належать до одного й того ж предмета, мають один і той же зміст і відрізняються один від одного тільки мовним висловом; але насправді вони різні. Сплутування понять може мати місце і в тому випадку, коли в науці відсутні точно вироблені визначення тих чи інших понять. Сплутуванню понять сприяє також наявність у природній мові омонімів, слів, що виражають не одне, а кілька понять. Штучні мови у цьому відношенні мають перевагу, оскільки для кожного знака в них встановлюється чітка однозначність.

Виходячи з цього, можна висловити вимоги закону тотожності такою формулою: *не можна ототожнювати різні думки і не можна тотожні думки розглядати як нетотожні, відмінні. Як нелогічне ототожнювання відмінного, так нелогічне і розрізнення тотожного.*

3. Закон суперечності.

Закон суперечності твердить: *два протилежні висловлювання не є одночасно істинними; у крайньому разі одне з них неодмінно хибне.* Наприклад, не можуть бути одночасно істинними судження: "Петренко є співучасником даного злочину", "Петренко не є співучасником даного злочину". Одне з цих суджень обов'язково хибне.

Питання про те, яке з двох протилежних суджень є хибним, закон суперечності не розв'язує. Це встановлює конкретна наука і практика. Закон суперечності говорить лише про те, що *із двох суджень, із яких одне заперечує те, що стверджує в другому, одне неодмінно хибне.* Яким буде друге судження, істинним чи хибним, закон суперечності також не розв'язує. Воно може бути як істинним так і хибним. Так, із двох суджень: "Усі обвинувачувані мають право на захист", "Деякі обвинувачувані не мають права на захист" — друге судження хибне, а перше істинне. А якщо візьмемо такі два судження, як "Іваненко під час здійснення злочину перебував на місці здійснення злочину", "Іваненко під час здійснення злочину був на роботі" — то хибним може бути не тільки одне з них, а й обидва, а істинним буде третє судження, наприклад: "Іваненко під час здійснення злочину був у Петренка".

Отже, істинність одного із протилежних суджень зобов'язує нас визначити друге судження хибним, оскільки вони не можуть бути одночасно істинними. Але встановлення хибності одного з протилежних суджень не в усіх випадках призводить до визнання істинним другого. Пояснюється це різним характером суперечних суджень.

Закон суперечності поширюється на всі протилежні судження: і на супротивні (контрарні), і на суперечні (контрадикторні). Коли ми маємо справу з суперечними судженнями, то, з'ясувавши хибність одного з них, маємо визначити істинність другого. У тих же випадках, коли

судження є супротивним, то хибність одного судження згідно із законом суперечності не є обґрунтуванням для визначення істинним другого, котре теж може бути хибним.

Закон суперечності, як і будь-який формально-логічний закон, застосовний тільки до таких суджень, у котрих ідеться *про один і той же предмет, в один і той же час і в тому ж самому відношенні*. Якщо ж у судженнях ідеться про різні предмети або про різні ознаки одного й того ж предмета, то такі судження не є суперечними і, отже, до них закон суперечності незастосовний. Так, не є суперечним судження: "Пальто, викрадене у потерпілого, було коричневим" і "Пальто, знайдене у обвинуваченого, не було коричневим", якщо предметом думки цих суджень є різні пальта.

Закон суперечності не діє, якщо в судженнях ідеться про один і той же предмет, але предмет взято у різний час. Так, судження "Петренко є осудний" і "Петренко є неосудний" можуть бути обидва істинними, якщо у першому з них мається на увазі один час (наприклад, до здійснення злочину), а у другому – інший час (під час здійснення злочину або після нього).

Незастосовний закон суперечності також у тих випадках, коли в судженнях предмет думки береться у різних відношеннях. Наприклад, судження: "Петренко є здібний" та "Петренко не є здібним" можуть бути одночасно істинними, якщо у першому судженні йдеться про здібності Петренка до гуманітарних наук, в у другому – про здібності до математичних наук.

Закон суперечності, як і закон тотожності, відображає якісну визначеність предметів, той простий факт, що коли предмет володіє якоюсь ознакою, то не може в той же час не володіти нею. В об'єктивній дійсності не буває так, щоб одне й те ж одночасно було і не було притаманне якомусь предмету. Тому, якщо правильне визначення тієї чи іншої ознаки, то не може бути правильним у той же час його заперечення, і навпаки, якщо правильне заперечення даної ознаки, то не може бути одночасно правильним і його визнання.

Розглянемо формулу закону суперечності (A не є не- A), котра означає, що не можуть бути одночасно істинними судження A і його заперечення не- A , наприклад, "Ця записка написана обвинувачуваним" (A) і "Ця записка написана не обвинувачуваним" (не- A).

За допомогою символів математичної логіки закон суперечності виражається так: $A \wedge \neg A$, де A означає всяке судження, $\neg A$ – судження, що заперечує судження A , а велика лінія над усім виразом означає, що судження A і його заперечення ($\neg A$) несумісні, не можуть бути одночасно істинними.

У цілому ж формула читається так: "Не можуть бути одночасно істинними A і його заперечення – $\neg A$ ".

Закон суперечності не заперечує реальних суперечностей, які існують в об'єктивній дійсності. Він забороняє лише логічні суперечності, суперечності "із самим собою". Дотримання вимог закону суперечності є необхідною умовою пізнання суперечностей, існуючих у дійсності, оскільки тільки несуперечливе мислення може правильно відобразити об'єктивні суперечності. Формально-логічних суперечностей не повинно бути в жодному міркуванні, в жодній науковій системі. Вони неприпустимі також у висновках суду та слідства.

4. Закон виключеного третього.

Закон виключеного третього формується так: *із двох суперечних суджень про один і той же предмет, в один і той же час і в одному й тому ж відношенні одне неодмінно істинне, друге хибне, третього бути не може*.

Наприклад, із двох суджень "Обвинувачуваний у момент здійснення злочину був осудним" та "Обвинувачуваний у момент здійснення злочину не був осудним" – одне неодмінно істинне, а друге хибне. Якщо буде встановлено, що істинним є перше судження, то друге буде обов'язково хибним, а якщо істинним визнане друге судження, то перше буде неодмінно хибним.

У вигляді формули закон виключеного третього записується так: $A \vee \neg A$. У математичній логіці цей закон має формулу $A \vee \neg A$.

Зміст закону виключеного третього полягає в тому, що він забороняє визнавати одночасно хибним або одночасно істинним два суперечні судження.

Із закону виключеного третього випливає така вимога: *у процесі міркування не можна вважати одночасно хибними два суперечні судження і визнавати істинним яесь третє судження*.

Згідно з законом виключеного третього, із хибності одного суперечного судження неодмінно випливає істинність другого і тому не може бути істинним якийсь третє судження, окрім двох суперечних суджень. Істинним за законом виключеного третього може бути тільки одне з двох суперечних суджень: або А, або не-А, третього не дано; третє судження об'єктивно не існує, воно виключене (чому цей закон і називається законом виключеного третього).

Закон виключеного третього не вказує, яка з двох суперечних думок істинна, це встановлюється конкретним дослідженням, він тільки стверджує, що дві суперечні думки не можуть бути одночасно хибними, одна з них має бути обов'язково істинною.

Закон виключеного третього зумовлений властивостями самих речей, він відображає той простий факт, що предмет не може мати даної властивості, або її не має. Предмету не можуть бути одночасно належати суперечливі ознаки: наявність тієї припускає відсутність другої, і навпаки. Так, обвинувачуваний М. або "винен", або "невинен" і не може бути, щоб він був "винен" і "невинен" одночасно.

Закон виключеного третього має схожість на закон суперечності. Він, як і закон суперечності, забезпечує несуперечливість і послідовність мислення. При порушенні вимоги закону виключеного третього мислення стає, як і при порушенні вимог закону суперечності, суперечним і непослідовним. Але якщо закон суперечності свідчить про те, що два суперечних судження не можуть бути одночасно істинними, у крайньому разі одне з них хибне, то закон виключеного третього свідчить про те, що два суперечні судження не можуть бути одночасно хибними, одне з них безперечно істинне.

Сфера дії закону виключеного третього вужча за сферу дії закону суперечності. *Закони суперечності поширюються на всі суперечливі судження: на супротивні (контрарні) і суперечні (контрадикторні). Закон виключеного третього застосовний тільки до суперечливих суджень, а до суджень супротивних він не застосовується.*

Закон виключеного третього вимагає бути послідовним у мисленні, забороняє лавірувати, ухилятися від вибору одного В двох суперечливих рішень і шукати середнє рішення, вимагає давати зрозумілі, певні відповіді на поставлені питання. Послідовність мислення є необхідною умовою будь-якого пізнання, послідовним має бути не тільки наукове, а й звичайне щоденне мислення людини. Послідовність є характерною ознакою будь-якої справді наукової теорії і науки в цілому.

5. Закон достатньої підстави.

Закон достатньої підстави формулюється так: *будь-яка істинна думка має достатню підставу.*

Із закону достатньої підстави випливає така його вимога: *будь-яка думка може бути істинною тільки тоді, коли вона обґрунтована.* Так, для того, щоб судження "Петренко є співучасником цього злочину" було визнане істинним, необхідно привести підстави його істинності, тобто треба висловити ряд суджень, із яких би неодмінно випливало твердження про те, що Петренко справді є співучасником цього злочину. Якщо ж таких суджень наведено не буде, то висловлене положення ("Петренко є співучасник цього злочину") не може вважатися істинним.

У науці й щоденному мисленні нічому не можна йняти віри, як цього вимагає релігія; будь-яке положення, всяка думка має бути обґрунтованою, доведеною. Довести ту чи іншу думку – означає обґрунтувати її, тобто навести інші думки (судження), які були б достатньою підставою її достовірності. Достатньою підставою якоїсь думки є такі інші думки, раніше визнані істинними, із яких неодмінно випливає істинність даної думки.

Судження, котрі наводяться для обґрунтування істинності іншого судження, називаються *логічною підставою*. А те судження, яке випливає з інших суджень, як і підстави, називається *логічним наслідком*.

У вигляді формули закон достатньої підстави записується так: *А є тому, що є В, де А є наслідком, а В – підставою цього наслідку.*

Думка, яка наводиться як достатня підстава, у свою чергу, має достатньою підставою третю думку, котра теж має достатню підставу, і т. д. Де ж межа обґрунтування? Межею обґрунтування думок є очевидність, закони, аксіоми та інші положення і принципи науки. Те чи

інше положення вважається обґрунтованим, якщо ми пошлемося на очевидні факти або на закони, аксіоми чи положення науки, з яких неодмінно випливає істинність нашого положення.

У судовому дослідженні межею обґрунтування є достовірно встановлені доказові факти, юридичні закони і положення, котрі виробляються судовою практикою.

Закон достатньої підстави є відображенням необхідного взаємозв'язку, існуючого між предметами і явищами навколишнього світу, а саме: відображенням причинно-наслідкових відношень, генетичних зв'язків і т. д.

Як у самій дійсності кожне явище має свою причину, свою реальну підставу, без котрої воно не могло б виникнути й існувати, так і в мисленні будь-яка думка має свою достатню підставу.

Закон достатньої підстави забезпечує *обґрунтованість, доказовість* нашого мислення. Він вимагає, щоб наші думки були внутрішньо пов'язані одна з одною, впливали одна з одної, обґрунтовували одна одну. Будь-яке положення, у відповідності до закону достатньої підстави, набуває логічної сили лише тоді, коли наведені достатні підстави його достовірності. Якою б правдоподібною не здавалася та чи інша думка, вона може бути визнана істинною лише після того, як її істинність буде доведена. Закон достатньої підстави забороняє визнавати істинність думки на віру. Порушення цих вимог призводить до того, що мислення стає *необґрунтованим, бездоказовим, голослівним*.

Доказу мислення надається велике значення в усякій науці, в будь-якій галузі знання. Жодна наука не може обійтися без доказу своїх положень. Будь-яка нова теорія може бути прийнята тільки після доказу її істинності. Наука не може просто проголошувати свої положення, вона має їх обґрунтовувати.

Контрольні питання:

1. Яке походження терміну «логіка»? В яких значеннях вживається термін «логіка»?
2. Що являє собою мислення?
3. Що таке логіка як наука?
4. Назвіть основні форми мислення. Наведіть приклади.
5. В чому полягає істинність і правильність мислення?
6. Яке буває мислення за структурою?
7. Яке міркування правильне, а яке хибне? Розкрийте природу софізму.
8. Що являє собою софізм? Яке є основне завдання логіки?
9. Назвіть основні етапи розвитку логіки як науки. Назвіть основні етапи розвитку логіки.
10. Опишіть структуру неокласичної логіки. Розкрийте структуру неокласичної логіки.
11. Які основні риси сучасної логіки?
12. Які існують закони логіки? Наведіть приклади. Які основні риси сучасної логіки?
13. Розкрийте **основні поняття**: логіка, мислення, софізм, правильне міркування, неправильне міркування, закони логіки.

Розділ №6. «Етика і естетика»

Лекція 6.1. Етика у різних сферах людського буття

План лекції

1. Предмет етики. Етика, мораль і моральність.
2. Сутність та походження моралі.
3. Особливості функціонування моралі.
4. Етичні вчення Античності та Середньовіччя.
5. Етичні вчення Нового часу.
6. Етичні вчення сучасності
7. Етичні категорії.
8. Основні етичні проблеми сучасності.

Література:

1. Айгарс Г.А. Основи філософії: Збірні таблиці з курсу та тлумачний словник основних філософських термінів. – Кривий Ріг, КК НАУ, 2009. – 44 с.
2. Грипас Л.М. Опорний конспект лекцій з філософії. – Кривий Ріг, КРАТЦА, 2003. – 148 с.
3. Касьян В.І. Філософія: Відповіді на питання екзаменаційних білетів: Навч. посіб. – 3-те вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2005. – 333 с.
4. Петрушенко В.Л. Основи філософських знань: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти I-II рівнів акредитації, 4-те видання, стереотипне. – Львів: «Магнолія плюс», 2006. – 312 с.
5. Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти III-IV рівнів акредитації. – 4-те видання, стереотипн., – Львів: «Новий Світ-2000», 2006. – 506 с.
6. Практикум з філософії: Методичний посібник для викладачів та студентів ВНЗ. Під редакцією В.Л. Петрушенка. Львів: «Новий Світ-2000», «Магнолія плюс», 2003.- 256 с.
7. Смольков О.А., Дещинський Ю.Л. Філософія: Навчальний посібник, 2-ге видання, стереотипне. – Львів: «Магнолія Плюс»; видавець СПД ФО «В.М. Піча», 2006. – 460 с.

Зміст лекції

1. Предмет етики. Етика, мораль і моральність

Термін «етика» походить від давногрецького слова, яке означало місце перебування, спільне житло. Згодом античні філософи стали вживати його для позначення усталеного характеру того або іншого явища. Термін «етичний» вперше почав вживати Арістотель для позначення чеснот, що стосуються людської вдачі, характеру, на відміну від чеснот пов'язаних з мисленням, розумом людини. Цицерон переклав це слово на латинську мову та з'явилося слово моральність та згодом і мораль.

Етика – філософська наука, інтелектуальна традиція, яка вивчає мораль та моральність.

Мораль – унікальний засіб духовно-практичного засвоєння людиною світу, який постає формою усвідомлення суспільно необхідного типу поведінки, яке має бути реалізоване людьми у свободних діях з опорою на їх власні принципи та суспільну думку. Мораль, на відміну від моральності передусім виступає як певна форма свідомості – сукупність усвідомлюваних людьми принципів, правил, норм поведінки. Щодо моральності, то її здебільшого розуміють як утілення даних принципів, правил і норм у реальній поведінці людей та стосунках між ними. Мораль, як предмет етики являє собою концентрований вияв саме практичного, активно-перетворювального ставлення людини до життя. В цій практичній спрямованості притаманній моралі загалом розрізняють дві істотно відмінні форми моралі: оптативна та імперативна. В основі імперативної моралі лежить те чи інше веління, вимога або заборона щось робити. Класичним виразником і теоретиком подібної моралі є І.Кант, котрому належить вчення про основоположний моральний обов'язок – категоричний імператив. Оптативна мораль орієнтує на пошук і реалізацію блага, досконалості, щастя. Мораль подібного

гатурку насамперед закликає замислитися над тим, як слід жити у відповідності зі згаданою метою; відтак вона потребує не тільки поваги до власних принципів і вольової рішучості, але й певної розсудливості, здатності свідомо обирати блага і цінності. Тобто сутнісною рисою моралі постає оцінюваність моральних явищ. Лише тоді, коли виникає потреба оцінювати поведінку людини, оцінювати саме як добру або злу, справедливу чи несправедливу, відповідальну чи безвідповідальну – мораль вступає у свої права.

2. Сутність та походження моралі.

Щодо процесу походження моралі, то вже в первісному людському колективі в міру його виходу за межі загальнобіологічних детермінант поведінки – інстинктів стадності, збереження виду, материнського інстинкту – починає утверджуватися і розгалужуватися система власне нормативної регуляції життя. Яскравим прикладом таких «мононорм» є система заборон – табу, категорична заборона певних дій і напрямів. Звичайно, чистої моралі в первісному суспільстві ще не існувало, однак протягом усієї первісної історії людства відбувалося поступове нагромадження елементів і ознак, що згодом утворили якісно специфічний феномен моралі: пілкування про старих, дітей і жінок, своєрідна дисципліна праці, певна культура людських стосунків. Згодом давня «моноорма» поступається місцем диференційованим упорядковувачим і регулятивним впливам цивілізації. Саме з розвитком господарства й торгівлі, утвердженням нових соціально-економічних засад, формуванням власне суспільних станів і класів, появою держави, що закріплює і каталізує всі ці процеси – виникає потреба в становленні якісно різних способів регуляції людського життя, вже не пов'язаних з єдиним родовим або племенним центром.

В етиці існує декілька концепцій походження моралі серед яких можна виокремити: по-перше, релігійну концепцію в межах якої наголошується, що мораль була дана Богом и має усталений характер, адже добро завжди постає добром, а зло завжди є злом. Справедливість цього закону повинна постигатися не розумом людини, а її вірою в Бога. По-друге, це натуралістична концепція, яка стверджує, що мораль притаманна людині завдяки її природі. В рамках цієї концепції існують різні течії, наприклад, соціал-дарвінізм, еволюціонізм, фрейдизм, неофрейдизм. По-третє, культурологічна концепція, яка акцентує значущість для моралі культурних цінностей та норм. Соціологізаторська концепція, яка теж є окремою точкою зору, натякає на значущість для моралі саме суспільства.

3. Особливості функціонування моралі

Властивості моралі:

- імперативність, тобто обов'язковість втіленого в них веління. При цьому обов'язковість моральних норм має не гіпотетичний, умовний, а категоричний характер: людина в принципі має виконувати їх незалежно від будь-яких сторонніх міркувань;
- здатність до універсалізації. Будь-яку локальну систему моралі можна інтерпретувати таким чином, щоб вона за певних обставин набувала універсального значення.
- варіативність, тобто категоричний характер моралі ні в якому разі не виключає присутності декілька варіантів поведінки, які можна розглядати як нормативні.

Функції моралі:

- виховальна;
- гуманізуюча;
- ціннісно-орієнтуюча;
- регулятивна.

4. Етичні вчення Античності та Середньовіччя

Перший етап розвитку античної етики був закладен софістами (5 ст. до н.е.). Саме вони акцентували питання значущості моралі в житті людини, висуваючи погляд в межах якого йшлося про заперечення існування моральних норм та принципів. Софісти ствержували, що мірою усіх речей постає людина, тобто людина мала право на творчість в галузі етичних положень та моральних законів. За софістами, існує релятивізм моральних цінностей і, на їх думку, кожна людина має своє уявлення про сенс життя. Заперечував погляди софістів Сократ,

на думку якого, мораль поставала не тільки фундаментом гідного життя а й основою культури. Сократ намагався створити систему усталених загальних понять щодо сфери духовності. Він закладає початок традицій евдемонізму, стверджую, що сенс життя людини та вищі блага полягають в досягненні людиною щастя. Саме етика повинна допомогти людині досягнути щастя, адже щастя будується на моральності людини. Тобто Сократ підкреслює думку, що не мораль підкорюється прагненню до щастя, а, навпаки, щастя залежить від моралі. Як вважає давньогрецький філософ основою добродійності постають знання, а відсутність останніх породжує аморальні дії.

Подальше розглядання проблеми щастя (евдемонізм) людини породжує виникнення так званих сократичних шкіл: кіренаїків та кініків. Спільним для обох шкіл є те, що їх вчення мають індивідуалістичну орієнтацію. Однак висновки до яких доходять представники цих вчень дуже різні. Засновник школи кіренаїків Аристип із Кірени вважає, що вище благо полягає в досягненні людиною удоволеності, а мораль таким чином постає чимсь другорядним, не дуже значимим (принцип гедонізму). На противагу вченню кіренаїків, кініки (Діоген Сінопський, Антісфен) стверджують значущість для людини внутрішньої свободи, зневагу до зовнішнього, пропагуя аскетизм та регорістичне поняття моралі. Подальші розробки ідей кініків мають місце у поглядах стоїцизму, а основні мотиви кіренаїків можна знайти щодо вчення Епікура.

Етичні вчення Сократа продовжує Платон, який прагне сформувати загальні духовні поняття та й доходить висновку дуалістичності світу (поділення його на реально існуючий світ і на світ довічних ідей). Дуалізм поглядів Платона породжує існування його двох частин етичної концепції: індивідуальної та політичної етики. Індивідуальна етика Платона являє собою вчення про інтелектуальне та моральне удосконалення людини, гармонізацію його душі та тіла. Головними чеснотами людської душі є розум, мужність та поміркованість. Ці чесноти є природні. Соціальна етика Платона (політична) закріплює головні чесноти за станами суспільства (правителі – мудрі, воїни – хоробрі, нижчий стан – помірні). Арістотель, учень Платона, багато в чому не згоден зі своїм вчителем та створює інші етичні положення. За Арістотелем джерелом етичної поведінки постають державні стосунки. Він заперечує природність чеснот та ставить проблему морального виховання людини.

Етика середньовіччя заперечує етичні погляди античності та стверджує, що основою моральності постає Бог та релігійна віра. Головними принципами середньовіччя постають крайній регорізм, аскетизм, адже християнська мораль продукує відмову від своєвілля, повне підкоріння волі Бога. Центром християнської етики є ідея любові до Бога, що породжує такі чесноти як милосердя, всепрощення, співчуття, готовність допомогти тому, хто страждає. Августин Блажений стверджує, що Бог є єдиним джерелом та критерієм моральності, тим самим подкорює мораль релігії. Хома Аквінський синтезує мораль та релігію.

5. Етичні вчення Нового часу

Етичне вчення Нового часу орієнтоване на прояв натуралістичного обґрунтування моралі, тобто на пошук гармонії між її об'єктивними та суб'єктивними орієнтирами. Домінуючими установками мислителів Нового часу є вивідення моралі з природи, що спричинювало її зведення до природного знання та прагнення придати етиці статус строгої научної теорії завдяки вживанню методів математики, фізики тощо. Появляється концепція «розумного егоїзму» французьких матеріалістів XVIII ст. Мораль, яка націлена на суспільне благо є корисною індивіду тому, що дозволяє йому реалізувати свій інтерес. Гармонією власного та суспільного постає «розумне суспільство» в якому присутнє законодавство, що дозволяє здійснити природне естество людини.

Критикуючи погляди мислителів Нового часу, Кант вважає мораль та етику великою цінністю. Мораль, за Кантом, самодостатня і неможе бути з чогось виведена, що підкреслює її автономію від релігії, навпаки, релігійна віра постає залежною від моралі. Мораль – сфера свободи людини, воля якого автономна та визначається їм самим. Кант виводить свій категоричний імператив в межах якого слід поступати так, як би ти хотів щоб поступали з тобою. Гегель розділяє поняття моралі та моральності вважаючи необхідними умовами принципи діалектики.

6. Етичні вчення сучасності

Для сучасності особливо на ґрунті деяких різновидів екзистенціальної філософії набувають поширення уявлення в яких акцентується особливість морального покликання кожного людського індивіда, що пов'язано з неповторністю його буттєвого оточення і духом тієї локальної спільноти, до якої він безпосередньо належить. Особливо мають значення в межах сучасності комунікативні засади, які понинні будуватися насамперед на принципах діалогізму та суб'єкт-суб'єктному спілкуванні.

Поняття “спілкування”, “комунікація”, “діалог” можна вживати як синоніми, але між ними існує деяка різниця з точки зору морально-етичного змісту. Що до співвідношення комунікації й спілкування, то перша відмінність між ними, як за зазначають філософи, полягає в тому, що коли комунікація у вузькому розумінні слова є суто інформаційним процесом, тобто переданням тих чи інших повідомлень, спілкування як таке здатне набувати й практично-матеріального, й духовно-інформаційного, й практично-духовного, а насамперед – цілісно-людського характеру. Друга відмінність пов'язана з першою: як передання певних повідомлень комунікація в принципі має однонаправлений характер і не передбачає саме суб'єкт-суб'єктної взаємодії. Вона може означати інформаційний зв'язок суб'єкта-передавача з будь-яким – людиною, твариною, машиною, хто є приймачем певного повідомлення, здатним його прийняти, декодувати, належним чином засвоїти й діяти відповідно до нього, тобто безпосередньо постає як об'єкт даного інформаційного впливу. Звичайно, комунікацію можна розуміти й ширше, по суті, ототожнюючи її зі спілкуванням, проте зазначена тенденція до об'єктивації суб'єкта і в цьому випадку зрештою дається взнаки.

На відміну від цього, спілкування як таке характеризується власно суб'єкт-суб'єктною спрямованістю. Інформація тут не просто передається, а циркулює між партнерами, метою яких є пошук певної спільної позиції, спільної системи цінностей. Якщо комунікаційне повідомлення є принципово імперсональним, зверненням до будь-якого адресата, що перебуває в певній ситуації, відповідає певним вимогам тощо, – в справжньому спілкуванні кожен з його учасників звертається до свого партнера саме як до даного суб'єкта – єдиного й неповторного співбесідника. Завдяки всім цим своїм ознакам саме спілкування здатне поєднувати людей у реальну спільноту. Діалог, безперечно, ближчий до спілкування і є його істотним різновидом.

7. Етичні категорії

1. Існують два типи цінностей: цінності, сенс яких визначається наявними потребами й інтересами людини, – і цінності, які, навпаки, надають смислу існуванню самої людини. Моральні цінності, які постають орієнтирами для людської свідомості належать саме до другої з названих категорій цінностей. Їхній смисл не вичерпується конкретними потребами не тільки людського індивіда, а й будь-якого класу, суспільної або культурної формації чи навіть людства в цілому. Обираючи подібні цінності і вільно присвячуючи їм свої вчинки, людина утверджує тим самим свідоме ставлення до норм і принципів моралі, духовну гідність і дієвість своїх мотивів, цілісність своєї моральної свідомості загалом. Аксиологія постає теорією цінностей до завдання якої належить вивчення природи цінностей, їхнього місця в реальності, структури ціннісного світу тощо.

Добро – це інтегральний зміст усієї сукупності моральних вимог, свого роду цілісний образ того, що моральність узагалі вимагає від людини. Ідеї добра притаманна відкритість та потенційна смислова безмежність, однак це ні в якому разі не позбавляє визначеності й конкретності кожному одиничну ситуацію розпізнання добра й вибору між добром і злом. Часом взаємовиключаючи грані добра утворюють неповторні сполучення, що потребують осмислення і відповідального вияву людської волі. Різні змістові визначення добра відображають принципові підходи в розумінні моральності. Серед таких підходів можна виділити: гедоністичні теорії добра (вищим добром вважається задоволення), утилітаристичну концепцію добра (користь тлумачиться як задоволення), евдемоністичну, еволюціоністську (добро – “більш високий” ступінь розвитку у біологічному його аспекті), метафізичну (моральність корениться у надчуттєвої природі).

Злом взагалі є все те, що підриває продуктивні потенції буття, заважає реалізації його призначення, руйнує, зокрема, умови й засоби виживання, фізичного та духовного розвитку

людини. Моральне зло має місце тоді, коли негативні явища й процеси дійсності постають як наслідок свідомого волевизначення суб'єкта, коли за ним розкривається відповідний вольовий акт. Моральне зло можна розглядати як своєцентристське самоствердження суб'єкта всупереч інтересам інших суб'єктів, а також цілого, до якого він належить.

2. Моральна свідомість – це не лише осмислення певних проблем та обставин життя з точки зору моральних цінностей, це й власна самооцінка останньої, її спроба розібратися у справедливості й обґрунтованості самих моральних засад, якими вона керується. Моральна самосвідомість – це така специфічна форма моральної свідомості, предметом якої виступає вона сама, а також людина – її носій. Основоположну роль у всій системі самосвідомості відіграє совість (сумління), яка постає як внутрішнє духовне осмислення людиною цілісності своєї життєвої реалізації під кутом зору її принципової моральної оцінки. Совість та сором є формами самосвідомості та функціями контролю і критичного осмислення моральних настанов людини.

Свобода самореалізації людини являє собою сукупність свободи дії людини та свободи її творчості. Свобода дії – свобода реалізувати свої наміри, досягти власної мети, використовуючи потрібні для цього знаряддя та засоби. Свобода творчості – право людського суб'єкта втілювати свої мрії й задуми, створювати щось нове, підвладне лише власним законам. Свобода самореалізації сама по собі не має безпосередньо етичного характеру. Суто моральна проблематика свободи пов'язана насамперед з вибором особистістю тих або інших намірів, цінностей, цілей. Здатність людини вільно визначати власну життєво-практичну спрямованість розглядається як свобода волі. Крайні позиції в підході до проблеми свободи волі дістали назви волонтаризму і фаталізму. Волонтаризм розглядає волю як вищу засаду буття загалом, як вищий принцип моральності, тобто людина має здійснювати моральний вибір і визначити свою поведінку незалежно від будь-яких зовнішніх регламентацій, керуючись лише рішенням власної волі. Фаталізм вбачає в кожній події й кожному людському вчинку прояв невідвратної долі, що виключає будь-який вільний вибір і випадковість. У своєму аспекті ідея свободи актуалізує вектор відповідальності. Відчуваючи свою відповідну причетність до буття, особа свідомо ототожнює себе зі своєю позицією, своєю роллю в зазначених зрізах буття: з моменту вчинення подібного вибору вона вже не може дистанціюватися від ситуаційних визначень, адже то є визначення, котре вона обрала й утвердила актом власної волі.

3. Ідейні та моральні висоти безпосередньо пов'язані з конкретикою реального суспільного буття через “вектор” справедливості. Справедливість фіксує саме той належний порядок людського співжиття, належний стан справ загалом, який і має бути встановлений унаслідок відповідального виконання людиною свого обов'язку. Категорія справедливості передбачає не просто оцінку єдиного явища, а співвідношення кількох моментів, між якими й належить установити етичну відповідальність.

Мораль стимулює суб'єктивний душевний пошук людей до розв'язання таких проблемних понять як сенс життя, ставлення до смерті, щастя. Щастя це такий стан людини в якому відбувається дійова рівновага цінностей та погоджень між собою з силами назовні нас, а розлад цих сил між собою всередині нас, або з силами, що поза нами, ми звано нещастям.

8. Основні етичні проблеми сучасності

1. Реалії сучасного суспільства насамперед пов'язані з динамічним розвитком економіки та подальшою інтенсифікацією й розгортанням діяльнісно-практичних форм співвідношення не тільки суб'єктів а й цілих суспільств. Тому у власне духовному плані етична проблема полягає в тому, що до структури здійснення самої людської діяльності, діяльної самореалізації людського суб'єкта мають бути введені певні більш високі моральні цінності, які дали б змогу усунути односторонність суто діяльнісного світовідношення, забезпечити вихідні умови гармонізації досвіду, потреб, орієнтацій і базових очевидностей людини з аналогічними чинниками існування інших людей, з інтересами збереження і розвитку навколишнього світу в усьому розмаїтті його конкретних форм і проявів.

Весь хід еволюції філософсько-гуманітарної думки у ХХ-ХХІ століттях неодмінно пов'язаний з ідеєю інтерсуб'єктивності, ідеєю людського спілкування. Тільки сутнісне спілкування, що породжує в кожного з його учасників практичну потребу врахувати інтереси й

особливості своїх партнерів і, більше того, на самого себе дивитися їхніми очима, з точки зору їхніх сподівань і турбот – тільки таке спілкування здатне здолати утилітаристську й егоцентричну “каторгозорість” суто діяльнісної самореалізації, стати свого роду духовним містком між людиною і світом. Тільки в межах подібного спілкування, на основі практичного взаєморозуміння і спільно прийнятих базових цінностей, стає можливим вільне обговорення цілей і засобів людської діяльності, так само як і норм, що регулюють її здійснення. Вкорінення засад інтерсуб’єктивності і спілкування в матерії людської діяльності й життя сприяє становленню плюралізму, толерантності як дієвих форм світовідношення, актуальність яких постійно зростає. Бути толерантним насамперед і означає терпіти, витримувати Іншого – такого, яким він є, визначити за ним право жити, мислити й чинити по-своєму.

2. Щодо другої половини ХХ ст., та й початку ХХІ століття, людей часто охоплює бажання відшукати якісь інші, альтернативні способи цілісного відношення до світу. У цьому пошуку значними є звернення до інтуйтивно-іраціональних форм досягнення дійсності – на противагу до цільової раціональності як невід’ємного компонента свідомої діяльності людини.; прагнення “розчинити” чітке окреслення власної діяльної суб’єктивності в нескінченному й безперервному потоці буття. Якщо придивитися під цим кутом зору до різноманітних проявів “нової”, або нетрадиційної релігійності, що нині завойовує широку аудиторію, – неважко переконатися, що в основі своїй усі вони – від крішнаїтства до неоязичницьких культів і нинішньої побутової віри в знахарство, астрологію та ін. – послідовно протистоять узвичаєним для європейської свідомості й культури останніх століть засадам діяльнісного світовідношення, таких як цільова раціональність, суб’єкт-об’єктне бачення дійсності, чітка самоідентифікація людини-суб’єкта як свідомого агента цілепокладання тощо.

3-поміж усіх людських спільнот найгостріші моральні проблеми пов’язані сьогодні із спільнотами національними, що спричинило появу спеціальної галузі етичних знань – етнетики. Певна моральна напруженість питань національного самовизначення особистості має свої підстави. Надто багато останніми століттями випадків переслідувань і утисків особи через її національну належність, позбавлення її на цій основі прав, свободи, а часто й самого життя. Для особи духовно неспроможної, нездатної відшукати власний ґрунт і шлях у житті, легкодоступна єдність національного колективу завжди є неабиякою спокусою. Це – найлегший спосіб здобути відчуття впевненості, осмисленості власного існування, відчуття навіть певну гордість за себе і за “своїх”. До всіх власне юридичних актів, що мають гарантувати рівність прав, включаючи й право представників кожної нації на культивування рідної мови, виховання і традицій, сучасна етика має додати й таке:

- ніхто не повинен пов’язувати моральний статус і рівень моральних вимог до особистості з її національною належністю;
- ніхто не повинен позбавляти людську особистість права на національне самовизначення;
- ніхто, крім самої особистості, не повинен визначати її моральний обов’язок перед нацією, до якої вона належить.

3. Міжнародні стосунки теж можна розглядати як проблему моральну. В сучасному житті нація безперечно постає як моральна суб’єктивність, що має власну гідність, власне відчуття обов’язку й відповідальності, власне сумління. Тим часом можна спостерігати, що найзапекліші національні суперечки й конфлікти нерідко виникають на ґрунті елементарного порушення норм взаємності (“золотого правила”) – коли якась із сторін вважає можливим для себе те, що вважала б неприпустимим відносно себе з боку інших. Специфіка моральних, як і інших культурних цінностей, притаманних тому чи іншому народові глибоко вкорінена в соціальних і природних основах його життя, в його історичному досвіді, неповторних особливостях його психіки й свідомості. Вся ця гама взаємодіючих чинників зумовлює глибоку варіативність як національних моральних цінностей, національного світосприйняття так і відбивається на трактуванні та розгляді таких глобальних загальнолюдських етичних проблем сучасності, як евтаназія (тиха смерть), клонування людини, смертної кари, благочинності тощо.

Біоетика чи етика життя як течія міждисциплінарного характеру сформувалась у 60-70-х роках ХХ ст. Трактування терміну “біоетика” різноманітна. По-перше, її ототожнюють з біомедичною етикою, обмежуючи коло проблеми у рамках “лікар – пацієнт”. Більш широке її поняття включає цілу низку аксиологічних, соціальних проблем та проблем, які пов’язані з

системою охорони здоров'я з відношення людини до тварин та рослин. Біоетика орієнтується на досягнення сучасної біології в ході з'ясування чи рішення моральних проблем, які виникають в рамках наукових досліджень.

Евтаназія у сучасній біоетиці означає безболісне спричинення смерті безнадійного хворого. Йдеться про те, чи можливе хворому навмисне допомогти умерти, якщо немає надії йоговилікувати, а страждання не дають можливості прийняття життя взагалі. Розділяють пасивну та активну евтаназію. При пасивній евтаназії лікар не діє з метою підтримати життя хворого а пасивно констатує угасання життя хворого. Якщо евтаназія активна, то лікар цілеспрямовано призводить спеціальні дії, які ускорюють смерть хворого. Існують кардинально різні погляди на евтаназію. З одного боку, засуджують евтаназію, а з іншого – оправдовують такі дії вважаючи їх етичними відносно страждань хворого.

Неменше проблематичним є проблема здійснення смертної кари. Існують аргументи, які вказують за необхідність здійснення цієї міри покарання, а з іншого боку, лунають протести проти смертної кари.

Благочинність –це діяльність завдяки якої приватні ресурси добровільно розділюються їх володарями та віддаються тим хто в цьому має потребу. Нужденним може виступати як окремий чоловік, так і суспільні організації і таке інше. Щодо сучасності, то благочинність підкреслює оборотну сторону успішного бізнесу, а тому й виникає багато різноманітних аспектів цієї, на перший погляд, необразливої, позитивної дії.

Контрольні питання:

1. В чому полягає сутність етики?
2. Яка природа моралі та моральності?
3. Яка природа етики в різні історичні періоди?
4. Які етичні категорії Ви знаєте?
5. Випишіть та поясніть терміни та поняття: *етика, сутність етики, мораль, моральність, структура моралі, релятивізм, евдемонізм, гедонізм, регорізм, віра, воля, натуралізм, категоричний імператив, діалогізм.*

Лекція 6.2. Естетика в межах загальнофілософського знання

План лекції

1. Предмет естетики та її місце в системі наук.
2. Еволюція естетичних концепцій.
3. Сучасне мистецтво в контексті естетики модернізму постмодернізму.
4. Естетика як самостійна наука.

Література:

1. Айгас Г.А. Основи філософії: Збірні таблиці з курсу та тлумачний словник основних філософських термінів. – Кривий Ріг, КК НАУ, 2009. – 44 с.
2. Грипас Л.М. Опорний конспект лекцій з філософії. – Кривий Ріг, КРАТЦА, 2003. – 148 с.
3. Касьян В.І. Філософія: Відповіді на питання екзаменаційних білетів: Навч. посіб. – 3-те вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2005. – 333 с.
4. Петрушенко В.Л. Основи філософських знань: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти I-II рівнів акредитації, 4-те видання, стереотипне. – Львів: «Магнолія плюс», 2006. – 312 с.
5. Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти III-IV рівнів акредитації. – 4-те видання, стереотипн., – Львів: «Новий Світ-2000», 2006. – 506 с.
6. Практикум з філософії: Методичний посібник для викладачів та студентів ВНЗ. Під редакцією В.Л. Петрушенка. Львів: «Новий Світ-2000», «Магнолія плюс», 2003.- 256 с.

Зміст лекції

1. Предмет естетики та її місце в системі наук

1. Соціокультурні функції естетики.

Слово “естетика” грецького походження, у перекладі означає – той, що має відношення до чуттєвого сприйняття. Термін “естетика” увійшов до науки у середині XVIII ст. Вперше його застосував німецький філософ А. Баумгартен для позначення нового розділу в філософії. З XVIII ст. естетику почали розуміти як науку, що вивчає “філософію прекрасного”, або філософію мистецтва.

Предметом естетики є чуттєве пізнання навколишньої дійсності з її різноманітними напрямками: природою, суспільством, людиною та її діяльністю в усіх життєвих сферах. Процесу сприймання естетичного даємо назву естетичне сприйняття, результатом якого є естетичне переживання. Загальне поняття “естетичне” характеризує всю широчінь та різноманітність сфери прекрасного і потворного, трагічного та комічного, низького і піднесеного та їх модифікації у природній і соціальній галузях, у мистецтві та інших сферах буття. Загалом естетика розглядає суб’єкти творчості та сприйняття, об’єкти творчості, засоби, процеси і результати естетичної творчості й сприйняття.

Естетика – це філософська наука про естетичне в дійсності, про сутність і закони естетичної свідомості, пізнання і естетичну діяльність людини, наука про загальні закони розвитку мистецтва. Естетика застосовує весь категоріальний апарат науки філософії; запозичує такі поняття, як буття, свідомість, діяльність, зміст, форма, сутність та явище, причина і наслідок, використовує філософські закони. Однак, якщо філософія розкриває найбільш загальні закони природи, суспільства та мислення, то естетика акцентує увагу на вивченні найбільш загальних законів розвитку мистецтва та різноманіття естетичного відношення людини до світу. Естетика пов’язана з усіма гуманітарними науками, а саме з етикою, психологією, педагогікою, соціологією, логікою тощо.

2. Основні естетичні категорії.

Естетичне ставлення вбирає естетичну свідомість та естетичну діяльність. Естетична свідомість – одна із форм духовного життя суспільства, яка відображає довкілля, різноманітну діяльність людини, а також продукти цієї діяльності, в тому числі художні твори, у почуттєвих образах, що усвідомлюються та оцінюються у судженнях естетичного смаку. Специфіка естетичної свідомості полягає у взаємодії суб’єктивного та об’єктивного, яка переживається, оцінюється і розуміється суто індивідуально, але детермінована історично мінливими ідеалами втілення краси у житті та мистецтві. Естетична свідомість має два рівні: повсякденний (побутовий, який ґрунтується на узагальнені емпіричного досвіду), теоретичний (базою якого постають загальні філософські уявлення про світ, людину та її місце у світі). Естетичні почуття – це духовне утворення, яке означає певний рівень соціалізації індивіда, піднесення його потреб до істинно людських, тобто це наслідок суб’єктивної емоційної реакції людини на об’єктивні виражальні форми природної та соціальної реальності, які оцінюються у співвідношенні з уявленнями людини про красу. Естетичний смак – здатність до індивідуальної оцінки та добору естетичних цінностей, яка визначає можливість особистості до саморозвитку. Естетична свідомість містить у собі взірць, орієнтир, духовну мету, яка постає естетичним ідеалом, тобто відображенням сутності предмета найглибшого порядку, яка містить у собі найвищу форму розвитку реальності, що дана емоційно.

Базуючись на те, що естетика постає теорію мистецтва то її соціокультурні функції ототожнюються з соціокультурними функціями мистецтва, а саме з: соціально-перетворюючою та компенсаторною функцією, з пізнавально-еврестичною, з художньо-концептуальною, передбачувальною, інформативною та комунікативною, виховною, сугестивною, естетичною, гедоністичною.

3. Естетика як система містить у собі як естетичні закони (естетичні відношення між естетичними явищами), так і естетичні категорії (основні типи естетичних відносин людини до

навколишнього світу). Естетичними категоріями є: прекрасне, потворне, піднесене, низьке, трагічне, комічне.

Прекрасне – це естетична категорія, яка характеризує найвищу естетичну цінність, котра збігається з уявленнями людини про досконалість або про те, що сприяє вдосконаленню життя.

Потворне – це естетична категорія, яка є антиподом і протилежністю прекрасного, пов'язана з оцінкою тих явищ які викликають людське обурення, незадоволення внаслідок дисгармонії, диспропорційності, невпорядкованості та відображають відсутність досконалості.

Піднесене – категорія естетики, яка відбиває сукупність природних, соціальних, художніх явищ, які є виняткові за своїми кількісно-якісними характеристиками, завдяки чому вони виступають як джерело глибоко естетичного переживання.

Низьке – категорія естетики, яка відтворює гранично негативні явища дійсності і особливості суспільного та індивідуального життя, які викликають у людини співвідносну естетичну реакцію.

Трагічне – категорія естетики, що відбиває діалектику свободи та необхідності, втілюючи найбільш гострі життєві протиріччя.

Комічне – естетична категорія, яка відображає протиріччя двох протилежних зачаткувань, перше з яких вважається позитивним і привертає до себе увагу, але насправді обертається негативною властивістю.

2. Еволюція естетичних концепцій

1. Еволюція естетичної думки від античності до Нового часу.

Міфологічне мислення формувалося на основі практичного відношення людини до світу. Міф значною мірою був пов'язаний із розвитком фантазії, встановлював магичні причини взаємозв'язку природних або суспільних процесів. Міфологія – форма суспільної свідомості, засіб розуміння взаємопов'язаності і причинно-наслідкової обумовленості природної і соціальної дійсності як одного цілого, спрямована на подолання протиріч людського існування, суспільства і природи.

Антична естетика розвивалася в Давній Греції і Римі. Маючи своїм витоком міфологічні уявлення естетики античності був притаманний космологізм. Космос, на погляд античних мислителів, характеризується гармонійністю, домірністю і слухністю прямування, він виступає втіленням найвищої краси.

Найбільш ранньою естетичною концепцією були погляди Піфагора, який вперше звернув увагу на порядок і гармонію, що царюють у Всесвіті. Поняття гармонії Піфагор досліджує на прикладі музики. Піфагорійці розвинули вчення про математичні основи музичних інтервалів. Сократ, розглядаючи естетичні проблеми, пов'язав їх з людською діяльністю. Прекрасне, на його думку, не існує як абсолютна властивість предметів і явищ, адже воно розкривається лише в їх відношеннях і у своїй сутності збігається з доцільним. Головною, за Сократом, є духовна краса. Платон вважає, що краса має позачуттєвий характер і досягається не почуттями, а розумом. Чуттєві речі, за Платоном, постають відбитками ідей і тому мистецтво позбавлене пізнавальної цінності та має ірраціональний характер. Арістотель у центр своїх естетичних міркувань ставив проблему прекрасного. Він створює естетичну категорію в межах якої пов'язує моральне та естетичне благо (калокагатія). Завдання мистецтва Арістотель бачить в імітації (мимесис), розділяючи їх на три різновиди: у засобі, предметі і способі. Всі види мистецтва різняться засобами імітації: звук – засіб для музики і співу, фарби і форми – для живопису і скульптури, ритмічні прямування – для танків, слова і метри – для поезії.

В естетиці середньовіччя на перший план виступає проблема образу. Образ починає грати роль структурного принципу, що гарантує цілісність усієї системи. Бог – вихідний пункт образної ієрархії середньовіччя, первообраз для наступних відображень. В період існували іконоборці та захисники зображення образу Бога. Значною мірою естетика середньовіччя була теологічною, відзначалася абстрактністю, спекулятивністю, носила яскраво виражений схоластичний характер. Вона обґрунтовувала, узагальнювала теоретичні положення про мистецтво, що знаходиться під безпосереднім впливом церкви. Видатними мислителями середньовіччя були А. Блаженний, І. Севильський, І. С. Ериугена, Ф. Аквінський та ін.

У добу Відродження створюється нова світська культура, яка протиставляє себе феодально-церковній культурі середньовіччя. Людина прирівнюється Богу і визнається прекрасною або такою, що прагне до краси. Гуманісти славили людську особистість, виражали віру в її безмежні можливості і творчий потенціал. Естетична доктрина Відродження, яка була розвинута такими мислителями як Ф. Петрарка, Дж. Піко делла Мирандола, Дж. Боккаччо, Л. Да Вінчі, Л.Б. Альберті та ін., перейнята життєвостверджуючими, оптимістичними, позитивними мотивами. В центрі уваги естетики доби Відродження стоїть проблема прекрасного, яка вбирає в себе гармонію, пропорційність, добірність.

2. Естетичні концепції XVII-XIX ст.

З XVII ст. починають укладатися нормативні естетичні системи. Першою такою системою була естетика стилю бароко – стилістичний напрямок у мистецтві кінця XVII – середини XVIII ст., пов'язаний з дворянською культурою епохи розвитку абсолютизму, з боротьбою в європейських державах за національну єдність і зміцнення впливу католицької церкви. Центральне поняття естетики бароко – краса, яка підпорядковується ідеальній нормі і містить у собі природу в переробленому, поліпшеному вигляді. Виникають поняття “грація”, “декорум”, “благопристойність”. Класицизм – напрямок в художній культурі європейських країн XVII – початок XIX ст., характерною рисою якого є схилення перед античністю і якому притаманна раціоналістична точка розуму, звернення мистецтва до розуму, а не до почуттів. Класицисти (Н. Буало, П. Корнель, Ж. Расин та ін.) вважали за необхідне втілення в мистецтво високих ідей: патріотизму, громадянськості, героїзму. У середини XVIII ст. в епоху Просвітництва класицизм зазнав еволюції у плані ідейного змісту: висуваються теми і конфлікти, у яких знаходить висвітлення боротьба за політичну і релігійну свободу (Вольтер, М.Ж. Шеньє, Ж.Л. Давид та ін.).

У XIX-XX ст. з'являються такі течії як позитивізм, натуралізм, гіппереалізм, кубізм, дадаїзм, сюрреалізм та інші.

3. Розвиток вітчизняної естетичної думки.

Найпомітніший внесок у розвиток естетичної думки в XVII ст. на Україні зробив Симеон Полоцький, який відстоював право людського розуму на пізнання. Г.С. Сковорода затвердив синтетичний метод дослідження істини і краси, відстоюючи їх єдність. Важливим кроком у розвитку української естетичної думки були праці В.Н. Каразіна, І.О. Рижського, П.Д. Лодія, Т.Ф. Осиповського, П.М. Любовського, М.О. Максимовича, О.І. Стойновича, О.О. Козлова, П.М. Шумлянського, А. Метлинського та інших українських мислителів.

3. Сучасне мистецтво в контексті естетики модернізму постмодернізму

1. Модернізм: мистецтво та естетика.

Ситуація втрати мистецтвом свого старого традиційного змісту осмислюється як явище модернізму. Термін “модернізм” свого точного значення ще не набув, так само як і не окреслив свої часові рамки, але можна виділити низку загальних ознак, що характеризують це явище і надають йому рис епохального етапу у розвитку світової культури. Найважливішою рисою модерну є войовниче заперечення традиції, виробленої культурою Нового часу. Стара віра в “вічні істини” замінюється оберненою ілюзією помилкової свідомості – релятивізмом, відповідно до якого істин стільки ж, скільки думок, “переживань”, “екзистенціальних ситуацій”, а в історичному світі – кожна епоха і культура мають свою неповторну “душу”, особливе “бачення”, свій стиль.

Історично провісником модерну явилось мистецтво авангарду генетично пов'язаного з періодом творчих експериментів рубежу XIX-XX ст., початих імпресіонізмом. Але існує думка, що хронологічний початок модернізму співпадає із формуванням безпредметного мистецтва. Почасти сюди можна залучити напрямки, що сформувалися під впливом постімпресіонізму – фовізм, кубізм, експресіонізм. У точці початку модернізму виявляється його глибоко суперечливий характер. Існує величезна різниця між духовною напругою його творців, їхнім своєрідним мистецтвом, що передбачує безодню духовної катастрофи XX ст., і тими наслідками, що таїли в собі відкриті ними можливості, зокрема каламутним потоком масової культури, що девальвує саме ті цінності, на які спиралися засновники модернізму. До середини XX ст. величезна машина спекуляції і реклами підкоряє собі художнє життя. Гра на висування

модних шкіл і напрямків, що змінюють один одного, стає схожа на гру на біржі, коли ідейні, змістовно-образні мотиви мистецтва стають безнадійним анахронізмом, відступають на задній план або зовсім піддаються остракізму.

Психологія модернізму пов'язана з відчуженістю людини, що породжується в технократичному суспільстві, побудованому за принципом супермашинної системи, подібної функціонуванню агрегату. Ця психологія, безперечно, пов'язана з епохальними відчуттями самотності, песимізму, маргінальності, туги і безвихідності.

Модернізм стає почасти логічним наслідком цієї ситуації, почасти – реакцією на неї і індивідуалістичним протиставленням їй. Звідси випливають дві важливі риси культури модернізму: гіпертрофія суб'єктивної волі художника як органа тієї родової суб'єктивності людської культури, що була виявлена як нова якість культури; і руйнація ідеальних меж суб'єкта під тиском безглузлого ходу речей, вираженого масовою культурою. Плини модернізму постійно коливаються між скрутами бунта і відновленням жорсткої дисципліни нормативних естетичних систем: абстрактним новаторством і поверненням до архаїчних традицій; ірраціональною стихією і культом мертвого раціоналізму. Подібні коливання мають як наслідок великий ступінь атомізації суспільства, поділ його на відособлені, замкнуті групи, страти, прошарки, субкультурні співтовариства, у межах яких визрівають самодостатні системи цінностей, що не зв'язуються в єдине ціле, та й не прямують до з'єднання. Модернізм, що склався у ХХ ст., поривав із культурно-історичною традицією і ринувся історію культури творити наново сам перетворився в певну художню традицію і вичерпавши себе відкрив новий період історії культури.

2. Особливості естетики постмодернізму.

Новий період розвитку культури починається з 1970-х років і одержує назву постмодернізм. Цей широкий культурний плін кінця ХХ ст. пов'язано з умонастроєм “утоми”, із розчаруванням в ідеалах і цінностях Відродження і Просвітництва з їхньою вірою в прогрес, торжество розуму, безмежність людських можливостей. Постмодернізм характеризується “ентропійним” станом культури, визначеним есхатологічними настроями, естетичними “мутаціями”, взаємопроникненням стилів, еkleктичним змішанням художніх мов, вторинністю образів. Рефлексія з приводу модерністської концепції світу як хаосу виливається у практиці постмодернізму в досвід освоєння цього хаосу як гри, перетворення його в середовище існування людини і культури.

Естетика постмодернізму підтверджує плюралізм цінностей, що неминуче веде до внутрішньої трансформації категоріальної системи класичної естетики. Постмодерністська естетика принципово антисистематична, адогматична, далека від замкнутості концептуальних побудов. Красота як вираження прекрасного в постмодернізмі трактується як сплавлення чуттєвого, концептуального і морального. Красота інтелектуалізується. Центральне місце в ідеології постмодернізму займає іронія, що стає смислоутворюючим принципом мистецтва. Мистецтво в цілому розуміється як єдиний безконечний текст, створений сукупною творчістю. Перегляд класичних уявлень про творення і руйнацію, порядок і хаос, серйозне і ігрове в мистецтві постмодернізму свідчить про свідоме переорієнтування з класичного розуміння художньої творчості на конструювання артефактів методом “склеюк”, “аплікацій”. Внутрішня структура постмодернізму на сьогодні є не визначеною. Певне – це початок нової великої епохи розвитку художнього процесу, нового великого синтезу.

4. Естетика як самостійна наука

Завданням і змістом науки естетики є дослідження великого кола проблем сучасної естетики – від аналізу сутності мистецтва, естетики повсякденності до естетики космічних процесів – як в історичному, так і в актуальному для сучасності аспектах.

Естетика (від грецького *aisthetikos* - почуттєвий), філософська дисципліна, що вивчає область виразних форм будь-якої сфери дійсності (у тому числі художньої), як самостійна і почуттєво безпосередньо сприймана цінність.

Як особлива дисципліна формується у 18 ст. в А. Баумгартена, який ввів самий термін "естетика" для позначення "науки про почуттєве знання" - нижчої теорії пізнання, що доповнює логіку.

У І. Канта естетика - наука про "правила чуттєвості взагалі". Поряд з цим у німецькій класичній естетиці 18 - початку 19 ст. розвивається розуміння естетики як філософії мистецтва, що закріплюється в Г.В.Ф. Гегеля. Основною проблемою філософсько-естетичної думки стародавності, середньовіччя і значною мірою нового часу є проблема прекрасного.

Дослідження проблем естетики проводиться на основі дослідження світового досвіду вивчення сутності естетичних явищ з використанням усіх відомих сучасної філософії методів його аналізу. Об'єктами спеціальності є естетично значимі для сучасних людей результати усіх видів діяльності і способів життєдіяльності людини. Особливе значення естетичних результатів усіх видів діяльності людини є основним засобом духовного відродження сучасного людства. Предметом естетичних досліджень є аналіз особливостей різних видів мистецтва в процесі їхнього історичного розвитку й у сучасних умовах, а також ролі мистецтва в сучасному суспільстві.

Область дослідження сучасної естетики як науки:

- предмет естетики і сфера її інтересів, її функції і місце в процесах культурного розвитку індивіда, особистості і суспільства.

- історія виникнення і розвитку естетичних навчань, напрямку, плинні і школи в естетиці.
- методи естетичного дослідження. Естетика як система законів, категорій і понять.

Історія становлення естетичних категорій.

- естетичне відношення людини до дійсності: естетичне пізнання світу людиною і естетичний зміст усіх видів діяльності і способів життєдіяльності людини.

- естетика природи і проблеми гармонізації усіх взаємодій людини зі світом; естетика й екологія.

- естетика середовища проживання людини і способів її створення.

- дизайн як вид естетичної творчості.

- технічна естетика.

- аксіологічні проблеми естетики.

- естетика як філософія мистецтва.

- види мистецтва.

- синтез мистецтв.

- естетичні проблеми художньої критики.

- естетична свідомість і його проблеми.

- естетичні проблеми усіх видів людської діяльності і способів життєдіяльності.

- естетичне і художня творчість.

- естетична і художня культура.

- соціологія мистецтва.

- соціальні функції мистецтва.

- народне, масове й елітарне мистецтво.

- естетичне виховання і його проблеми.

- естетичне утворення.

- всебічний і гармонічний розвиток особистості – вищий естетичний ідеал людства.

- місце естетики і мистецтва в культурних і цивілізаційних процесах.

- історія естетичних відносин.

- естетика і літературна критика.

- естетичні аспекти історії мистецтва.

Головними елементами естетики як науки є естетичні категорії (від грецького – вилучення, прикмета) – найбільш загальні і фундаментальні поняття, які відображають, загальні властивості і відношення явищ дійсності і пізнання.

Основними естетичними категоріями виступають **прекрасне і потворне, піднесене і низьке, драматизм, трагічне і комічне, героїчне** тощо.

Категорії естетики розкриваються як своєрідний прояв естетичного освоєння світу в кожній з областей суспільного буття, людського життя – у виробничо-трудовій і суспільно-політичній діяльності, у відношенні до природи, в культурі і побуті тощо.

У визначенні категорій естетики присутня як об'єктивна, так і суб'єктивна сторона естетичного освоєння. Якщо до об'єктивної можна віднести наукове мислення, що опирається на загальні логічні закони і форми мислення, то суб'єктивна сторона – це естетичні відчуття, смаки, оцінки, переживання, ідеї, ідеали.

Естетичні категорії виступають своєрідними мірилами, згідно яких можна робити оцінку прекрасного. Ще з давніх-давен великі мислителі бралися розробляти основні естетичні категорії. Шукали формулювання, які б давали змогу більш чітко визначити, що таке прекрасне, які є якісні і кількісні форми його прояву, що виступає антиподом прекрасному, високому.

Щоб визначити, прекрасно щось чи ні, ми співвідносимо представлення не з об'єктом за допомогою розуму заради пізнання, а із суб'єктом і його почуттям чи задоволенням невдоволення за допомогою уяви. Судження смаку тому не є пізнавальне судження: стало бути, воно не логічне, а естетичне судження, під яким мається на увазі те судження, що визначає прикмету, яка може бути тільки суб'єктивною.

Кожний повинний погодитися з тим, що те судження про красу, до якого домішується найменший інтерес, дуже пристрасне і не є чисте судження смаку.

Складність розробки основних категорій естетики полягає саме в тому, що суб'єктивність нерідко суперечить об'єктивності.

Судження про предмет задоволення може бути зовсім незацікавленим і в той же час дуже цікавим, тобто, воно не ґрунтується на інтересі, але збуджує інтерес: такі всі чисті моральні судження, але судження смаку самі по собі зовсім не обґрунтовують якого-небудь інтересу. Незважаючи, однак, на все це розходження між приємним і гарним /перше те, що подобається зовнішнім почуттям у відчутті, друге те, що подобається за допомогою розуму через одне лише поняття/ вони сходяться в тім, що завжди зв'язані з зацікавленістю у своєму предметі.

Судження смаку, очищене від утилітарності, є споглядальним судженням, тобто, будучи байдужим до існування предмета, лише зв'язує його властивості з почуттям задоволення і невдоволення.

Якщо прекрасне викликає в людині почуття чи задоволення невдоволення, то піднесене викликає в людині ідею об піднесеному Кант пише: "Звідси випливає, що піднесене треба шукати не в речах природи, а винятково в наших ідеях. У яких же ідеях воно укладено - рішення цього питання треба надати дедукції".

Домагання естетичного судження на значимість для кожного суб'єкта, як судження, що повинне ґрунтуватися на якому-небудь апріорному принципі /Апріорні принципи – /від латинського ргіогі з попереднього/ – поняття логіки і теорії пізнання, що характеризує знання, що передують досвіду. У Філософії И.Канта апріорне знання – умова досвідченого знання, що додає йому оформлений, загальний і необхідний характер.

Хоча судження смаку претендує на загальний характер, воно по природі суб'єктивно. Це дуже добре просліджується на "критику". "Критики" створюють визначений кодекс правил, якими повинні керуватися люди в оцінці прекрасного, ці правила вони базують на логічних міркуваннях-поняттях, створюючи тим самим цілу науку про прекрасний, видаючи ці правила за об'єктивні. Хоча вони і засновують ці правила на особистих судженнях про прекрасний, але сам-те головне в тім, що і ці правила не можуть ста еталоном в оцінці прекрасного індивідуумом, тому що він сам виходить у цій оцінці зі своїх розумінь, вірніше, від рефлексії суб'єкта. "Таким чином, хоча критики, як говорить Кант, можуть філософствувати більш правдоподібно, чим кухаря, усе-таки доля і тих і інших однакова".

Хоча судження смаку не базується на логічних поняттях, але має з ним одну загальну рису – домагання на загальність, але оскільки смак спирається не на поняття, а на почуття – вільна уява суб'єкта, те і судження смаку буде суб'єктивною загальністю, це можна пояснити тим, що ми вправі припускати, що в кожній людині ті ж суб'єктивні умови здатності судження, які ми знаходимо в самому собі.

Якщо судження, як реальне сприйняття, співвіднести з пізнанням, то воно називається почуттєвим відчуттям. Відчуття від продукту природи /квітки/ можна назвати задоволенням насолоди, задоволення ж від якого-небудь учинку, у силу його моральних властивостей, є задоволення не насолоди, а самозаможності і відповідності її з ідеєю нашого призначення, почуття при цьому має моральний характер. Задоволення від піднесеного в природі вимагає

власного надчуттєвого призначення і воно має моральну основу. Тільки задоволення від прекрасного не містить у собі ні моральних законів, ні елемента споглядання, не носить навіть морального характеру, воно насамперед задоволення однієї лише рефлексії. Особисті почуття приймають загальний характер тому, що ми у своїх судженнях вважаємося не стільки з дійсними, скільки з можливими судженнями інших, ставлячи себе на місце кожного. Отут три моменти:

- Мати власне судження, тобто, думка, вільне від усіляких забобонів, ця здатність залежить від розуму індивіда;
- Думкою ставити себе на місце кожного іншого, здатність широкого напряму думок, тобто, здатність зіставляти свої емпіричні спостереження з загальною точкою зору. Це і є здатність судження;
- Завжди мислити в згоді із собою, здатність мислити послідовно, це відбувається завдяки з'єднанню двох перших моментів. Здатність послідовного мислення повинна перейти в навичку, цим завідує розум. Звичайно, судження смаку не зводиться до розуміння даної формули, це може служити лише наочним теоретичним виправданням цього почуття, у дійсності це усе відбувається набагато складніше і багатообразніше, але, як пише Кант, естетичне судження смаку виникає лише тоді, "коли уяву у своїй волі будить розум, а розум без /посередництва/ понять додає грі уяви правильність, представлення повідомляється іншим не як думка, а як внутрішнє почуття доцільного стану душі".

Прекрасне є символ морально доброго: і тільки приймаючи це в увагу, вона і не подобається з домаганням на згоду кожного іншого, причому душу усвідомить і деяке облагороджування й узвишся над сприйнятливостю до задоволення від почуттєвих вражень і судить по такій же максимальній мірці своєї здатності судження про достоїнство інших. Прекрасне подобається безпосередньо, без всякого інтересу, припускає повну волю уяви, суб'єктивний принцип судження про прекрасний стає загальним.

Прекрасне – категорія естетики, в якій знаходять відображення і оцінку явища дійсності і творів мистецтва, які дають людині відчуття естетичної насолоди, які втілюють у предметно-чуттєвій формі свободу і повноту творчих і пізнавальних сил і здатностей людини в усіх областях суспільного життя: трудовій, соціально-політичній, духовній та ін. Прекрасне – основна позитивна форма естетичного освоєння дійсності. В ній знаходить своє безпосереднє відображення естетичний ідеал.

Піднесене – естетична категорія, яка виражає сутність явищ, подій, процесів, які володіють великої суспільною значущістю, що впливають на життя людини, на долі людства. Події і явища, що оцінюються як піднесені, естетично сприймаються людиною як те, що протистоїть всьому заземленому, примітивному, буденному. Піднесене викликає в людини особливі відчуття і переживання, яке піднімає його над усім примітивним, веде людину на боротьбу за високі ідеї. Піднесене тісно пов'язане з прекрасним, також виступаючи втіленням естетичного ідеалу.

Естетичні категорії виступають своєрідним мірилом людських почуттів, порухів душі. Звісно, вони є відносними визначеннями, оскільки відчуття прекрасного у кожного з нас так чи інакше відрізняється. Вони розробляються на основі побудови логічних визначень, які включають у себе найголовніші ознаки і риси того, що підпадає під естетичну категорію. Правда, естетичні категорії скоріше послуговують для наукового пізнання прекрасного, ніж основою для відчуття прекрасного людиною. Навіть не знаючи конкретних визначень прекрасного, героїчного чи примітивного, ми все ж беремося щось оцінювати, переживати, визнавати, наскільки воно співпадає з нашими ціннісними орієнтирами, близьке до ідеалу прекрасного і високого.

Отже, естетика як самостійна наука створюється вже не в античній Греції, а в Німеччині епохи Освіти. Творець естетики як особливої науки – Олександр Готліб Баумгартен (1714–1762). Баумгартен розумів під естетикою почуттєве пізнання світу, що протиставляв пізнанню розумовому і практичний (естетика, логіка, етика). Естетика А. Г. Баумгартена стала першою наукою об прекрасному, що оголосила себе самостійною дисципліною в складі філософії. Вона безпосередньо передує естетиці в складі німецької класичної філософії, родоначальником якої стає вже І. Кант (1724–1804).

Естетика – напрямок філософії, що ґрунтується з мистецтвознавством. Різниця між естетикою і філософією полягає в тому, що цілісне сприйняття світу естетика мислить у поняттях: прекрасне, потворне в який завжди предметно втілені пропорції, співзвуччя квітів, тонів, фактур і ін. складові предметного дизайну. Від мистецтвознавства естетика відрізняється тим, що не ставить собі метою вивчення окремих естетичних об'єктів. Предмет естетики - світ естетичних об'єктів у цілому включаючи в себе і людину.

Контрольні питання:

1. Місце естетики в системі наук.
2. Розкрийте еволюція естетичних концепцій.
3. Опишіть сучасне мистецтво в контексті модернізму та постмодернізму.
4. Що дає можливість виносити естетику в категорію самостійної науки?
5. Випишіть та поясніть терміни та поняття: **естетика, естетичні категорії, естетична свідомість, естетичне почуття, естетичний смак, прекрасне, низьке, величне, потворне, комічне, трагічне.**